

Glagolski oblici u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne

Džanić, Almira

Doctoral thesis / Disertacija

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:771282>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-27**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SADRŽAJ:

SAŽETAK.....	3
SUMMARY.....	4
1. UVOD	5
1.1. Uvodna razmatranja	8
1.2. Funkcionalno raslojavanje i opis korpusa	15
1.3. Teorijska podloga (pregled dosadašnjih istraživanja)	19
2. Uže područje rada	30
2.1. Terminološke odredbe i podjele glagolskih oblika	31
3. Sustav glagolskih oblika	33
3.1. Jednostavni glagolski oblici	35
3.1.1. Prezent	35
3.1.2. Imperativ	40
3.1.3. Aorist	44
3.1.4. Imperfekt	49
3.1.5. Infinitiv i supin	52
3.1.6. Glagoli <i>jesam</i> , <i>biti</i> i <i>htjeti</i>	54
3.1.7. Participi.....	63

3.2. Složeni glagolski oblici.....	73
3.2.1. Perfekt	74
3.2.2.Pluskvamperfekt	78
3.2.3. Futur	79
3.2.4. Kondicional	81
4. Pregled inovacija po geografskom položaju (na primjeru prezenta).....	84
5. Grafematika u službi morfologije.....	86
6. Dinamičnost na imenskom i glagolskom planu	88
 ZAKLJUČAK	91
LITERATURA	97
IZVORI	103
POPIS KARATA.....	106
POPIS TABLICA.....	107
PRILOG 1	108
PRILOG 2	162

S A Ž E T A K

Glagolski oblici u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne

U radu se obrađuju glagoli i glagolski oblici u bosaničnim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća koji su nastali na području srednjovjekovne Bosne. Kod analize glagolskih oblika u poveljama istražene su još i gramatičke kategorije glagola i glagolske osnove te su analizirani svi zasvjedočeni oblici – *jednostavni* (infinitiv, prezent, aorist, imperfekt, imperativ i participi) i *složeni* (perfekt, pluskvamperfekt, futuri i kondicionali). Liturgijski tekstovi i njihove osobitosti bolje su proučene od jezičnih osobitosti pravnih tekstova pa su nam spoznaje i postavke iz crkvenih tekstova poslužile za usporedbu s osobinama koje supostoje u pravnim tekstovima. Dakle, usporedbom staroslavenskih i starobosanskih osobitosti razdvojili smo liturgijske i pravne tekstove sa štokavskoga područja te smo se posebno osvrnuli na odnos štokavskog i staroslavenskog u glagolskim oblicima srednjovjekovnog razdoblja te utjecaj narodnog jezika na spomenute tekstove.

Ključne riječi: glagolski oblici, srednjovjekovna Bosna, pravni tekstovi, starobosanski, staroslavenski.

S U M M A R Y

Verb forms in Old Bosnian Cyrillic legal texts of medieval Bosnia

This paper deals with verbs and verb forms in Old Bosnian Cyrillic legal texts which were written on the territory of medieval Bosnia between the 12th and the 15th century. The analysis of verb forms in charters included examining the following: grammatical categories of verbs, base form of verbs, and also the analysis of all of the attested forms - simple (infinitive, present, aorist, imperfect, imperative and the participles) and compound (perfect, pluperfect, future and the conditionals). Since liturgical texts and their characteristics have been studied more than the linguistic peculiarities of legal texts the findings and postulates of church texts served as a comparison for the characteristics which coexist in legal texts. Thus, by comparing Old Slavic and Old Bosnian characteristics one can differentiate between liturgical and legal texts from the Shtokavian area. Also, special attention was paid to the relation between Shtokavian and Old Slavonic in verb forms of the medieval period, and the impact of folk language on the aforementioned texts.

Keywords: verb forms, medieval Bosnia, legal texts, Old Bosnian, the Old Slavic.

1. UVOD

Istraživanje na kojem se temelji ovaj rad obuhvatit će analizu glagola i glagolskih oblika iz 45 bosaničnih pravnih tekstova koji su nastali na području srednjovjekovne Bosne. Naime, u brojnim se historijskim radovima srednjovjekovna Bosna spominje kao prostor koji je bio obilježen vladavinom triju vladara: Kulinom banom koji je vladao od 1180. do 1204., Stjepanom Kotromanićem koji je vladao od 1322. do 1353. i Stjepanom Tvrtkom koji je vladao od 1353. do 1391. Poslije Tvrtkove smrti, plemići su proglasili kraljem Stjepana Dabišu koji je vladao od 1391. do 1395. Tijekom svoje vladavine, Dabiša za svoga nasljednika u Bosni bira Žigmunda, ali nakon Dabišine smrti plemstvo, zbog „očuvanja” krune, bira za kraljicu Jelenu Grubu, Dabišinu ženu. Jelena Gruba je vladala od 1395. do 1398. pod vodstvom Hrvoja Vukčića, a nasljeđuje je Stjepan Ostoja - najmlađi sin Tvrtka I., koji je vladao do 1404. godine. Zbog oduzimanja posjeda plemiću koji je bio pod zaštitom Hrvoja Vukčića Hrvatinića, bio je prognan iz Bosne sve do 1412. godine, a naslijedio ga je Tvrtko II. Kotromanić. Bosna je samo četiri godine bila pod vlašću Tvrtka II. Kotromanića (od 1404. do 1409. godine) jer se Stjepan Ostoja vratio u Bosnu i tražio povratak na prijestolje. Godine 1412. nestaje Tvrtko II. Kotromanić, a prijestolje po drugi put preuzima Stjepan Ostoja i njime vlada do 1418. godine kada ga nasljeđuje njegov sin Stjepan Ostojić. U ovo je vrijeme Osmansko carstvo počelo prodirati u Bosnu pa se Stjepan Ostojić suočava sa sukobima plemićkih obitelji i turskim uplitanjem. Po drugi put Tvrtko II. Kotromanić 1421. godine preuzima vlast i ostaje na prijestolju sve do smrti, tj. do 1443. godine, a njegova vladavina biva obilježena jačanjem utjecaja franjevacu u Bosni. Tada prijestolje preuzima Stjepan Tomaš, a nakon njegove smrti kraljem je proglašen njegov sin Stjepan Tomašević. Njegova vladavina obilježena je velikom najezdom Osmanlija i padom bosanskog kraljevstva 1463. godine.

Srednjovjekovna bosanska država bila je najmoćnija u drugoj polovici Tvrtkove vladavine. Pod vladavinom Stjepana Kotromanića Bosna se proširila na kneževinu Hum, a pod vladavinom kralja Stjepana Tvrtka proširila se još dalje na jug i obuhvatila veliki dio dalmatinske obale. Jedini dio današnje Bosne koji nije bio uključen u Tvrtkovo kraljevstvo bio je teritorij današnje sjeverozapadne Bosne (današnji Bihać i krajevi oko Bihaća: Krupa, Cazin, Sanski Most, Dubica, Petrovac, Gradiška, Banja Luka, tj. prostor između rijeke Vrbas na istoku – grad Jajce, Banja Luka, zatim na sjeveru prostor južno od rijeke Save

i sve do planine Dinare na jugu, graničeći prema zapadu s današnjim granicama Republike Hrvatske; kasnije će ovaj teritorij biti poznat pod nazivom Turska Hrvatska) jer je pripadao hrvatsko-ugarskom području (v. kartu br. 1), tj. Zagrebačkoj biskupiji. Osim vladara, u srednjovjekovnoj je bosanskoj državi veoma važna institucija bio državni sabor. Njegove funkcije i nadležnosti obuhvaćale su najvažnije državne poslove poput popunjavanja bosanskoga prijestolja, krunisanja bosanskih vladara, vanjske politike, prodaje ili ustupanja bosanske državne teritorije susjednim državama, sklapanja i potpisivanja ugovora sa susjednim državama, odlučivanja o ratu i miru i drugih važnih pitanja. Vladari bi na osnovi odluka sabora izdavali povelje. (Klaić 1989; 1994, Malcolm 1995).

Karta br. 1: Srednjovjekovna bosanska država¹

¹ Izvor: Vego M. (1978) Historijska karta srednjovjekovne bosanske države, 2. izdanje, Sarajevo.

Zahvaljujući državnim poslovima, do nas je došao veliki broj povelja, tj. administrativnih tekstova koji su u svome kurikulumu sačuvali „jezik naroda” srednjovjekovnoga razdoblja. Povelje koje će nam poslužiti kao korpus transliterirala je A. Turbić-Hadžagić i objavila u knjizi *Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni* (Turbić-Hadžagić 2011). Dakle, analizirat ćemo povelje koje su nastale na srednjovjekovnom bosanskom području, točnije glagolske oblike koji su u njima sačuvani s ciljem otkrivanja elemenata narodnoga jezika. Korpus povelja je nastao u razdoblju od 12. do 15. stoljeća, a mjesta izdavanja ovih tekstova su Jajce, Zvečaj, Kreševo, Bobovac, Kraljeva Sutjeska.

Pri analizi glagolskih oblika u listinama istražit ćemo: gramatičke kategorije glagola, glagolske osnove te ćemo analizirati sve zasvjedočene oblike – *jednostavne* (infinitiv, prezent, imperfekt, aorist, imperativ, glagolski pridjev radni, glagolski pridjev trpni, optativ, glagolski prilog sadašnji, glagolski prilog prošli) i *složene* (perfekt, pluskvamperfekt, future, kondicionale) i participe, interferiranje i pojavnost starih i novih oblika (infinitiv: *-ti* ili bez završnoga *-i*, nastavci u 1. l. jd. prezenta: *-u / -m*, širenje nastavka *-m* u 1. l. jd.), razvoj jednostavnih preteritnih vremena i usporedbu tvorbe glagolskih oblika koji se javljaju u pravnim tekstovima 12., 13., 14. i 15. stoljeća. Poseban ćemo naglasak staviti na interferiranje i supostojanje poznate staroslavenske norme i uzusa bosanskoga jezika određenog razdoblja. Tvorba se pojedinih glagolskih oblika i njihova uporaba razlikuje u ovako širokom vremenskom razdoblju (od 12. do 15. stoljeća) te se udio starobosanskih elemenata razlikuje od stoljeća do stoljeća. Za sve nam je potreban korpus koji se ne ograničava na samo jedno razdoblje pa ćemo pri analizi koristiti tekstove koji su nastajali tijekom četiri stoljeća. Bez obzira na ovo razdoblje i na veliki broj povelja koje ulaze u naš korpus moramo izraziti rezervu u reprezentativnost tekstova povelja za cjelovit uvid u jezik, jer u njima ipak prevladavaju, već po zakonitosti žanra, neki glagolski oblici, neka lica i slično. To ne može podrazumijevati uvid u puno funkcioniranje jezika pa se sustav glagola do kojeg ćemo doći prilikom analize bar u nijansama razlikuje od govornoga jezika tog razdoblja.

Liturgijski tekstovi i njihove osobitosti bolje su proučene od jezičnih osobitosti pravnih dokumenata (sukladno kroz XX. st. većem interesu za tekstove pisane redakcijama staroslavenskoga jezika) pa će nam spoznaje i postavke iz crkvenih tekstova poslužiti za usporedbu s osobinama koje supostojе u pravnim tekstovima. Dakle, usporedbom staroslavenskih i starobosanskih osobitosti nastojat ćemo razdvojiti liturgijske i pravne tekstove sa štokavskoga područja te ćemo se posebno osvrnuti na odnos štokavskoga i staroslavenskoga u glagolskim oblicima srednjovjekovnoga razdoblja. Ovakva je analiza

najvažnija pretpostavka svladavanja i ostalih jezikoslovnih tema (jezičnih razina), kako bi se napokon u bosnističkom kontekstu postigla cjelovitija slika povijesti jezika toga prostora.

1.1. Uvodna razmatranja

U suvremenoj bosanskoj filologiji ne postoji jasno omeđeno istraživanje srednjovjekovnih bosanskih dokumenata, a samim tim ni sustavno istraživanje glagola u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne od 12. do 15. stoljeća. Bosanski književni jezik građen je kroz cijelu svoju povijest u okvirima kompleksa štokavskih idioma. Štoviše, jezična osnovica svih suvremenih književnih/standardnih jezika građenih na štokavskoj osnovici (bosanskoga, hrvatskoga, srpskoga i u jednome vidu crnogorskoga) temelji se umnogome na idiomu/idiomima koji su upravo u Bosni doživjeli cjelovitu afirmaciju. Drugim riječima, Bosna je središnji prostor gdje su se ti idiomi razvijali i na kraju afirmirali kroz književni jezik.

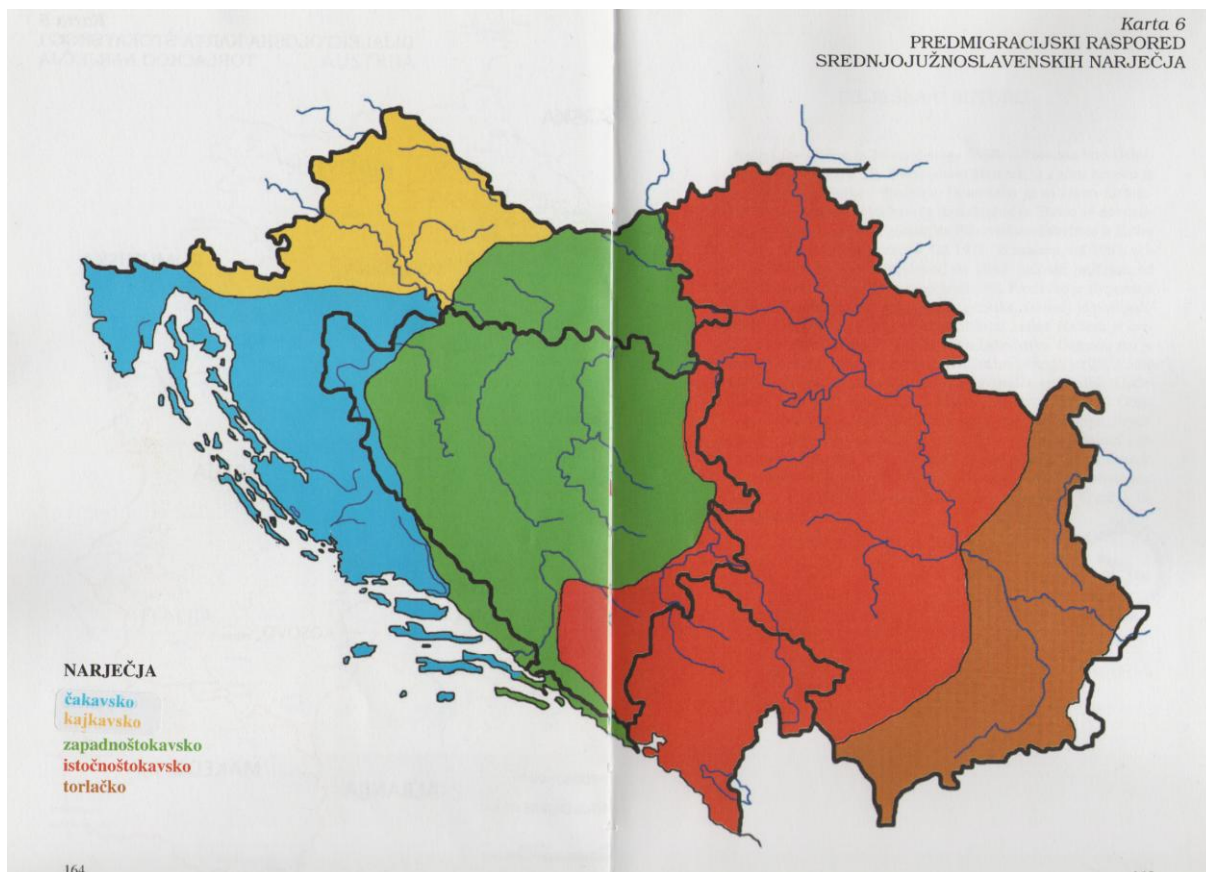
Odatle, a i iz činjenice da se bosnistika sve donedavno nije afirmirala, proizlazi da su se fenomeni bosanskoga jezika i njegova razvoja posljednjih stoljeće i pol sagledavali unutar “serbokroatistike”, gdje kad dakako i iz perspektive same kroatistike ili serbistike. Zanimljivo je naprimjer, usporedimo li ostale štokavske nacionalne/zemaljske kulture da je između govornoga uzusa i književnoga standarda oduvijek u Bosni i Hercegovini, u cjelokupnom historijskom protegu, raskorak zapravo bio najmanji. Štokavština se kroz povijest, kao i svaki živi organizam, mijenjala, a te promjene donekle možemo pratiti proučavanjem sačuvanih pisanih izvora. S vremenom se dijalektološka slika mijenjala, ponajviše zbog migracija stanovništva. Promjene koje su se provodile nisu bile jednake u svim dijalektima. Posebno je pritom zanimljivo širenje štokavštine u novome vijeku.

Važnost proučavanja štokavskih dijalekata u Bosni i Hercegovini leži u njihovom središnjem položaju na području štokavskoga kontinuuma. Osim ove osobine, poznata je i činjenica da su na bosanskohercegovačkom terenu zastupljeni i starinački i migracioni govori koji pružaju uvid u rekonstrukciju povijesnih odnosa između štokavskoga istoka i zapada (Brozović 1973, Lisac 2003). Dakle, već je odavno poznato da jezične osobine (npr. fonetske – refleksi glasa *jata*, morfološke – stari ostaci deklinacija) koje nalazimo na teritoriju Bosne i

Hercegovine značajno mogu pomoći pri rekonstrukciji i proučavanju odnosa i osobina na cijelome štokavskome terenu. U srednjem vijeku granice su štokavskoga narječja bile bitno uže nego danas (Ivić 1985, Belić 1969, Brozović 1973, Lisac 2003). Naime, upadom Turaka na ova područja, govornici štokavskoga narječja su se pomjerali na zapadna područja na kojima su ranije obitavali čakavci ili pak kajkavci. Kretanje stanovništva i jezične promjene koje su pritom nastale na tom terenu možemo pratiti preko listina, i to analizirajući njihov jezik (Ivić 1985). Također, stare granice štokavskoga narječja nisu bile oštre kao nerijetko današnje koje su uzrokovane seobama. Uzrok ovom su razmjerno nagle i brzo provedene migracije novoštokavskoga stanovništva, učestali novi valovi seoba. Tek nakon velikih seoba na bosanskome području preovladava štokavština. Naime, na terenu Bosne u srednjem vijeku prisutni su prvenstveno zapadnoštokavski govori, ali dolina Drine i teren istočno od doline Neretve pripadali su istočnoj štokavštini, a tereni u dolini Une i zapadno od nje pripadali su čakavštini. Granicu je između čakavštine i zapadne štokavštine činilo područje neznatno istočno od Une, zatim Dinara, uz izbijanje na more istočno od Cetine.

Ove pojave su vidljive i prije doseljavanja južnih Slavena na Balkan, jer je postojala unutrašnja raslojenost južnoslavenske jezične zajednice na istočnu i zapadnu: istočnojužnoslavenski i zapadnojužnoslavenski prajezik (Halilović 1998, Lisac 2003). Iz zapadnojužnoslavenskoga prajezika² na zapadnijem dijelu Balkanskoga poluotoka razvijaju se tri dijalekatske cjeline: štokavska, kajkavska i čakavska. Štokavština se postupno diferencirala na istočnu i zapadnu (proces diferenciranja je tekao do 12. stoljeća). Područje srednjovjekovne bosanske države uglavnom pripada zapadnoj štokavštini, s tim što su dolina Drine i teren istočno od Neretve u sastavu istočne štokavštine, a teren od doline Une prema zapadu pripadalo je čakavskom narječju (v. kartu br. 2).

² Iz zapadnojužnoslavenskog je prajezika izveden i slovenski jezik.

Karta br. 2: Rasprostriranje istočne i zapadne štokavštine u predmigracionom periodu³

S petnaestim stoljećem, do dolaska Osmanlija, dovršava se dalje raslojavanje na zapadnoštokavskome terenu, tako da su već tada formirana četiri govorna tipa: zapadnobosanski (ikavskoščakavski: *klišća*), istočnobosanski (ijekavskoščakavski: *kliješća*), zapadnohumski (ikavskoštakavski: *klišta*) i istočnohumski (ijekavskoštakavski: *kliješta*). Osim jata i refleksa skupine **tj* javljaju se i druge osobine koje su važne za podjelu govornih tipova u Bosni i Hercegovini, npr. razvoj akcenata i deklinacija. (Brozović 1973, Halilović 1998, Lisac 2003).

U Bosni su od druge polovice 15. stoljeća pojačana kretanja stanovništva ka sjeveru i sjeverozapadu što i mijenja govornu sliku na bosanskohercegovačkome terenu. Navedeni procesi su rezultirali formiranjem današnje govorne slike u Bosni i Hercegovini. U dijelovima Bosne, uže Hrvatske i Dalmacije, u Slavoniji i Baranji, u dijelovima Vojvodine, Crne Gore i Raške, migracije stanovništva u govorima su uzrokovale i razlike prema vjeroispovijesti

³ Izvor: Lisac J. (2003) Hrvatska dijalektologija 1. – Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

stanovništva. Vjera (katolička, pravoslavna i muslimanska) je na štokavskom teritoriju predstavljala povijesnu kategoriju koja je imala veliki značaj u novovjekovnoj kristalizaciji nacionalnih cjelina. Migracije su bile poticaj da se skupine stanovništva povezane jednom konfesijom i dalje razlikuju u govoru. Vjera je često predstavljala barijeru jezičnim nivelacijama i bila znak prepoznavanja (Ivić 1985, Okuka 2008). Dakle, katoličko i pravoslavno stanovništvo je migriralo prema terenima gdje je obitavala većina katolika i pravoslavaca: iz zapadne Hercegovine i dijela Bosne ikavci su prelazili u Dalmaciju i Liku, a zatim u Bačku i predjele južno i sjeverno od Budimpešte, dok su iz srednje Bosne štokavski ijekavci šćakavci naselili teren oko Pečuha u Baranji i mnoga mjesta u Hrvatskoj. Štokavci ijekavci istočnohercegovačkog porijekla su naselili veći dio zapadne Srbije, dijelove istočne i zapadne Bosne, veliki dio Hrvatske i naselili su čak i u neke dijelove Slovenije i Mađarske.

Naš se doktorski rad temelji dakle na korpusu koji je nastao na središnjem štokavskom području (v. kartu br. 3) pa ćemo istaknuti osnovne značajke istočne i zapadne štokavštine, i to u vremenskome rasponu u kojem su nastali tekstovi koji su predmet naše analize. Zapadna se štokavština, prije velikih seoba (provedenih uglavnom u 16. i 17. stoljeću), graničila na zapadu s kajkavskim i čakavskim narječjem te na istoku s istočnom štokavštinom. Prema kajkavcima je granica išla istočnije nego što je to danas – približno od ušća Une u Savu prema sjeveroistoku, prilično istočnije od današnje Virovitice (gdje je današnja granica tih narječja) i dalje u današnju Mađarsku. Čakavsko-zapadnoštokavska granica očito nije bila oštra, ali se kao njezino prostiranje može uzeti područje neznatno istočno od Une, zatim Dinara, uz izbijanje na more istočno od Cetine. Otoci su bili čakavski, obala jugoistočno od Omiša zapadnoštokavska, no zapadni Pelješac, Korčula i Lastovo čakavski su, istočni Pelješac, Mljet i otoci pred Dubrovnikom zapadnoštokavski. Pretpostavljamo da je granica između dviju štokavština najvjerojatnije išla Dunavom pa zatim do područja nešto zapadno od Drine i dalje nedaleko od današnje Foče. Odatle je granica išla prema Neretvi, ali tako da je Neretva s okolicom bila u zapadnoj štokavštini; zatim je odijelila dominantno zapadnoštokavsko Dubrovačko primorje od zaleđa i naposljetku izašla na more u Boki kotorskoj. Istočna štokavština prostirala se od definiranog područja zapadne štokavštine do područja torlačkoga narječja, to jest do zone od Albanije preko Kosova i današnjeg Stalaća do današnjeg Donjeg Milanovca na Dunavu.

paradigmama. Brozović i Ivić (Brozović – Ivić 1988) pored postojanja dvojine navode i niz drugih morfoloških značajki za stariji „sh., odnosno pozni praslavenski”, npr.:

- nepostojanje supina, aktivnoga participa sadašnjeg i prošlog (svedeni su na glagolske priloge), kao i pasivni particip sadašnji;
- stabilizacija složenog futura I (u većini dijalekata) i futura II – oni u praslavenskom nisu imali ustaljeni lik;
- u paradigmama prezenta nalazimo sljedeće osobine, npr.: u 1. l. jd. u sh. se proširilo *-m<-mb* iz promjene atematskih glagola, u 3. l. jednine i množine nema krajnjeg *-t*: *plete, pletu* (ipak *jest*), u 1. l. množine od najstarijih tekstova vlada nastavak *-mo* itd.;
- sažimanjem *aa>ā* kod imperfekta nastaju oblici kao što su *znāh*;
- aoristni nastavak *-homo* zamjenjuje se u sh. od 13. stoljeća nastavkom *-smo*, prema *-ste* u 2. licu;
- perfekt je u mnogim dijalektima istisnuo imperfekt i aorist;
- u štokavštini i čakavštini zagospodarila je futurska konstrukcija *hoću + infinitiv*;
- u 13. stoljeću je zabilježen imperativ kao *ne mozi + infinitiv*;
- dvije konstrukcije su naslijeđene u kondicionalu (sa starim kondicionalom i s aoristom);
- sh. je jezik naslijedio dva aktivna participa – sadašnji i prošli itd.

Podjela između zapadne i istočne štokavštine načinjena je na osnovi izoglose u kojoj nalazimo reflekske starih skupina **stj* i **skj*, tj. **zdj* i **zgj*. Ova se izoglosa upotpunjuje zamjenom jata i akcentuacijom. Važno je to da su se ove dvije osobine relativno stare i kristalizirale u razdoblju od 13. do 15. stoljeća. Nemali broj autora (Belić 1969, Brozović 1973, Ivić 1985) naglašava da u povijesti „hrvatskosrpskoga dijalekatskog kontinuuma” možemo uočiti tri razvojna razdoblja:

1. starohrvatskosrpsko – od izdvajanja hrvatskosrpskoga dijasistema iz južnoslavenske (zapadnojužnoslavenske) zajednice do ±12. stoljeća (dio ovog razdoblja pripada praslavenskom),
2. srednjohrvatskosrpsko – od 12. stoljeća do polovine 15. stoljeća,
3. novohrvatskosrpsko – od sredine 15. stoljeća do danas.

S obzirom na to da se povijest bosanskoga dijalekatskog kontinuuma uklapa u nekadašnji serbokroatistički kontekst i povijest dijalekatskog kontinuuma mogli bismo podijeliti na: starobosansko, srednjobosansko i novobosansko. Ističemo da je za naš rad najvažnije drugo razdoblje, koje je i svojom fizionomijom obilježeno brojnim migracijama jer se u njemu dešavaju značajne jezične promjene. Ujedno nas zanimaju i prva dva razdoblja jer

čuvaju dosta jezičnih starina predmigracionog razdoblja i jasan kontinuitet prema praslavenskom jeziku.

Prva dva razdoblja vremenski se poklapaju sa srednjim vijekom i još su nediferencirana na dijalekte u današnjem smislu (pa unutar „hrvatskosrpskoga kontinuuma“ imamo pet osnovnih terenskih jedinica: kajkavsku, čakavsku, zapadnoštokavsku, istočnoštokavsku i predtorlačku). Budući da je Bosna oduvijek zauzimala središnji prostor, jasno je zašto je u granicama Bosne i Hercegovine sve relativno dobro zastupljeno (Brozović 1973). Kao što smo već spomenuli, od pet navedenih jedinica koje se pojavljuju u srednjem vijeku - na današnjem bosanskohercegovačkom području zastupljene su dvije: zapadnoštokavska i istočnoštokavska.

Suvremeniju podjelu razdoblja kroz kroatističku perspektivu u koju su uključena i podrazdoblja, nalazimo u monografiji *Zajednička povijest hrvatskih narječja, 1. Fonologija* (Lukežić 2012):

„I. starohrvatsko razdoblje (od 9. do konca 14. st.) s dvama podrazdobljima: starijim, unutar ZJsl. (od 9. do konca 11. stoljeća), i mlađim (od 12. do konca 14. i u 15. st.).

II. srednjohrvatsko razdoblje (od 16. do početka 18. st.) s dvama podrazdobljima: starijim (od konca 15. do sredine 16. st.) i mlađim (od sredine 16. do početka 18. st.).

III. novohrvatsko razdoblje (od 18. st. do danas).” (Lukežić 2012: 13)

Glavni predmet naše analize predstavlja analiza glagolskih oblika u bosaničnim pravnim tekstovima koji su nastajali od 12. do 15. stoljeća na prostoru srednjovjekovne Bosne s ciljem otkrivanja inovacija koje su kao refleks narodnih govora unošene u povelje koje su nastale na štokavskome terenu. Navest ćemo tako glavne osobine glagolskoga sustava koje ćemo kasnije „proširiti“ osobinama iz povelja. Lisac je u knjizi *Hrvatska dijalektologija I – Hrvatski⁷ dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja* (Lisac 2003) opisao osobine pojedinih glagola i glagolskih oblika sa štokavskoga terena pa ćemo i mi ovdje navesti osnovne primjere s bosanskoga terena jer se i iz ove „naše” suvremene perspektive mogu opaziti razlike i promjene. Naime, u konjugaciji je, npr. u zapadnom dijalektu, imperfekt rijedak, dok je aorist čest. U opisu istočnobosanskog dijalekta nalazimo istu situaciju: imperfekt je rijedak, a aorist čest. Za istočnobosanski dijalekt je svojstven i habitual te tri načina za izražavanje budućnosti.

⁷ Iako u samome naslovu knjige nalazimo sintagmu „hrvatski dijalekti“, autor naglašava da se bavi i idomima Bošnjaka, Crnogoraca i Srba.

Sve je ovo moralo ostaviti traga i u pisanoj produkciji bh. terena. Osobine jezika određenog razdoblja proučavamo na osnovi pisanih tragova pa u pisanim „dokumentima” nalazimo bar djelomičnu sliku stanja u dijalektima. Utjecaj govornih idioma upravo je najveći u pravnim tekstovima, a utjecaj crkvenoslavenskoga najmanji. U liturgijskim pak tekstovima situacija je posve obrnuta. Pravilo je to zasvjedočeno u hrvatskoj glagoljskoj književnosti (Damjanović 2003), a potvrđuje se da vrijedi i u drugim južnoslavenskim književnostima.

1.2. Funkcionalno raslojavanje i opis korpusa

Srednjovjekovna je bosanska književnost u svome opusu imala nekoliko književnih vrsta koje nam mogu poslužiti kao izvori za proučavanje jezika. Potrebno je prije analize glagola naš korpus svrstati u odgovarajući funkcionalni stil jer će nam to dati bolji uvid u samu uporabu pojedinih glagolskih oblika i njihovo funkcioniranje.

Književnu i pisanu produkciju srednjovjekovne Bosne razvrstavamo u dvije skupine:

- bosansku religijsku književnost⁸
- bosansku nereligijsku književnost.

U bosansku religijsku književnost ubrajamo evanđelja, apostole i zbornike, a u bosansku nereligijsku književnost ubrajamo sekularnu književnost, historiografije, epigrafsku književnost i administrativno-pravnu pismenost (Kuna 2008).

Važno je napomenuti da se kriterij književnoga i originalnoga stvaralaštva u prošlosti razlikovao od današnjega. U užem smislu možemo govoriti o djelima pismenosti i djelima književnosti. U djela pismenosti ubrajamo tekstove pisane s praktičnom namjenom i bez književnih pretenzija, dok bilo kakvo uključivanje estetskih kriterija i književnih stilizacija priskrbljuje tekstu književni atribut. S obzirom na cilj našega rada, poseban ćemo naglasak staviti na administrativno-pravne spise u koje ubrajamo povelje, pisma, darovnice, oporuke, zakonike i sl. tekstove pisane u službenim pisarnicama bosanskih vladara, plemstva i turskih velikodostojnika. Njihovi su autori pisari, često jedini pismeni ljudi na dvoru, školovani na crkvenoslavenskoj jezičnoj tradiciji i srednjovjekovnoj diplomatskoj maniri, neposredno unosili elemente živoga narodnog jezika u ove tekstove. Administrativno-pravni tekstovi odraz su političkih i društvenih prilika jedne države pa osim što govore o njezinim

⁸ Misli se prije svega na književnost koja je nastala u okviru Crkve bosanske.

funkcijama, diplomatskim vezama sa susjednim zemljama i unutarnjim odnosima, pokazuju i kulturne veze koje je država ostvarivala. Iz ovoga će se razloga u bosanskim pisarnicama zavisno od širenja Bosne i odnosa s drugim srednjovjekovnim državama pojavljivati pisari s inonarječnih i susjednih područja, koji će onda određivati stil i jezik u kraljevoj pisarnici (Gabrić-Bagarić 2004).

„Jedan broj pisara pristigao je u Tvrtkovo vrijeme na srednjovjekovni bosanski dvor iz Srbije, pa je njihovo svetosavsko obrazovanje oblikovalo jezik dvorske pisarnice. Učeniji pisar unosit će više crkvenoslavenskih osobina, a manje učenici pisat će izrazitijim narodnim jezikom. I u jednoga i u drugoga invokacija (početni zaziv) i eshatokol (zaključna rečenica) najčešće će biti pod izravnim crkvenoslavenskim utjecajem. Središnji dio teksta pisan je narodnim jezikom zbog čega je korpus administrativno-pravnih spisa zanimljiv za jezična istraživanja. Lišeni književnih atributa, ti tekstovi spadaju u pismenost u širem smislu, ali im njihova originalnost priskrbljuje posebno mjesto u jezičnom razvoju. Oni su važan izvor za istraživanje povijesti određenoga razdoblja.” (Gabrić-Bagarić 2004: 2)

S tvrdnjom da je veliki broj pisara u Tvrtkovo vrijeme došao iz Srbije na bosanski dvor ne slaže se Lejla Nakaš (Nakaš 2010). Naime, ona smatra da je utjecaj Tvrtkovoga logofeta na formiranje kancelarije klasične diplomatske minuskule u bosanskoj srednjovjekovnoj državi postao već gotovo mit. Kao dokaz Nakaš navodi činjenicu da se već odavno zna da prvi dokument jednog bosanskoga vladara napisan diplomatskom minuskulom nije napisao niti Vlade niti pisar doveden iz Srbije, već netko sa zapadnohumskoga područja. Neuvjerljiva je mogućnost, kako tvrdi Nakaš, da je pisar ovoga dokumenta obučen u Srbiji, potisnuta činjenicom da se pisar mogao obučiti i u Dubrovniku:

„Činjenica da se u humskoj oblasti klasična diplomatska minuskula upotrebljava i u vrijeme kad je u Srbiji odavno potisnuta može govoriti u prilog Mošinovoj postavci da se ova vrsta pisma upravo i razvila na zetsko-humskom prostoru, a konačno uobličila u Dubrovniku.” (Nakaš 2010: 20)

U hrvatskoj je povijesti jezika važnost proučavanja jezika pravnih tekstova odavno poznat. Tako pravni dokumenti, kao što su Bašćanska ploča iz 12. stoljeća, Vinodolski zakonik iz 13. stoljeća i Razvod istarski iz 13. stoljeća, pokazuju postupno prodiranje jezika hrvatskoga puka i smatraju se prvim dokumentima hrvatskoga književnog jezika. Često se za pravne tekstove, između ostaloga, pisalo kao o tekstovima koji su pisani stiliziranim hrvatskim narodnim jezikom (Moguš 2003, Kuzmić 2009). Stanje je u hrvatskoj povijesti

jezika (u užem smislu) funkcionalno preklopivo s artikulacijom jezičnih funkcija u bosanskome srednjovjekovnom korpusu.

Kao osnovni izvor za proučavanje jezika srednjovjekovnoga razdoblja u Bosni poslužit će nam dakle administrativno-pravni spisi, prije svega povelje, koje bismo po prethodnim podjelama srednjovjekovne pisane građe svrstali u bosansku nereligijsku književnost. Iz metodoloških razloga, administrativno-pravne spise nazvat ćemo bosanskom nereligijskom pismenošću. Dosadašnja proučavanja srednjovjekovnih tekstova pružaju nam informacije o raznim jezičnim osobinama koje su direktno ovisile o namjeni.

Razvoj crkvenoslavenskoga jezika danas nam je poprilično poznat. Osim „tradicionalno” utvrđenih redakcija crkvenoslavenskoga jezika danas se govori i o bosanskoj redakciji. H. Kuna je u radu *Redakcije staroslavenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata* (Kuna 1965) i u radu *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog jezika* (Kuna 1973) započela istraživanje o bosanskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika. Bosansku redakciju crkvenoslavenskoga jezika odvojila je od hrvatske i srpske redakcije koje je nazvala istočnom i zapadnom. Bosansku redakciju karakterizira ćirilica (bosančica) i ona sadrži niz prepoznatljivih jezičnih osobitosti: puno je konzervativnija (naročito u leksiku), ortografska norma nastavlja tradiciju zetsko-humske škole u kojoj se ćiriličko pismo ortografski direktno nastavljalo na glagoljsku tradiciju – upotreba *ê* za *ê* i *ja*, upotreba glagoljskoga đerv, glagoljski brojčani sustav itd. (Kuna 1965).

O narodnom jeziku iz dotičnih vremena ne znamo baš mnogo, kao što ni povijesna dijalektologija nije danas razvijena disciplina. Između ostaloga i zbog isticanja slavenskoga jezičnog zajedništva (posredovanog crkvenoslavenskim jezikom) više su proučavani crkveni tekstovi, a manje oni koji nisu spadali u grupu crkvenih tekstova. Crkveni tekstovi su bili prepisivačkoga karaktera što znači da su čuvali i njegovali crkvenoslavensku pisanu tradiciju pa iz njih ne možemo (osim u blagim pokazateljima „inovacija”) ekscerpirati elemente narodnoga govora koji je bio u uporabi u razdoblju u kojem su nastali.

Produktivnost administrativno-pravnoga „žanra” nalazimo u činjenici da je i danas sačuvano oko 100 originalnih administrativno-poslovnih dokumenata koji su nastali na prostorima srednjovjekovnog bosansko-humskog tla (Turbić-Hadžagić 2005).

U ovom je žanru najznačajnije to što on sam po sebi predstavlja izraz stanja pismenosti na raznim terenima Bosne i Huma te nam pruža dosta informacija o životu srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, a indirektno i o atmosferi u kojoj su se stvarala književna djela. Utvrđeno je i da su vlastite kancelarije imali gotovo svi značajniji feudalci

(npr. Kosače, Hrvatinići, Sankovići, Pavlovići i dr.) i da su u tim kancelarijama, osim administrativno-pravnih spisa, ponekad pisana i druga djela (Kuna 1982).

Bez obzira što su nam danas povelje relativno dostupne, povijest je bosanskoga prava malo proučavana, što je uzrokovano nedovoljnom građom za analitičko proučavanje. Mnoga je dostupna građa dosta fragmentarna. Kao prvi izvor bosanske administrativno-pravne građe uzimamo Državni arhiv u Dubrovniku koji je sačuvao veliki broj međunarodnih trgovačkih ugovora između bosanskih vladara i Dubrovnika, povelja i pisama. Proučavali su ih K. Jireček, Č. Truhelka i dr., a 1934. godine Srpska akademija pokrenula je čitavu seriju ispisa iz Državnog arhiva u Dubrovniku (J. Radonić, G. Čremošnik, J. Tadić). Važno je istaknuti da u Bosni i Humu gotovo izostaju crkvene povelje. Mnogo su brojnije povelje izdavane od vladara njihovoj vlasteli (ima ih više od trideset, za razliku od Srbije, koja je inače bogatija u pogledu srednjovjekovnih pravnih spomenika, koja ih ima jedva osam). Već je poznato da se bez obzira na ovakvo stanje u Bosni nije sačuvala nijedna originalna povelja, ali su nam dostupne povelje koje su se sačuvale izvan teritorija Bosne i Hercegovine. Ozbiljnije, tj. znanstveno, objavljivanje povelja počelo je tek u XIX. stoljeću (Solovjev 1949). Istaknut ćemo pojedina izdanja koja je naveo Solovjev: *Povelja kralja Stefana Dabiše kćerki Stani* od 26. aprila 1395. koju je u *Novinama Srpskim* objavio D. Davidović. U isto je vrijeme P. Solarić u Mlecima objavio *Povelju kralja Dabiše županu Vukmiru Semkoviću* od 17. maja 1395. Ove dvije povelje su utrle put izdavanju bosanskih povelja i ostalih bosanskih pisanih tragova. Kasnije su se mnogi drugi ozbiljnije bavili ovom problematikom, npr. G. Vencel, Đ. Šurmin, F. Šišić, S. Stanojević, Fr. Miklošić. Moramo istaknuti i rad *Stare Srpske povelje i pisma* Lj. Stojanovića (Stojanović 1929), jer se u njemu objavljene i pojedine bosanske povelje.

Cjelovit uvid u raspoložive bosanske povelje nudi nam najnovije izdanje A. Turbić-Hadžagić pa smo se iz toga razloga odlučili da nam monografija *Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni* (Turbić-Hadžagić 2011) posluži kao izvor i korpus za proučavanje glagola⁹ u srednjovjekovnim bosaničnim pravnim tekstovima. Dalje, povelje su nam se činile kao najbolji izbor, jer su i najzastupljenije u ovoj *Monografiji* te se javljaju od 12. do 15. stoljeća pa ćemo razvoj glagolskih oblika moći pratiti kroz reprezentativan vremenski presjek, barem tristogodišnji, kroz koji se dovoljno dobro mogu odraziti jezične (morfološke) promjene.

⁹ A. Turbić-Hadžagić u svome je doktorskome radu obradila deklinabilne vrste riječi u bosaničnim pravnim tekstovima srednjega vijeka u Bosni i Hercegovini.

Dakle, rad će se temeljiti na korpusu koji se sastoji od 45 originalnih pravnih tekstova (povelja), koji se danas nalaze u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, u Zemaljskome muzeju u Sarajevu, Državnom arhivu u Dubrovniku i u Arhivu HAZU-a u Zagrebu.

1.3. Teorijska podloga (pregled dosadašnjih istraživanja)

U ovome dijelu rada ćemo predložiti stanje istraživanja nama zanimljivog korpusa u okviru serbokroatistike i pojedinih nacionalnih filologija. Međutim, popis neće biti iscrpan, nego će biti reprezentativan.

Potreba i važnost proučavanja bosanskih pravnih tekstova, upravo zbog dragocjenosti zasvjedočenja početaka štokavštine, uočljiva je još u staroj serbokroatističkoj literaturi pa su pojedini autori u okviru svojih radova posegnuli upravo za tim korpusom. Stoga ćemo u doktorskome radu koristiti spoznaje koje nalazimo u toj literaturi, npr. u *Istoriji oblika* Đure Daničića (Даничин 1874), u historijskoj gramatici Aleksandra Belića (Белић 1960, 1969), u radovima Pavla Ivića (Ivić 1990, 1998), kao i u novijim radovima o historijskoj gramatici bosanskoga i srpskoga jezika (Грковић-Мејдор 2007, Jurić-Kappel 2005, 2006, Павловић 2006, 2009, Turbić-Hadžagić 2010). Krenut ćemo kronološki s prikazom i pregledom radova koji dotiču ovu problematiku.

U djelu *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii* (Miklošič 1858) nalazimo građu koja je u srednjem vijeku nastala na bosanskohercegovačkom terenu. Prvi je ćirilске srednjovjekovne dokumente Dubrovačkog arhiva objelodanio Pavle Karanović¹⁰ 1840. godine u Beogradu (Foretić 2014), a poslije njega ih je u spomenutoj knjizi objavio Miklošič. U ovoj knjizi se nalaze razne ćirilске isprave, neke originalne, a neke u vidu prijepisa nastale u Bosni, npr. Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku od 22. 3. 1240. godine, Povelja bana Tvrtka Kotromanića o potvrđivanju prijateljstva Dubrovniku od 1. 6. 1367. godine, Povelja bosanskoga bana Tvrtka od 9. 2. 1375. godine i dr. Ova knjiga, sa znanstvenog aspekta, predstavlja uvod u proučavanje listina, ali u njoj ne nalazimo ni na kakve informacije o jeziku koje bi nam bile predložak za daljnja raspravljanja.

Kod Đ. Daničića (Даничин 1874), u *Istoriji oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijeka* nalazimo povijesni pregled oblika, ali bosanski jezični prostor nije „uključen”. Autor više pažnje posvećuje hrvatskome jezičnom arealu (izvori iz kojih je crpio

¹⁰ Pseudonim Đorđa Nikolajevića (paroha iz Dubrovnika).

građu novovjekovna su djela F. Vrančića, I. F. Gundulića, P. Zoranića, B. Kašića, S. Matijevića, P. Hektorovića, A. Čubranovića, J. Radojevića, P. Posilovića, M. Obrina, J. Mikalje, M. Jerkovića, P. Zoranića i M. Divkovića) te obrađuje pronominalne, nominalne i složene oblike, zatim dodatke i glagolske oblike. Ove oblike opisuje i u srednjem vijeku, ali bez jasne predodžbe korpusa iz kojeg je uzimao primjere. Iz *Izvora* možemo jedino zaključiti da je kao predložak ili dio korpusa koristio srpske srednjovjekovne tekstove, npr. Dušanov zakonik iz 14. stoljeća. Autor također obrađuje tvorbu i navodi primjere za: infinitiv, sadašnje vrijeme (1, 2. i 3. l. jednine i 1, 2. i 3. l. množine i dvojine), imperfekt, aorist, imperativ i participe. Ovdje nalazimo jasan pregled glagolskih oblika kroz stoljeća s dosta primjera koje ćemo kasnije koristiti za poredbenu analizu bosaničnih pravnih tekstova.

Kronološki gledano, dalje se javljaju radovi koji općenito govore o pravopisu i grafiji, ali ne zadiru u jezičnu strukturu. Takve opise nalazimo kod P. Ivića i V. Jerković u knjizi *Pravopis srpskohrvatskih ćirilskih povelja i pisama XII i XIII veka* (Ivić – Jerković 1981) i npr. u knjizi J. Vukovića *Novo čitanje i tumačenje nekih starih bosanskih nadgrobnih natpisa* (Вуковић 1949). Ovi nam znanstveni radovi pružaju informacije iz područja paleografije, a jezične su osobitosti, i to na razini ponajprije grafemske problematike, obrađene samo kao pomoćna sredstva pri transliteraciji „dvosmislenih” i nejasnih riječi. U vezi s ovim vrlo je zanimljivo da je pravopis zapravo transparentniji u određivanju posebnosti pojedinih kultura, ali je jezik, kad je o srednjojužnoslavenskom prostoru riječ, složeniji mehanizam, u principu puno manje vidljiv nego slova pa zato u tom smislu identifikacije i manje važan. Zato jezično uređivanje u srednjem vijeku najčešće znači grafijsko uređivanje. Mi bismo pak htjeli probiti tu barijeru i vidjeti što je s jezikom na morfološkoj razini, konkretnije ovom prilikom - što se događa na najdinamičnijem – glagolskom planu.

U knjizi *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski* D. Brozović i P. Ivić (1988) opisuju povijest glasova, oblika, sintaksu, leksik i onomastiku srpskohrvatskoga jezika. Zastupljenost bosanskih tekstova i njihovu istraženost s jezičnoga aspekta možemo pratiti u poglavlju *Istorija jezika*. U tome se poglavlju spominju i tekstovi sh. jezičnog prostora koji neposredno pružaju podatke iz povijesti jezika te se oslanjaju na bosanski srednjovjekovni korpus.

U daljem tekstu ćemo pratiti u kojoj je mjeri zastupljen i istražen korpus bosanskih tekstova prilikom opisa povijesnoga razvoja „srpskohrvatskoga jezika”, odnosno srednjojužnoslavenskoga kao dijasistema. Poglavlje *Konjugacija* za izradu predviđenog doktorskog rada predstavlja najvažniji dio ove knjige jer na osnovi njega možemo zaključiti u

kojoj je mjeri autor opisao glagole u bosanskome korpusu tekstova. U ovome je poglavlju opisana dvojina te prezent i njegov način tvorbe, ali bez navedenih izvora iz kojih su uzeti primjeri. Opisana je tvorba i uporaba imperfekta, aorista, perfekta, pluskvamperfekta itd. te uporaba oblika i poglavlje o sintaksi, leksici i narječjima. Nakon opisa obrađene građe u ovoj knjizi nameće nam se potreba ograničavanja i definiranja korpusa tekstova koji su Brozoviću i Iviću poslužili za opis gramatičkoga stanja, a posebno glagolskih oblika. Iako se na nekoliko mjesta spominju bosanski tekstovi, autori nam nisu jasno razgraničili i opisali korpus bosanskih tekstova koje su u radu koristili.

Belić (Белић 1969) u *Istoriji srpskohrvatskoga jezika* pristupa povijesnome pregledu razvoja jezika i obuhvaća i bosanske tekstove, ali daje samo pregled riječi s deklinacijom i konjugacijom (I i II sv.). U uvodnome dijelu je objašnjena razlika između riječi koje imaju deklinaciju i riječi koje imaju konjugaciju.

Povijest srpskohrvatskoga jezika proučavao je i Popović (Поповић 1955) koji je u *Predgovoru* knjige *Istorija srpskohrvatskog jezika* naglasio da je njegova knjiga „priručnog karaktera“ i da predstavlja sintezu svih dotadašnjih monografija. Autor ističe da je svrha ove knjige da prikupi sve dotadašnje znanstvene rezultate iz ovog područja i da na osnovi toga opiše razvojne linije jezika od općeslavenske jezične zajednice do danas. Popović se u svome radu koristio radovima Belića, Jagića, Ramovša, Rešetara, Vrane, Ivića, Hraste i Ivšića koji se bave govorima koji teritorijalno pripadaju Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori te radovima Vušović, Ružičića i Pavlovića koji pišu o govorima koji pripadaju Bosni i Hercegovini. Ako gledamo i bibliografske jedinice nakon svakoga naslova, slobodno možemo zaključiti da je Popović doista pokrio čitav ”srpskohrvatski” teritorij, ali ne i ravnomjerno i podjednako svako područje. Kao primjer možemo uzeti rad *Neke fonetske osobine u pismima hercegovačkih muslimana* Asima Pece (Peco 1953) koji Popović nije uvrstio u svoju bibliografiju, a koji bi nam ponudio jasniju sliku govora u Hercegovini. Ali i pored ovoga, možemo reći da je autor dao osnovne smjernice razvoja jezika i podjele srpskohrvatskih dijalekata te da u područje glagola i glagolskih oblika u bosaničnim pravnim tekstovima nije zalazio.

Irena Grickat (Грицкат 1972) u knjizi *Aktuelni jezički i tekstološki problemi u starim srpskim ćirilskim spomenicima* obrađuje povijest jezika i povijest tekstova, i to na „jugoistočnoj, kompaktnoj ćirilskoj teritoriji“. Ono što se na neki način graniči s našim problemom proučavanja pravna je građa za koju Grickat tvrdi da je njezin jezik najbolje proučen, ali ne ravnomjerno u svim područjima. U tu pravnu građu Grickat ubraja zakonike,

praktike, akte, hrisovulje, povelje, poslovna pisma itd. Dalje navodi da su kod nas najbolje poznate povelje, ali što je najvažnije – one nisu potpuno jezično proučene¹¹.

„Na tom planu su kod nas najbolje poznate, mada ne i potpuno jezički proučene, povelje, naročito one koje su vezane za dubrovačku kancelariju.“ (Grickat 1972: 16)

U ovoj knjizi su proučene i pojedine sintaktičke teme, a u poglavlju *Problemi vezani za glagolske reči* opisuje područje sintakse glagola u starim srpskim ćirilskim spomenicima.

U drugoj je knjizi naslovljenoj kao *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika* (Грицкат 1975) obrađena slična problematika. U uvodnim napomenama autorica ističe da se služila građom iz većeg broja pisanih spomenika, internom rječničkom građom i primjerima s tumačenjima iz filoloških radova i to s cijele srpskohrvatske teritorije. Bavi se i problemom i statusom srpskohrvatskoga jezika u balkanskome jezičnom savezu. Ova knjiga nam pruža uvid u dosadašnja istraživanja iz povijesti srpskohrvatskoga jezika (prvi dio), ali najviše podataka nalazimo o sintaktičkim osobitostima, i to o zavisnim i izričnim rečenicama te hipotaksi. U pregledu građe na osnovi koje je nastala knjiga, nalazimo i jednu knjigu koja je tretirala bosanski prostor, tj. knjigu u kojoj nalazimo pojedine dokumente i povelje koje su nastale na području Bosne i Hercegovine, a to je *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, autora Fr. Miklošića koja je izdana u Beču 1858. godine. O ovoj smo knjizi govorili u uvodnome dijelu ovoga poglavlja pa će analiza iste izostati. S obzirom da se u knjizi *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika* obrađuje sintaktička problematika, pitanje je u kojoj su mjeri zastupljene bosanske povelje i koliko su proučeni sami glagoli u njima. U trećem je poglavlju obrađena problematika glagolskoga roda i glagolskoga vida i odnos ovih kategorija s bugarskim i makedonskim jezikom te grčkom i romanskom građom.

„U studijama koje su skupljene u ovoj knjizi učinjen je pokušaj da se otkriju razlozi i vidovi postojanja nekih duboko usađenih, u isto vreme i najmanje proučenih odlika srpskohrvatske sintakse. Činjenice su promatrane na srpskom i hrvatskom starijem i novijem materijalu, a većinom su uspoređene i s makedonskom, bugarskom, zatim s grčkom građom (novozavetnom i dimotikom), kao i romanskom (latinskom, vulgarnolatinskom i srednjovekovnom hrišćanskom).“ (Grickat 1975: 13)

U uvodnom dijelu knjige *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju* (Jerković 1975) nalazimo pokušaje datiranja i opisa Čajničkog jevanđelja. Ovaj ćemo znanstveni rad koristiti samo kao okvir za opis glagolskoga sustava u bosaničnim pravnim

¹¹ U poznate povelje Grickat ubraja povelje vezane za dubrovačku kancelariju, ali napominje da one nisu iscrpno opisane i obrađene sa filološkoga aspekta.

tekstovima, jer u fusnoti autorica navodi svu dostupnu i poznatu literaturu koju naziva „literatura o bosanskoj skupini“. U toj literaturi navodi rad koji govori o glagolskim oblicima u evanđeljima (V. Jerković „Glagolski oblici u Manojlovom jevanđelju, PPJ 5, N. Sad, 1969, 31-41) i glagolskome vidu (Glagolski vid u Manojlovom jevanđelju, PPJ 5, N. Sad, 1969, 41-49). U dijelu o morfologiji je prvo obrađena deklinacija imenica (usporedbe različitih nastavaka s nastavcima drugih istraženih evanđelja). Autorica ističe da ovom analizom želi ukazati na elemente narodnoga jezika u pojedinim deklinacijama i „na knjiške redakcijske crte i staroslovenske arhaizme“. Posebnu pažnju ćemo posvetiti pregledu glagola i glagolskih oblika kako bismo ih mogli povezati s glagolima koje nalazimo u bosaničnim pravnim tekstovima. Oblike participa prezenta aktivnog autorica predstavlja kroz padeže, a kod oblika participa prezenta pasivnog navodi da u tekstu nisu česti te da u nastavcima nema inovacija. Kod oblika participa preterita aktivnog ističe da je najfrekventniji oblik N jd. m. r. imeničke promjene, da se kod oblika participa preterita pasivnog dosta često čuva staroslavenska paradigma i da kod oblika participa perfekta u građenju nema nepravilnosti. U jednini se nalaze nastavci: *-lb*; *-lo*, *-la*. U množini imamo primjere samo s nastavkom *-li*; Autorica upućuje na literaturu o „bosanskoj skupini“: Đ. Daničić, Hval. 64-70, V. Jerković, Man. 34-39, St. Kuljbakin, Mir. 63-64. U Čaj. nema oblika supina i autorica navodi da je u „bosanskoj skupini“ pojava supina neujednačena. Detaljno je opisana i uporaba i građenje prezenta, aorista, imperfekta, perfekta, pluskvamperfekta, futura, imperativa i potencijala. Na kraju u vidu zaključka nalazimo konstataciju da se u konjugaciji nastavci iz narodnog jezika nalaze samo u prezentu, a u ostalim se kategorijama čuva staroslavensko stanje. Jedinu zamjerku ovome znanstvenom radu nalazimo u nazivu redakcije kojoj pripada Čajničko evanđelje. Autorica bosansku redakciju naziva „našom nacionalnom redakcijom“. Pojam „naša nacionalna redakcija“ nije egzaktno uporabljen kako bi to odgovaralo ovoj inače egzaktnoj radnji (Tandarić 1976). Pojedine elemente narodnoga govora u konjugacijama iz ovih tekstova pokušat ćemo ovjeriti i primjerima iz povelja.

Od velikoga je značaja, za naš predmet proučavanja i knjiga *Primeri istorijskog razvitka srpskohrvatskog jezika* M. Pavlovića (Pavlović 1956). Njezin se značaj prvenstveno ogleda u uvodnome dijelu, jer se osvrće i na rekonstruirano stanje „govornoga jezika“, zasvjedočeno u izvorima. Osim pisanih spomenika i književnih djela Pavlović navodi i dijalekte kao važne izvore za proučavanje jezika:

„Jasno je da u izvore ulazi sve ono što je na našem jeziku do danas pisano, sva književna dela, akti, diplome itd. Ali, naravno, svi su ti spomenici od nejednake vrednosti za

nas. Tako isto svi naši dijalekti predstavljaju važan izvor za proučavanje našeg jezika.“ (Pavlović 1956 : 17)

Ali, da bismo došli do povijesti organizma bosanskoga jezika (odnosno jezika bosanskih listina), moramo nastojati očistiti tekst od crkvenoslavenizama.

Drugim riječima – pri analizi će se uzeti u obzir originalni tekst i razgraničit će se crkvenoslavenizmi i „govorni” oblici.

Već smo ranije govorili o ograničenosti korpusa liturgijskih tekstova. Naime, liturgijska građa nam ne pruža dosta materijala za ispitivanje, jer je ona oduvijek bila konzervativna i nije dozvoljavala brži i veći prodor elemenata govornoga jezika. Ponovno ćemo naglasiti da ovaj korpus nije pogodan za genetsku povijest bosanskoga jezika (kao „unutarnjeg” mehanizma), jer u liturgijskim tekstovima dominira crkvenoslavenski temelj. Liturgijski tekstovi od svojih su početaka bili „prepisivačke prirode“ i nisu, za razliku od listina, dozvoljavali infiltracije narodnih jezičnih elemenata. Dakle, utjecaji „bosanske“ štokavštine na ove tekstove neznatni su iako su izrazito bitni. Od svih gore spomenutih izvora, najviše nas zanimaju povelje koje Pavlović (Pavlović 1956) dijeli na dvije grupe, glagoljske i ćirilске. Ističe da je glagoljske izdao Iv. Kukuljević-Sakcinski pod nazivom *Acta croatica* (1863), a ćirilске je u najvećem broju izdao Fr. Miklošić pod nazivom *Monumenta serbica* (1858) te M. Pucić u dvije knjige (*Spomenici srpski*, 1858, 1862) i dr. Odmah vidimo da je autor izostavio i druge izdavače, npr. Lj. Stojanovića koji je povelje sakupio u svoje dvije knjige: *Stare srpske povelje i pisma, knjiga I: Dubrovnik i susedi njegovi, prvi deo*, koja je štampana u Sr. Karlovcima 1929. godine i knjigu *Stare srpske povelje i pisma, knjiga I, drugi deo*, koja je također objavljena u Sr. Karlovcima 1934. godine. U srpske „dubrovačke“ povelje autor je uvrstio i bosanske povelje koje je kasnije A. Turbić-Hadžagić uvrstila u knjigu *Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni* (Turbić-Hadžagić 2011).

Dakle, u knjizi su opisane pojedine fonetske i paleografske osobitosti i razvoj suglasnika i samoglasnika, ali o morfološkim osobitostima ne nalazimo ništa. Ipak, ovdje nalazimo pregled poznatijih radova iz povijesti jezika, koja nam mogu poslužiti za dalja istraživanja.

Najznačajnije mjesto u proučavanju povijesti jezika zauzima Herta Kuna pa ćemo rezultate istraživanja, gore spomenutih autora, usporediti s njezinim radovima. U smislu podjele redakcija crkvenoslavenskoga jezika i same podjele literarnoga jezika na funkcionalne stilove (srednjovjekovna književnost i pisana građa) spomenuli smo rad *Redakcije staroslovenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata* (Kuna 1965). Kuna ovdje promovira pitanje bosanske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, kako smo i ranije naglasili, ali pored ovoga

pitanja nalazimo i korisne, ali dosta šture konstatacije i informacije o glagolima. Autorica ističe da su nešto ranije I. Grickat i osim nje J. Hamm uočili da u morfologiji postoji vjernost starim formama, naročito u glagolskome sustavu, jer ga karakterizira relativno veliki broj starih sigmatskih i asigmatskih aorista, što važi općenito za bosanska evanđelja, ali i za tekstove zapadne redakcije. Pitanje je jesu li i listine u ovome smislu konzervativne ili su u svoj sustav primile elemente govornoga uzusa.

U članku *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslovenskog jezika* (Kuna 1973) koji je objavljen u *Radovima* sa Simopizija *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura* autorica se bavi nešto drugačijom tematikom. Naime, Kuna ovdje tretira problematiku bosanske redakcije staroslavenskoga jezika i ističe potrebu uvođenja ovoga termina iako su, kako ističe, osobine koje su bosanska specifičnost minimalne. Osobine bosanske redakcije crkvenoslavenskoga jezika autorica promatra kroz rukopisne kodekse. U ovome radu ne nalazimo na spomen pravnih tekstova, ali nam se kao područje zanimanja nameće poglavlje koje tretira morfološku tematiku i njezine osobine, a te spoznaje će nam biti korisne kao podloga u radu.

Autorica u *Hrestomatiji starije bosanske književnosti* iz 1974. godine, pored ostaloga, spominje i administrativno-pravne spise. Međutim, tu nalazimo samo šture podatke o najznačajnijim administrativno-pravnim dokumentima s pojedinim opisima, kao što su: godina, medij na kojemu je pojedini dokument pisan, grafija, opis sadržaja i mjesto gdje se taj dokument čuva. I u ovome slučaju ne nalazimo jezičnu analizu srednjovjekovnih administrativno-pravnih dokumenata.

U članku *Srednjovjekovna bosansko-hercegovačka književnost* (Kuna 1982) autorica opisuje svjetovnu književnost i u nju ubraja *Trebinjski ljetopis* iz XI. vijeka. Posebnu pažnju privlači tzv. *Berlinska Aleksandrida*, rasprostranjeni srednjovjekovni roman, čiji jezik pri kraju teksta postaje gotovo narodni. Kuna opisuje i epigrafsku produkciju i ističe da je epigrafika originalno stvaralaštvo u srednjovjekovnoj književnosti Bosne i Hercegovine pa i u njoj možemo uočiti pojedine osobine narodnoga jezika. Na kraju dolazimo i do same administrativno-pravne građe koja je predstavljala živu produkciju Bosne koja je u srednjem vijeku predstavljala samostalnu državu. O ovakvoj vrsti pismenosti nalazimo konstataciju da je originalna, ali da nema literarnoga značaja. Njezin značaj, zaključujemo, možemo tražiti u drugoj sferi – njezinu jeziku, što je i jedan od osnovnih ciljeva našega rada. U perspektivi bismo trebali uspoređivati rezultate naših rezultata na pravnim spomenicima s ovim – književnima.

Pravi prikaz dosadašnjih istraživanja glagola i glagolskih oblika u okviru serbokroatističke literature nudi nam A. Belić (Белић 1969) u knjizi *Istorija srpskohrvatskog jezika, knjiga II, sv. 2: reči sa konjugacijom*.

„Isp. od najstarijih vremena: u XII v. *hoke, mine, bude, soudi* MS (2-6). Ali se nahodi i u raškim, a naročito dubrovačko-dalmatinskim spomenicima novo *t* u 3. licu jednine ili mn. od enklit. zamenice *t*: u XIV v. *знаю* MS 107, *davatъ* ili *izreči ne umit'* na kraju XV vijeka (N. Ranj.), *druzi ti ga će učiniti*. Dubr. zbor. (1520), *dobro čini te vamъ bogъ* (N. Ranj.) itd.“ (Belić 1969: 58)

Ovi primjeri nas upućuju na izvore koje autor koristi u svome radu i teritorij na kojemu su se javljali. Dalje nalazimo nastavke u pojedinim razdobljima, a o njima ćemo detaljno govoriti prilikom analize našega korpusa. Autor je istaknuo da staroslavenski jezik predstavlja stanje općeslavenskoga (posljednje faze praslavenskog) jezika te detaljno opisao tvorbu i pojedine nastavke svih jednostavnih i složenih glagolskih oblika.

U drugome dijelu knjige Belić tretira tematiku značenja glagolskih oblika koje ćemo koristiti pri usporedbi i analizi glagolskih oblika koji se javljaju u našem korpusu. Možemo zaključiti da nam ova knjiga pruža jasan uvid u istraženost povijesnoga stanja glagola, ali nam još ostaje pitanje može li se ovo stanje, kao i sama tvorba pojedinih glagolskih oblika, izjednačiti sa stanjem i vremenskim rasponom njihove uporabe i u bosaničnim pravnim tekstovima u razdoblju od 12. do 15. stoljeća. Kod obrade pojedinih glagolskih oblika u poveljama osvrnut ćemo se još na opis glagolskih oblika iz ove knjige.

Nakon raspada jedinstvenoga „srpsko-hrvatskog“ pristupa, većina lingvističkih radova nastaje u okrilju vlastite nacionalne/zemaljske kulture i najčešće tretira tematiku svoga govornoga i jezičnoga područja.

U članku Amire Turbić-Hadžagić, koji se bavi razdiobom historije bosanskoga književnog jezika, i to prvim razvojnim razdobljem (od 9. do 15. stoljeća) *Bosanski književni jezik (prvi razvojni period od 9. do 15. stoljeća)* (A. Turbić-Hadžagić 2005), predstavljeni su razvojni procesi pisanih dokumentata u razdoblju koje je predmet i našega rada. Osim ove problematike, autorica je dala i naznake o važnosti proučavanja administrativno-pravne građe. Jezik je administrativno-poslovnih dokumenata (povelja, pisama, mirovnih ugovora, priznanica i darovnica) ovdje predstavljen kao segment autohtono indigene kulture bosansko-humskog srednjovjekovlja. U jeziku, ističe autorica, nalazimo obilnost i raznolikost uklopljenih crta narodnih govora uz zadržavanje duboke kujuće snage staroslavenskih osobitosti, koje utječu na komunikacijsku jasnoću bosanskoga književnog jezika.

S teorijskoga aspekta zanimljiv nam je rad *Razvoj futura u starosrpskom jeziku* J. Grković-Mejdžor (2012), jer autorica obrađuje gramatikalizaciju futura u starosrpskom jeziku od XII. do XV. stoljeća. Autorica za osnovni korpus istraživanja uzima povelje i pisma u izdanju Lj. Stojanovića (1929-1934), a kao dopunski korpus vernakularne povelje u izdanju SSA, Dušanov zakonik, dijelove teksta koji su pisani starosrpskim tri najveće manastirske darovnice (Banjskoj, Dečanskoj i Svetoarhandelskoj hrisobulji), Zakon o rudnicima i Roman o Troji. U radu nam je vidljivo da je riječ o izrazito postepenom procesu, koji je rezultat djelovanja unutrašnjeg jezičkog razvoja i međujezičnih kontakata na Balkanu. U radu su analizirani i ostali, iz praslavenskog naslijeđeni, potencijali za označavanje buduće radnje (perfektivni prezent, *iměti*, *(-)četi*, *jeti* + infinitiv), *budem* + infinitiv / -l particip u futur drugi i teritorijalna distribucija ovih formi, koja nam prikazuje dijalekatske kontinuumе u srpskom jeziku i općenito na južnoslavenskom prostoru.

Najobimnije je srednjovjekovna evanđelja s bosanskoga područja proučila J. Jurić-Kappel u radu *O dijalekatskim temeljima srednjovjekove bosanske (vjerske) pismenosti* (Jurić-Kappel 2008). Iako se bavi problematikom crkvenih tekstova (četveroevanđelja, zbornika, kodeksa), osvrće se i na administrativno-pravne tekstove. Crkveni su tekstovi, za razliku od administrativnih, podložniji konzervativnosti njihovog jezičnog izričaja, ali bez obzira na tu zakonitost Jurić-Kappel pokušala je otkriti udio elemenata narodnoga govora u njima. Dalje ističe da je jezik raznih administrativnih tekstova vrlo blizak narodnom govoru te navodi primjere narodnoga govora u *Povelji Kulina bana*. Na drugome mjestu autorica ističe da su inovacije brojnije u svjetovnim žanrovima (pravnim spisima i kamenim spomenicima) nego u vjerskim tekstovima. S druge je strane napravila usporedbu bosanske i srpske diplomatske građe i istaknula da razlika leži u tome da je srpska građa ovoga tipa mnogo konzervativnija (s učestalijom uporabom crkvenoslavizama), jer se u njima strogo drži do dvorskoga protokola koji je podrazumijevao uporabu crkvenoslavenskoga jezika. Na osnovi ovoga bismo mogli zaključiti da je bosanska diplomatska građa sklonija utjecaju govornoga jezika, a samim tim i inovacijama.

D. Malić je u dijelu *Hrvatske gramatike – Povijesne jezične promjene* (Barić et. al. 2007) prikazala povijesni razvoj u toku stoljeća i upozorila da je takav pristup nezaobilazan za razumijevanje stanja u suvremenom jeziku. Autorica opisuje jezične promjene koje su najviše utjecale na razvojno preoblikovanje hrvatskoga jezika. Na prvi pogled možemo zaključiti da u ovome radu ne možemo tražiti „uporište” za bosanične pravne tekstove. Međutim, na drugome mjestu u radu nalazimo da je suvremenom hrvatskom književnom jeziku temelj

novostokavsko narječje te da će se njegov povijesni razvoj promatrati prvenstveno s obzirom na štokavsko narječje. Stoga ćemo u radu rabiti i poglavlje *Promjene u morfološkom sustavu*.

R. Matasović u *Povijesti hrvatskoga jezika* u dijelu *Od praslavenskoga do hrvatskoga jezika* (Bratulić et. al. 2009) daje pregled promjena glasova i oblika od praslavenskoga do suvremenoga hrvatskog standardnog jezika. Autor ističe da se u glagolskom sustavu hrvatski odlikuje očuvanjem praslavenskog aorista i imperfekta te kombinacijom balkanskog tipa tvorbe analitičkog futura i sjevernoslavenskoga (u hrvatskome je to futur drugi) itd. Ovo stanje ćemo usporediti sa stanjem glagolskoga sustava u našem korpusu.

Neizostavna i kapitalna djela iz povijesti jezika i dijalektologije na kojima ćemo također temeljiti analizu naše građe jesu *Zajednička povijest hrvatskih narječja*, 1. Fonologija (Lukežić 2012) i *Zajednička povijest hrvatskih narječja* 2. Morfologija (Lukežić 2015). Prvu spomenutu knjigu već smo uporabili u uvodnim poglavljima ovoga rada na osnovi koje smo temeljili klasifikaciju razdoblja u razvoju povijesnoga dijalekatskog kontinuuma. Druga knjiga prati sveobuhvatne dijalekatske morfološke promjene u hrvatskim narječjima koje su dokazane mnogobrojnim primjerima pa će nam u drugome dijelu rada poslužiti za međusobnu usporedbu s primjerima iz povelja s bosansko-humskoga tla.

Radovi novijeg postanja, kao i radovi koji su nastali u serbokroatističkome okrilju, nisu nam dali jasan i cjelovit uvid u stanje glagola i glagolskih oblika te udjelu staroslavenskih i govornih elemenata u bosaničnim srednjovjekovnim tekstovima koji su nastali u Bosni. Doprinos je na sličnome polju dala A. Turbić-Hadžagić u kratkome radu *Glagolski oblici bosaničnih pisama 17. stoljeća* (Turbić-Hadžagić 2013). Autorica je opisala, točnije oprimirala jednostavne i složene glagolske oblike u krajišničkim pismima s osvrtom na 17. stoljeće. Dakle, u bosnistici i dalje ostaje potreba da se ovakva pojava opiše i osustavi u srednjovjekovnim pravnim tekstovima.

Nakon pregleda radova koji su nastali u okviru serbokroatističke literature, ali i radova koji su nastali nakon raspada ove jezične zajednice, naišli smo na rad koji rezimira dotadašnje radove, tj. radove koje smo gore naveli i predstavlja svojevrsni uvod u naše istraživanje. To je rad *Historija bosanskoga jezika u srednjem vijeku u svjetlu isprava* (J. Reinhart 2012). Stoga ćemo u doktorskome radu koristiti spoznaje i J. Reinharta koji ističe da su za jezičko-historijska istraživanja bosanske isprave izuzetno važne i da je to odavno poznato u historiji srpskohrvatskoga jezika, npr. u *Istoriji oblika* Đure Daničića (Даничић 1874), u historijskoj gramatici Aleksandra Belića (Белић 1960, 1969), u radovima Pavla Ivića (Ivić 1990, 1998), kao i u novijim radovima o historijskoj gramatici bosanskoga i srpskoga jezika (Грковић-

Mejđor 2007, Jurić-Kappel 2005, 2006, Павловић 2006, 2009.). Reinhart daje jasan pregled literature koja se bavi jezičnom analizom povelja, ali je izostavio doktorski rad A. Turbić-Hadžagić u kojem je obradila imenske vrste riječi u bosaničnim pravnim tekstovima te njezine dosadašnje radove objavljene na tu ili sličnu temu. Dalje u radu nalazimo nabrojana mjesta na kojima su sačuvane ćiriličke srednjovjekovne isprave iz Bosne i Srbije te opis korpusa koji Reinhart koristi u radu. Autor ističe da kompleksnoga lingvističkog istraživanja srednjovjekovnih ćiriličkih isprava iz Bosne, Dubrovnika i Srbije do danas nema i da bi u ovome radu htio predstaviti nekoliko karakterističnih jezičnih pojava bosanskih isprava od 12. do 15. vijeka. Sam je rad okvirno prostorno ograničen pa se autor odlučuje samo na fonološke i morfološke¹² osobine. S obzirom na temu našega rada nas će najviše zanimati morfološke osobine i to: širenje nastavka *-m* u 1. licu jednine, razvoj jednostavnih preteritnih vremena (imperfekta i aorista). Nakon iznesenih postavki autor je donio sljedeće zaključke:

(1) Srednjovjekovne bosanske isprave pružaju veoma bogatu građu za historiju bosanskoga i srpskohrvatskoga jezika;

(2) Kod nekih pojava (npr. kod množinskoga *-ā*-genitiva) srpskohrvatska ili štokavska inovacija pojavljuje se prvi put upravo u bosanskim poveljama;

(3) Bosanske isprave imaju različite osobitosti, koje se ne mogu uočiti u srpskim i dubrovačkim ispravama, ili barem ne u istom ostvarenju;

(4) Usprkos tome uočava se znatno međusobno podudaranje staroštokavskih idioma (varijanata);

(5) Kod nekih je promjena teško ili gotovo nemoguće prepoznati jasne tendencije, bilo da postoji miješanje različitih dijalekata ili zbog utjecaja književnoga crkvenoslovenskoga jezika (to se tiče prije svega razvoja jata);

(6) Bosanske isprave treba dalje dokumentirati i istražiti budući da mogu bitno pridonijeti pisanju nove historijske gramatike. (Reinhart 2012: 143)

Ovaj nam rad ujedno i predstavlja podlogu koja nam je ostavila mogućnost nadogradnje spoznajama do kojih ćemo doći u doktorskom radu.

¹² Od povijesnih fonoloških osobina autor je opisao razvoj poluglasova, refleksi jata, stezanje samoglasnika, razvoj slogotvornog *l*, prijelaz *l* u *o* na kraju sloga, rotacizam, *čr-* > *cr-*, *-jd-* > *-d-*, a od povijesnih morfoloških osobina nastavke lokativa jednine muškog i srednjeg roda, razvitak dvojine, nastavak genitiva množine na *-ā*, razvitak dativa/lokativa 1. lica jednine ličnih zamjenica, promjena brojeva, širenje nastavka *-m* u 1. licu jednine, razvoj jednostavnih preteritnih vremena (imperfekta i aorista).

2. Uže područje rada

U okvirima spomenutih dosadašnjih istraživanja obrađuje se ponajprije tvorba glagolskih oblika, a autori na temelju provedene poredbene analize donose zaključke o supostojanju različitih načina tvorbe. Ovaj rad bi također ponudio slična istraživanja, ali na temelju suvremene gramatičke literature. Usporedbom staroslavenskih i starobosanskih osobitosti nastojat ćemo utvrditi u kojoj se mjeri čuva starina, a u kojoj su mjeri zastupljene inovacije. Iste ćemo osobine i udio starine i inovacija kod glagolskih oblika usporediti s jezičnim osobinama u crkvenoslavenskim tekstovima (gdje se na staroslavensku osnovicu naslojavaju, uglavnom blago na terenu morfologije, elementi narodnoga, u našem slučaju - štokavskoga izričaja): Miroslavljevom evanđelju (Kuljbakin 1925), Divoševom evanđelju (Grickat 1961-1962), Čajničkom evanđelju (Jerković 1975), Glosama u bosanskom jevanđelju iz Srećkovićeve zaostavštine (Kuna 1976), Hvalovog zbornika (Gošić, Nevenka et al. 1986).

Na osnovi uvida u izvore i literaturu zaključujemo da postoji potreba za istraživanjem glagola u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne od 12. do 15. stoljeća, jer su:

a) pisani jezikom središnjega štokavskog prostora, koji danas služi kao osnova trima standardnim jezicima,

b) nastajali na različitom prostoru unutar štokavskog terena (još ne postoji značajnija podjela po dijalektima unutar štokavskoga),

c) funkcionalno su „čisti” i u približno jednakoj mjeri udaljeni od utjecaja staroslavenštine,

d) tekstovi su dovoljno i ravnomjerno zastupljeni po stoljećima (kroz tristotinjak godina) pa je moguće pratiti razvojne promjene,

e) vrlo su dinamična jezična kategorija, sklona promjenama po funkcionalnim obrascima; s jedne strane, očekuju se promjene s obzirom na stariju normu, a s druge strane – registar su gdje se dobro može prepoznati znakovita arhaičnost. Cilj je ovog doktorskog rada prepoznati tu mjeru između arhaičnosti i inoviranja, i to kroz spomenuta četiri stoljeća. Osvjetljavanje ove problematike te osustavljivanje razvojnih faza bilo bi od koristi za bosnistiku, ali i za sve filologije štokavskih jezika, kao i za slavistiku općenito.

2.1. Terminološke odredbe i podjele glagolskih oblika

U okviru rada ćemo koristiti neke stare terminološke postavke iz dijakronijske lingvistike koje ćemo osuvremeniti postavkama (tamo gdje budemo mogli) iz sinkronijske lingvistike kako bismo što bolje objasnili pojedine odnose i pojave. Koristit ćemo podjele i pojedine primjere J. Hamma iz knjige *Staroslavenska gramatika* (Hamm 1974) i po potrebi podjele S. Damjanovića iz knjige *Staroslavenski jezik* (Damjanović 2003) koje ćemo upotpuniti terminološkim određenjima sinkronijske lingvistike za koju će nam poslužiti knjiga I. Markovića *Uvod u jezičnu morfologiju* (Marković 2012). Starocrkvenoslavenski jezik se razvio iz jednog od južnoslavenskih dijalekata, ali se sam dalje nije razvio u neki književni jezik, što znači da se suvremeni slavenski jezici nisu razvili iz starocrkvenoslavenskoga jezika. Jedino što ga veže za ostale slavenske jezike, što ćemo i koristiti u radu, njegovo je srodstvo na onom razvojnem stupnju kada među slavenskm jezicima još nije bilo širokih diferencijacija iz kojih će se vremenom razviti suvremeni slavenski književni jezici. Centralni dio ovoga rada sadržavat će glagolske osobine i podjele glagolskih oblika pa nam se učinilo potrebno da određeni dio terminologije i podjela preuzmemo iz knjige Svetozara Nikolića *Staroslovenski jezik – pravopis, glasovi oblici, primeri sa rečnikom* (Nikolić 2005). S obzirom na korpus tekstova, služit ćemo se Hammovom, Damjanovićevom i Nikolićevom terminologijom te po potrebi unijeti pojedine preinake i inovacije jer tekstovi pripadaju drugom žanru pisanih spomenika srednjovjekovne kulture.

Poznato je da su glagoli vrste riječi kojima se označava neka radnja, stanje ili zbivanje. Ovakav prikaz bismo mogli upotpuniti opisom I. Markovića (Marković 2012) koji glagole opisuje kao vrstu riječi koje iskazuju neki događaj (otprilike kao odgovor na pitanje *što se događa?*), radnju, stanje, zbivanje ili proces, sve ovo skupnim imenom naziva predikacijom (engl. *predication*). I u prvome slavenskom književnom jeziku, ali i u starobosanskome jeziku, nalazimo kategorije koje su inherentne glagolima, a to su: kategorija vremena, lica, broja, vida, načina, određenosti / neodređenosti i stanja. Glavno područje našega rada obuhvaća kategoriju vremena koja je usko povezana s kategorijama lica i broja pa ćemo ih ponaosob opisati. Poznata je postavka da se kategorijom vremena izražava vrijeme radnje u odnosu prema trenutku govora koje naziva apsolutnim vremenom i s druge strane izražava vrijeme radnje prema kakvom drugom neodgovarajućem trenutku koje naziva relativnim vremenom. Iste postavke nalazimo kod Markovića, ali manje-više modificirane pa ćemo ih

uporabiti i na našem korpusu. Naime, Marković glagolsko vrijeme (engl. *tense*) predikaciju smješta u vremenu, točnije vrijeme predikacije (lat. *tempus agendi*) smješta u odnos prema nekome trenutku. Taj trenutak ili vremenski *locus* tipičan je trenutak govorenja (ili pisanja) (lat. *tempus dicendi*), premda ima glagolskovremenskih sustava ili podsustava u kojima je vremenski *locus* drugi. Drugim riječima, glagolsko nam vrijeme govori je li predikacija iskazana glagolom prethodila tom trenutku, je li mu istodobna, tj. simultana ili ga slijedi. Tradicionalno se, ističe, sustavi u kojima je vremenski *locus* trenutak govorenja zovu *apsolutnima*, a sustavi ili podsustavi u kojima je *locus* neki drugi trenutak zovu se *relativnima*. Ovi termini su objašnjeni kao uporaba glagolskih vremena u značenju koje im nije tipično, primjerice uporaba prezenta i aorista za buduću predikaciju, kondicionala za prošlu predikaciju koja se ponavlja itd. U jeziku se izvanjezični vremenski (astronomski) kontinuum segmentira na troje – na *prošlost*, *sadašnjost* i *budućnost*. I u našem korpusu bismo mogli ovako segmentirati poimanje kategorije vremena. Ta se segmentacija u jeziku ostvaruje glagolskim vremenima (oblicima) – perfektom / aoristom / imperfektom, prezentom i futuro I itd. Hrvatski, kao i svi drugi štokavski standardni jezici, ima i dva oblika kojima se izražava i nešto što bismo mogli nazvati i predvrijeme, a to su pluskvamperfekt, koji izražava pretprošlost i futur II., koji izražava i predbudućnost. U vezi s morfologijom hrvatskoga glagolskog vremena valja također imati na umu da ono u hrvatskome – kao ni vid – nije fleksijska, nego derivacijska kategorija, što slobodno možemo uvesti i u našu terminološku odrednicu u radu.

3. Sustav glagolskih oblika

Svi jednostavni glagolski oblici grade se od dvije osnove – prezentske i infinitivne. Od prezentske osnove grade se prezent, imperativ i participi prezenta. Od infinitivne osnove grade se infinitiv i supin, aorist, participi preterita i particip perfekta. Imperfekat se gradi ili od infinitivne osnove ili ima svoju posebnu osnovu.

Po već ustaljenome gramatičkome opisu glagole dijelimo na:

- lične (verbum finitum) i
- nelične (verbum infinitum).

U okviru ličnih glagolskih oblika¹³ razlikujemo glagolska vremena (*tempora verbi*) u koja spadaju:

- (1) sadašnje vrijeme (prezent),
- (2) predašnje svršeno vrijeme (aorist),
- (3) predašnje nesvršeno vrijeme (imperfekt).
- (4) prošlo vrijeme (perfekt),
- (5) davnoprošlo vrijeme (pluskvamperfekt),
- (6) buduće vrijeme (futura) i
- (7) buduće svršeno vrijeme (futura exacta).

Osim glagolskih vremena u okviru ličnih glagolskih oblika imamo i glagolske načine (*modi verbi*):

- (1) zapovjedni način (imperativ) i
- (2) mogući način (potencijal).

Sustav ličnih glagolskih oblika poznaje i glagolska stanja ili rodove (*genera verbi*): radno stanje i trpno stanje. S druge pak strane nelični glagolski oblici su:

- (1) infinitiv,
- (2) supin,
- (2) particip prezenta aktiva,
- (3) particip prezenta pasiva,

¹³ Podjelu smo preuzeli iz knjige *Staroslovenski jezik* S. Nikolića te smo je potom prilagodili potrebama i zahtjevima rada.

- (4) particip preterita aktiva,
- (5) particip preterita pasiva,
- (6) particip perfekta.

Sve glagolske oblike, s obzirom na svoje građenje, dijelimo na jednostavne i složene.

Jednostavni glagolski oblici nastaju od osnove kojoj se dodaju različiti nastavci, a to su: prezent, imperfekt, aorist, imperativ, infinitiv, supin i particip prezenta i preterita, aktivni i pasivni i particip perfekta.

Složeni glagolski oblici predstavljaju spoj imenskoga oblika glagola koji se mijenja i određenog oblika pomoćnog glagola, a takvi su: perfekt, pluskvamperfekt, futur, futur egzaktni, potencijali i oblici za pasiv.

I jednostavni i složeni glagolski oblici su manje-više dobro oprimjereni u našem korpusu pa ćemo ih pojedinačno opisati.

Napomena: glagolski nastavci će se razlikovati od primjera do primjera – glagoli kojima osnova završava na samoglasnik će imati drugačiji nastavak od osnove koja završava na suglasnik. U paradigmama, točnije u tablicama, takve nastavke nećemo odvajati kao zasebne.

Napomena: U radu i analizi glagola i glagolskih oblika koristit ćemo sljedeće oznake:

- P + broj – oznaka za broj povelje (npr. P1);
- sljedeći broj nakon oznake za povelju označavat će broj stranice na kojoj se nalazi povelja;
- zadnji broj označava redak u povelji u kojem se nalazi pojedini glagol ili glagolski oblik.

Na primjeru to izgleda ovako: (P1: 12, 8), što znači – povelja broj 1, 12. stranica, redak 8.

3.1. Jednostavni glagolski oblici

3.1.1. Present

Present je u prošlosti, kao što ima i danas, imao ulogu označavanja radnje koja se neprestano dešava u sadašnjosti, međutim, njegovi su se oblici razlikovali od stoljeća do stoljeća. Iz ovoga ćemo razloga razvoj prezenta pratiti kroz četiri stoljeća.

Poznato je da su u ie. prajeziku postojale tematske i atematske prezentske tvorbe. Tematska je konjugacija zamijenila atematsku još u praslavenskome. Iz toga proizlazi podatak (npr. Matasović u radovima često govori o preovladavanju tematskih prezentskih tvorbi) da je preostalo vrlo malo atematskih tvorbi, dok su tematske prezentske tvorbe bolje očuvane.

Ovisno o tome što prethodi ličnomu nastavku glagola, sve glagole dijelimo na tematske i atematske. Atematski glagoli su glagoli kod kojih se lični nastavak naslanja izravno na prezentsku osnovu, dok tematske glagole dijelimo u dvije skupine ovisno o tome koji tematski samoglasnik (-e- ili -i-) povezuje lični nastavak i prezentsku osnovu.

Bosanični pravni tekstovi srednjovjekovne Bosne iz 12. stoljeća nam pružaju šture glagolske oblike jer ih je vrlo malo sačuvano. Danas nam je dostupna samo Povelja Kulina bana i u njoj nalazimo svega nekoliko prezenta. Mnogo se govorilo o uređenom jeziku i stilu Povelje Kulina bana pa iako predstavlja usamljeni pravni dokument 12. stoljeća, odaje nam sliku stanja glagolskih oblika starijega razdoblja.

Odmah ćemo istaknuti primjer za 1. lice jednine s nastavkom -u: *prisezaju* (P1: 14, 12) koji pokazuje da u 12. stoljeću još nije došlo do zamjene nastavka -u s -m, što se i slaže s Belićevom (Belić 1969) konstatacijom da se sve do 17. stoljeća osim ovoga nastavka rabe i drugi nastavci. U 12. stoljeću imamo i jedan primjer za 3. lice jednine : *kolikore moge* (P1: 16, 17) te za 3. lice množine: *trъgujucke* (P1: 14, 8-9).

Belić je pronašao i brojne potvrde za 3. lice jednine (ali i množine) iz 12. stoljeća koji imaju nastavak -e ili -t, dok je u ovome obliku zabilježen samo jedan primjer s -e za 3. lice jednine: *kolikore moge* (P1: 16, 17) i jedan primjer za 3. lice množine: *hode* (P1: 14, 7). Od ranije je poznato da je ovo -t nastalo od enklitičke zamjenice *tъ*.

Present se u 13. stoljeću se ne razlikuje puno od prezenta u 12. stoljeću. U 1. licu množine nalazimo nastavak -mo: *keľnemo sê* (P4: 21, 8); u 1. licu jednine imamo -u: *1 jako*

vi ja pravinê **ne činu** to to ja krivъ (P4: 22, 17); ako ja **čuju** někoje zlo na vaši kurъci. (P6: 30, 21-22); kľnu se (P2: 18, 3). U 1. licu množine imamo nekoliko primjera i s *-mo*, npr.: **kelъnemo sê** (P4: 21, 8); koi uč[e]nu imeti, da **spasemo i strezêmo** (P6: 30, 11-12) itd. Takvo stanje nalazimo kroz cijelo 13. stoljeće.

Starobosanske elemente uočavamo u 3. licu jednine, gdje imamo nastavak *-e*: a se eće ako **vêrûe**: сгъблинъ vlaha : (P3: 19, 7). Takvo stanje nalazimo i u 3. licu množine u kojem također imamo *-e*: ôdъ moiъ људie **čine** vi krivinu (P4: 22, 16). U 3. licu jednine imao primjer i s *-i*: dokole. vašъ grad(ъ) dubrovъnikъ. **stoi**. Ovu pojavu S. Nikolić u knjizi *Staroslovenski jezik* (Nikolić 2005) objašnjava ovako:

„U 3. licu jednine – nastavak *-tъ* u vezi s enklitičkim *i* i *sb* može se javljati u obliku *-tъl-i* ili *-to-i* (§ 106) i *-to-cъ* (§ 76): nadъ vъsêмъ ... postavitъl - i MT XXIV 17 *Mar.* i sl. оуръва на g(ospo)d(ê) da izbavltо -l Ps. 24a16 i sl. kako možeto - cъ dati jv VI 52 *Mar.* (= cъ možetъ As.) i sl.“ (Nikolić 2005: 147)

U 14. stoljeću u 1. licu jednine imamo *-mъ*: i zato mi knezъ pavaô sinъ svetopočivšago g(ospo)d(i)na i roditela mi g(ospo)d(i)na kneza radina êblanija **ôbečavamъ se** (P15: 67, 10-12), ali sa supostojanjem nastavka *-u*: i **zapisuju** knezu vlastelemъ i vsoi ôpјini grada (P15: 67, 12), i **molju** i zaprêcamъ jegože b(o)gъ izvoli po mnê (P10: 44, 34/35). U množini u 1. licu i dalje imamo *-mo*: i I meni da stvorimo i svršimo i **tvrgъdimo** u vse pisano u sioi povelі (P13: 57, 39). Belić smatra da je ovaj nastavak naslijeđen iz staroslavenskih spomenika iz preteritalnih vremena, kako su ranije smatrali. Dalje, 3. lice jednine se javlja s nastavkom *-e* ili *-i*: do kole drъži i **gospoduje** kraljevъstvo mi ôvom'zi zemlôm(ъ) (P10: 42, 18), do kole **drъži** i **gospoduje** kraljevъstvo mi ôvom'zi zemlôm(ъ) (P10: 42, 18). U ovome smo licu pronašli i stari prezentski nastavak *-t[b]*: kraseče se **slavetъ** boga vsedrъžitela (P11: 46, 4), i kraseče se **slavetъ** b(o)ga vsedrъžitelja (P14: 59, 5). U 3. licu množine imamo nastavak *-u*: i isplъnajuču kraljevъstvu mi **prîdъnjuju** љubôv(ъ) (P10: 41, 14) i nastavak *-e*: a **mole** kraljevъstvo mi (P12: 49, 12), i **prose** · da tuzi · u tômъ · mêsti · u gradu i podъ ônêмъ · gradomъ /.../ postavi · kraljevъstvo mi slanice (P12: 49, 12/13). Osim ovoga nastavka, nalazimo i stari nastavak *-t(b)*: Thimъ же i kčftři [?!] c(a)гъsci po vsei vaseslennoi **utvrgъždajut(ъ)** se (P14: 58, 4).

U 15. stoljeću u 1. licu jednine pronašli smo nastavke *-ju* i *-u*: tako že i mi g(ospo)d(i)нъ kralъ tvrgtko tvrgtkovijъ **potvrgъjuju** i **tvrgъju** vse zakone (P20: 89, 15/16), i eće imъ **potvrgъju** ônai Sela u primorъi i zemlu čo imъ se udrъži u povelіi bivšago krala ôstoe (P20: 89-92, 17/18), a u 1. licu množine

imamo nastavak *-mo*: i *lubimo* i *milosrdno primamo* i *primismo* *ôd(ь) danasъ naprida do- koli svitъ Stoi* vlastele i *vsoju ôpъjnu grada dubrov'nika* (P20: 89, 12), i zato sa vsimi *edinosrd[n]o potvrđujemo* i *tvrdimo* (P20: 92, 24), i takoz *pravimo* i *povelivamo* (P20: 93, 31). Dalje, u 2. licu množine imamo nastavak *-te*: *koe po ôbičaju daete* *kraljevstvu mi ô vsakomъ prihodečemъ* (P21: 99, 5/6). Treće lice jednine javlja se s nastavkom *-i*: i *lubimo* i *milosrdno primamo* i *primismo* *ôd(ь) danasъ naprida do- koli svitъ Stoi* vlastele i *vsoju ôpъjnu grada dubrov'nika* (P20: 89, 12), i *kotarîi čo nimъ rečenimъ pristoi* (P20: 92, 25), a 3. lice množine s nastavkom *-e* i *-ju*: u *poveli koju imaju* za *primorъe govore* *nimъ kralъstvo mi vaše tozi ni a govore* *kralъstvu mi vlastele dubrovč(ь)ci* (P20: 92, 19), i *k našemъ gospoctvu i pokazuju* i *čine* (P23: 110, 9). Rijetko se javlja i treće lice množine s starim nastavkom *-t(ь)*: *timъže i skufetra crъska po vsoi vъselenoi utvrđdaju se i kraseče se slavetъ b[o]ga vsedrъžitela* (P22: 105, 2/3). Već početkom 15. stoljeća uočavamo da je nastavak za 3. l. množine neujednačen pa u istoj povelji (P22) imamo primjer s nastavkom *-ju* i s nastavkom *-t(ь)*: *timъže i skufetra crъska po vsoi vъselenoi utvrđdaju se i kraseče se slavetъ b[o]ga vsedrъžitela* (P22: 105, 2/3), *timъže i skufetra crъska po vsoi vъselenoi utvrđdaju se i kraseče se slavetъ b[o]ga vsedrъžitela* (P22: 105, 2/3),

Dvojinski oblici prezenta nisu zabilježeni pa smo i kod ovoga, ali i drugih glagolskih oblika odlučili dvojину obraditi nakon jednine i množine kako ne bismo narušili kontinuitet, iako je ranija praksa drugačija. Ovakvo stanje nalazimo i u tekstovima hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika:

„Dvojina je kod glagola u hrvatskome nestala rano, prije nego u imenskoj promjeni.”
(Matasović 2009: 101-102)

Tablica 1. Prezentske paradigme u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Prezent u poveljama									
Jd.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	Mn	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-u	-u	-u, - mь	-ju, -u, (-mь) ¹⁴	1.	-	-mo	-mo	-mo
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-te
3.	-e	-e, -i	-e, -i, -t[ь]	-i	3.	-e	-e	-u, -e -t(ь)	-ju, -e -t(ь)

Pregled pojavnosti prezenta i njegovih gramatičkih osobina kroz četiri stoljeća nam govori o nivou prodora starobosanskoga jezika u administrativno-pravne tekstove. Prvo lice jednine se s nastavkom *-mь* javlja tek u 14. stoljeću, dok u množini *-mo* imamo već od 13. stoljeća. Dakle, u 1. licu jednine inovacije su najvidljivije u 14. stoljeću, jer se u 12. i 13. stoljeću javljaju primjeri s nastavkom *-u*, dok nastavak *-mь* izostaje. Primjećujemo da se u 15. stoljeću ne vidi razlika između „pravilnih” nastavaka (prema praslavenskome) i novih nastavaka. Ovo ne znači da u 15. stoljeću u 1. licu jednine imamo samo nastavke *-u* ili *-ju*, ali nam korpus zbog ograničenja ne nudi druge nastavke. Ovaj nastavak *-mь* vodi porijeklo iz atematskih glagola koji su često bili u uporabi.

„U hrvatskome je nastavak *-m* < **-mь* < **-mi* iz malobrojnih atematskih glagola prešao na gotovo sve tematske glagole (...). Zamjena je uvedena postupno: još u 13. stoljeću zahvatila je glagole s prezentskom osnovom na *-ā-* (*znaju* > *znām*), potom se proširila na glagole s prezentskom osnovom na *-i-* (*plātim*), i na *-e-* (*jedem*, 15. st.).” (Matasović 2009: 91)

¹⁴ Zbog ograničenosti korpusa pretpostavljamo nastavak *-mь*.

Situacija je nešto drugačija u bosanskim evanđeljima. Kod njih je prodor elemenata živoga narodnog govora dosta manji, a to možemo pratiti također proučavanjem glagolskih nastavaka. Nastavci iz bosanskih evanđelja će nam poslužiti kao predložak pomoću koga ćemo lakše uočiti inovacije u administrativnim tekstovima. Dakle, nastavke iz administrativnih tekstova usporedit ćemo s nastavcima iz evanđelja. Za opis stanja u 14. i 15. stoljeću poslužit će nam gore spomenuti rad – *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju Vere Jerković* (Jerković 1975) jer je u njemu dobro opisan i oprimjeren sustav glagolskih oblika koji su sačuvani u Čajničkom jevanđelju. Autorica upozorava da najčešće kod glagola atematske prezentske vrste nalazimo naslijeđene staroslavenske nastavke te da imamo malobrojna odstupanja, a kod glagola s tematskim dijelom u relativno malom broju imamo odstupanja od staroslavenske norme. U prvom licu jednine Jerković je uočila da nema nastavka *-m*, dok smo u administrativno-pravnim tekstovima u 14. stoljeću pronašli nastavak *-m* u 1. licu jednine. U 1. licu množine Jerković je pronašla samo jedan primjer s nastavkom *-mo*, dok se ovakav nastavak u poveljama javlja i u 13. i 14. stoljeću, a u 3. licu jednine nastavak *-tb* izostaje samo dvaput, dok se u poveljama javlja samo tri puta. U poveljama nismo pronašli dvojinske oblike prezenta, dok u evanđeljima nalazimo i dvojinske oblike. Jerković (Jerković 1975) upozorava da u evanđeljima dolazi do izjednačavanja 3. lica s 2. licem dvojine te da je ova pojava uočljiva već u kanonu.

Na kraju bismo mogli navesti autoričine zaključne riječi o prezentu, jer bi nam on oslikao stvarno stanje u evanđeljima.

„Ako se ima na umu da je prezentski oblik u jevanđelju veoma čest, onda je broj primera u kojima se inovacije javljaju mali.” (Jerković 1975: 170)

Za razliku od evanđelja u poveljama nalazimo i inovacije u 3. licu jednine, gdje se rijetko javljaju primjeri s nastavkom *-tb*, ovisno o tematskome morfemu, s nastavkom *-i* ili *-e* vrlo česti i javljaju se već od 13. stoljeća. Matasović (Matasović 2008) tvrdi da je nastavak **-t* < **-tb* u 3. l. jednine i množine analoški izgubljen te da su primjeri s ovim nastavkom, koje nalazimo npr. u *Redu i zakonu* iz 14. stoljeća, crkvenoslavenizmi.

3.1.2. Imperativ

Imperativom se u srednjovjekovnim tekstovima, kao što je slučaj i u suvremenom jeziku, izricala zapovijed, ali se tvorio na specifičan način. U pravnim tekstovima smo uočili poseban tip izricanja zapovijedi koji se često javljao u obliku konstrukcije *da* + prezent pa smo ga odlučili razdvojiti od prezenta u posebnu skupinu, jer je imao zapovjedno značenje. Dakle, imperativ tada uopće nije imao česticu *neka*. Ovu pojavu nalazimo u staroslavenskom, čak u *Očenašu*. Kuzmić je uočio da je uistinu specifičan imperativ glagola.

„Ono što je uistinu specifično imperativ je glagola. Imperativ se isključivo tvori opisnim (analitičkim) modelom: a) čestica *da* + prezent -i *da pride* za član ki e pozvan 4-37, *da more* vsaki parentin koverat 4-49, *da budu* i za napreda držani i *da se vazda* v pisme naidu 1-17/18; b) imperativ gl. *imati* + infinitiv -*im(e)i nareč* 4-37; c) prezent gl. *imati* + infinitiv -3. I. sg. *ima* + gledat 4-10/11, prisec 4-12, se prodat 4-16, sactat 4-17, izabrat 4-19/20, rotit 4-21, platit 4-24, past 4-30, dat 4-30, pustit 4-52, 1. I. pl. *imamo* + dat 4-14, 3. I. pl. *imaju* +pokazat' 4-12, nai[t] 4-22; d) *ne mozi* + infinitiv⁵⁰ -*ne mozi zginut* 4-57 za 3. I. sg.“ (Kuzmić 2001: 16) Pored ovoga Kuzmić je naglasio da se u *Veprinačkom zakonu* iz 1507. godine čestica *da* rabi kada se ne očekuje odmah izvršenje zapovijedi. To možemo uočiti i u našem korpusu tekstova. Važno je naglasiti da se vrlo često u kanonskim tekstovima nalazi kombinacija *da* + prezent. O toj pojavi sažeto govori i Damjanović (Damjanović 2003) i upozorava da se ponekad u kanonskim tekstovima za prvo lice jednine i treće lice množine i dvojine nalazi kombinacija *da* + prezent.

Belić (Belić 1962) prilikom opisa imperativa naglašava da imamo samo 2. lice jednine i 2. lice množine i da je nekada nastavak za jedninu uvijek bio -*i*, a za množinu prema glagolskoj osnovi (drugačije rečeno: u množini glagoli s vokalom *e* u prezentskoj osnovi imaju nastavak -*ê*, ako mu ne prethodi *j*, a ostali glagola i u množini imaju nastavak -*i*). Navodimo sljedeći primjer: *pleti : pletête; piši: pišite*.

„U našem jeziku samo u kajkavskom dijalektu i starijim štokavskim govorima *i : ê* se sačuvalo i postalo čak i produktivno: danas je u tim govorima *i* u jednini uvek, a u množini je *e* (...).“ (Belić 1969: 65)

U drugim štokavskim govorima, ističe Belić, proces je tekao prema primjerima *piši : pišite* pa smo u svim primjerima dobili *i*, npr. *pleti, pletimo, pletite*. Također je bitno spomenuti da ovaj nastavak -*i* odgovara indoevropskome nastavku -*oi*. Nakon toga Belić

napominje da su glagoli sedme vrste, što je dosada neobjašnjeno, imali *i* i *u* jednini i množini još u općeslavenskome jeziku.

U 12. stoljeću zabilježen je imperativ u 2. licu jednine: tako mi b(og)ъ pomagai (P1: 16, 18-19) te imperativ pomoćnoga glagola *biti* koji ćemo obraditi u posebnome poglavlju.

U poveljama iz 13. stoljeća imperativ je dobro sačuvan pa smo u 2. licu jednine našli primjer s nastavkom *-j*¹⁵: B(ož)e re ti dai zdravie (P3: 20, 9), a 2. lice množine ima nastavak *-e*: tûdê si hodite (P3: 19, 5). Imperativ je najoprimereniji u 3. licu jednine i množine pa za 3. lice jednine s nastavkom *-e* izdvajamo sljedeće primjere: da stane (P2: 18, 11); s nastavkom *-i*: i da uč(i)ni pravinu (P2: 18, 11), da sê pri i da ne izъma (P4: 23, 18-19), a da sê nekoia krivina meju ni čini (P4: 23, 22), da se s pravinomъ ispravi u stary zakonъ (P5: 25, 17-18), da se to sъ pravinomъ isъpravi (P6: 31, 27/28), s nastavkom *-a*: i inomu serblinu da ne isъma (P4: 23, 22); s nastavkom *ê*: da b(og)ъ ga serъnê (P4: 23, 27). Treće lice množine također je dobro zastupljeno pa izdvajamo primjere s nastavkom *-e*: vladalъci da vi ljube (P4: 22, 15), i da vi hrane ôdъ zla (P4: 22, 15) te imperativ s nastavkom *-u*: da pridu u dubrovnikъ (P4: 23, 19), da si svobodъno. pridu. stoju. i poidu /sp/aseno. (P6: 31, 30/31), da si svobodъno. pridu. stoju. i poidu /sp/aseno. (P6: 31, 30/31), da si svobodъno. pridu. stoju. i poidu /sp/aseno. (P6: 31, 30/31). Raznolike nastavke za imperativ u 3. licu jednine imamo zahvaljujući različitim načinima tvorbe, a u prvome redu konstrukciji *da* + prezent koja se koristi kao imperativ.

U 2. lice jednine imamo nastavak *-i*: i spod[o]bi me sugubimъ vъncem(ъ) (P10: 40, 3), g(o)lje g(ospo)di ne postavi [i]mъ griha (P12: 49, 2), bolъše že m(o)li se Vl(a)d(al)cem [m]ojemu (P12: 49, 3). U 14. stoljeću oprimereno je i 1. lice množine s nastavkom *-mo*: da ne branimo ni zlo učinimo tomui človēku (P13: 55, 31). Imperativ je u 2. licu množine zabilježen kao primjer s nastavkom *-e*: po nasъ molu kako gospodina i brata sega pisaniê ne potvorite (P17: 75, 22). Nastavci za 3. lice množine raznovrsni su zbog svoga načina tvorbe (*da* + prezent).

U 3. licu množine najčešće nalazimo nastavak *-e*: a tozi biesmo iskali ôd nihъ da namъ učine (P15: 67, 9/10) ili nastavak *-u*: za stonъ da ôdъbiêju dotole dokoli se isplati v(ъ)sъ dugъ zgora rčenêi (P16: 70, 12), a isplativše se rčenoga duga da daju kraleвъstvu mi tai dohodakъ (P16: 70, 14), go)spodê dubrovъčkoi

¹⁵ 2. i 3. jd.: *-j*: nastao fonologizacijom nastavka *-i* (> *j*) dodanog osnovama na samoglasnik: *znaj, pij, čuj, kupuj, miruj, imaj/imij* u ČAK. starim tekstovima *hotij*; (Lukežić 2015: 328)

mole i prose **da poš'lju** poklisare ~ g(ospo)d(i)nu kralu (85, 8/9), za sizi dohodьkь koi **imaju davati** kraljevьstvu mi. (P10:42, 23).

Imperativ je u 15. stoljeću specifičan u 3. licu jednine, jer se pored već ustaljenoga načina tvorbe *da* + prezent, javlja i u obliku imperativa glagola *imati* + infinitiv: esu dubrovniku s primorьemь dani i zato **ima biti** vlastelь i ôpъjine dubrovč(ь)kev (P20: 92, 24), da estь i da **ima biti** vlastelь (P20: 92, 25), da se ima dubrovčaninu **vratiti platiti** (P20: 92, 29/30). Ovakav način tvorbe imperativa nalazimo i u 3. licu množine: **da imaju doiti** ôvi rečeni sudьe naibrіže čo mogu na rečenomь mѣstu (P20: 93, 39/40). I dalje se u 3. licu jednine javlja konstrukcija *da* + prezent: **da** dubrovniku za to **ne udi** (P20: 92, 23), **da** nitko **ne usmože** ni smiti bude uspomenuti ni iskati krьvi ni [i]ne ôsvete ni vražde (P20: 93, 31/32), da e gospostvo mi neviraњ i **da se raspe** (P20: 93, 32), **da e** sudьe knezь vьkacь hraniјь I š nimь vlastelinь drugi bosanьski (P20: 93, 34). Treće lice množine se također javlja u obliku konstrukcije *da* + prezent: **da** imь se u ôvoizi povelі **upišu** potvrđe i ustanovite na vičьnu pametь (P20: 92, 27).

U 15. je stoljeću zabilježen imperativ i u 2. licu množine: **da** imь se u ôvoizi povelі **upišu potvrđe i ustanovite** na vičьnu pametь (P20: 92, 27), i vamь ôvь listь buđi za espeditoriju **prizovite** gôsti ludi da budu vamь svidoci (P21: 99, 7/8).

Ovisno o uporabi i namjeni imperativa, u poveljama se pojavljuju i određena lica i brojevi. Ovo je razlog što također ne nalazimo dvojину imperativa u poveljama.

“Molba ili zahtjev najčešće se usmjeravaju prema 2. licu i zato su upravo oblici toga lica najčešći, ali tu je razlika u čestoci pojavljivanja različita u različitim gramatičkim brojevima. Kako dvojina obuhvaća mali dio stvarnih situacija, oblici 2. lica dvojine znatno su rjeđi od 2. lica jednine i množine. Velika većina primjera uporabe imperativa otpada upravo na ta dva oblika.” (Gadžijeva et. al. 2014: 219)

Belić (1969) u poglavlju *Iz istorije imperativa* daje pregled razvoja imperativa kroz stoljeća pa će nam izneseno u ovome poglavlju poslužiti za usporedbu primjera koje nalazimo u našem korpusu. Na samom početku autor ističe da i kod Daničića u *Istoriji oblika* nalazimo dosta primjera s *ê*, ali da oni nisu pouzdani, jer se po njihovim nastavcima vidi da su nastali pod utjecajem crkvenoga jezika.

Osim ovoga Belić daje prikaz razvoja imperativa kroz stoljeća te tvrdi da od XIV. stoljeća nalazimo znatan broj primjera s *i* u množini m. *ê*, npr. *recite*, *budite* itd.

Ovakve primjere u poveljama nalazimo u 12. stoljeću, ali su frekventniji od 13. stoljeća. Također autor ističe da u ovome stoljeću nalazimo primjere – *ne moi, ne moite* itd. U 15. stoljeću imamo pojavu ispuštanja *i*: *pođ, ne brin se*. Primjere kao što su – *uzdaji : uzdajimo* nalazimo u spomenicima XVII. stoljeća, ali autor naglašava da bi ovakvih oblika trebalo biti i ranije, a to smo i potvrdili primjerima iz povelja gdje ovakve oblike nalazimo i u 14. stoljeću.

Tablica 2. Imperativne paradigme u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Imperativ u poveljama									
Jd.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	Mn	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	-mo	-
2.	-i (j)	-i (j)	-i	-	2.	-	-e (te)	- e	-e
3.	-	-e, -i, -a, -ê	-e, -i, -a,	-ê, -i	3.	-e ¹⁶	-e, -u	- e, -i, -u	-u

Dakle, inovacije su najmanje vidljive u 2. licu jednine, jer u 12, 13. i 14. stoljeću nalazimo nastavak *-i*¹⁷ koji se razvio prema stanju u atematskim praslavenskim glagolima (*dasi, jesi* itd.). Osnovna razlika između imperativa u evanđeljima i imperativa u poveljama leži u tome što je u poveljama daleko veći broj primjera s konstrukcijom *da* + prezent. Zbog ovoga u 3. licu jednine i 3. licu množine imamo nastavke koji su isti kao u prezentu. Ovo je uočio i Daničić u *Historiji oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika* (Đ. Daničić 1874). On je upozorio da su osnove iste kao u sadašnjem vremenu i da se njima dodaje *ja* koji se sažima u *i*. Prvo lice množine nije oprimjereno sve do 14. stoljeća. Imperativ je u praslavenskom imao i 1. lice jednine, ali se rijetko rabio (Hamm 1974) pa je razumljivo što u ovome licu nije zabilježen u poveljama. U 1. licu množine u 14. stoljeću inovaciju nalazimo u nastavku

¹⁶ Oblik je imperativa zabilježen kao *da* + prezent pomoćnog glagola *biti*.

¹⁷ 2: *-i* (< stari nastavak *-i*) u sva tri narječja u glagola poput (*od*)*nesi, budi, hvali, reci*; (Lukežić 2015: 328)

-mo, kao i u 15. stoljeću. U evanđeljima je oblik 2. lica množine očuvan i u 13. i 14. stoljeću (-e) pa u 2. licu množine ne nalazimo inovacije. Zaključujemo da imperativ nema mnogo inovacija. Istu ovakvu sliku nalazimo u evanđeljima, što možemo potvrditi riječima V. Jerković:

„Izloženo jasno potvrđuje da se u imperativu čuva staroslovensko¹⁸ stanje koje se u nekim slučajevima podudara sa onim iz narodnog jezika. U literaturi nema podataka koji bi omogućili širu komparaciju, ali i ovi oskudni potvrđuju istu situaciju.” (Jerković 1975: 176)

Dvojinski oblici imperativa u evanđeljima nisu posebno obrađeni pa na osnovi gornje konstatacije zaključujemo da je u ovome broju stanje isto kao u crkvenoslavenskome jeziku.

3.1.3. Aorist

Aorist predstavlja najfrekventniji oblik prošloga vremena u poveljama, kao što je slučaj i u evanđeljima. Aorist se u prošlosti razlikovao u svoja tri oblika pa smo imali asigmatski, sigmatski prvi i sigmatski drugi aorist. Staroslavenski je asigmatski aorist nastavak praslavenskoga asigmatskog aorista koji je nastao od praindoevropskoga aorista od kojeg se razlikuje samo u stupnju prijevoja (Hamm 1974), stoga ćemo ostatke ovoga aorista pokušati potvrditi primjerima iz povelja. Aorist je u staroslavenskom jeziku označavao prošlu svršenu radnju i da se mogao tvoriti od svršenih (češće), ali i od nesvršenih (rjeđe) glagola (Damjanović 2003) dok u suvremenom jeziku aorist tvorimo samo od svršenih glagola. Kakvo je stanje u poveljama, ostaje nam da vidimo nakon analize. Jedan od zadataka analize aorista u poveljama jeste da utvrdimo do koje je mjere išao proces inovacija i jesu li se ova tri oblika aorista uopće očuvali. Poznato je da asigmatski aorist još u staroslavensko doba neplodan i rijedak.

Belić (1969) pri opisu aorista ističe da su se u prvim pisanim spomenicima, od starih tvorbi aorista, dva načina sačuvala u punoj uporabi, a jedan je sačuvao samo minimalne ostatke.

¹⁸ Pod pojmom „staroslovenski“ Jerković podrazumijeva „praslavenski“.

„U aoristu smo imali ove nastavke:

- h	- sh	- hsmo,	- hmo, - smo	- ohomo, - ohmo, - osmo
—	—	- ste	- oste	
—	—	- še	- oše	

Ako usporedimo te nastavke sa staroslovenskim koji predstavljaju nesumnjivo opšteslovenske, imaćemo neslaganje jedino u 1. l. mn., gde u stsl. ima uvek *-xomъ* ili *-oxomъ*.“ (Belić 1969: 63, 64)

O nastavcima *-smo* i *-osmo* (najvjerojatnije i *-hmo* i *-ohmo*) autor konstatira da su se oni razvili pod utjecajem 2. lica množine te da su se oni u kosovsko-resavskome i štokavskome zadržali do danas. Za razliku od ovih primjera, primjeri s *-homo* su vrlo rijetki u našim spomenicima (autor navodi svega nekoliko primjera koje nalazimo u pisanim tragovima iz XIV. stoljeća). Međutim, nastavak *-smo* drugačiji je jer on potiskuje sve gore navedene nastavke, što se pokazalo i na našem korpusu (nismo pronašli nijedan primjer s nastavkom *-homъ* ili *-ohomъ* u 1. licu množine).

Iako je aorist u našim tekstovima najfrekventniji glagolski oblik, pronašli smo samo jedan primjer za 2. lice, i to množine. U 12. stoljeću je aorist zabilježen u samo dva primjera: *mine* (P1: 14, 10) i *pisah* *siju knigu* (P1: 16, 20), dok je u 13. stoljeću puno bolje zastupljen. Tako u 1. licu jednine imamo raznovrsne nastavke (kao što je vidljivo u tablici br. 3), a dijametralno nastavaka ovisi o osnovi i samome tipu aorista: *a ê kûdê oblada*¹⁹: *tûdê si hodite* : *prostrano i z[d]ravo* (P3: 19, 4/5), *pridoħъ si u dubrovъnikъ* (P4: 21, 3), *kleħъ sê knezu* (P4: 21, 7).

U 1. licu množine imamo najčešće nastavak *-osъmo*: *ôbretosъmo* *bolarina kneza dubrovъčъkoga* (P4: 21, 6). Drugo je lice oprimjereno samo u množini: *ako sê razъratitê sъ kralêмъ rašъki* (P4: 22, 17). Treće je lice jednine dobro oprimjereno pa imamo nastavke *-e*, *-i*: *a vašъ človêkъ ki pride* (P2: 18, 10), *doku poide u svoe mêsto* (P2: 18, 13), *I kъto sie prilomi* (P4: str, 26), dok 3. lice množine ima nastavak *-še*: *Si su vlastelê he[l]mъski. ki se · kleše*. (P6: 31, 35/36). Ostala lica nisu oprimjerena, a u 13. stoljeću nalazimo najmanje primjera aorista u odnosu na ostala stoljeća.

U 14. stoljeću u 1. licu jednine imamo nastavke *-hъ*, *-h (dah)*, *-ohъ*: *g(ospo)d(i)мъ stvorihъ milostъ svoju gospodъsku* (P7: 34, 4), *I idohъ vъ srъbbъskuju zemlju želaje* (P10: 41, 6), i *potomъ*

¹⁹ U ovome primjeru pretpostavljamo (h): *oblada(h)*.

načehъ sь bogomъ kraljevati i praviti(i) pr̃stolъ srbъskije zemlje (P10: 41, 7/8), i zapisahъ i ôbnovihъ i bol(ъ)še isplъnihъ vь vsaku svobodu i čistotu (P10: 41, 15), I togda prizvahъ na pom(o)čo g(ospo)da b(o)ga (P12: 49, 8), i vyše rekôhъ (P12: 49, 9), i vь ime · jeho sьzdaхъ · gradъ · na reč(e)nnôm(ъ) mѣsti (P12: 49, 9), pr̃segoхъ i kleh[ъ] se Azъ r[e]čeni kralъ Stepanъ ôstoê (P18: 79, 22) itd. Prvo lice množine ima nastavke *-smo* (dasmo), *-osmo*: mi tvrtko milostiju b(o)žiomъ banъ bosnъski pridismo u našu kuju (P8: 36, 2), s nimi našъ stricъ g(ospo)d(i)нъ banъ stêpanъ ôneizi vêre potvrdismo mi (P8: 37, 4), sija bolše potvъždajuče prisegôsmo prêdъ s(ve)tymъ E(van)g(e)lijemъ (P10: 44, 38), I takozī se ôbečasmo i prisegosmo vь vsa više upisana. (P10: 45, 41), i poveljahъ za nêhъ srbđcanъstvo potvrdismo imъ vse povelje reč(e)ne (P14: 59, 15/16). U drugom licu jednine i množine u poveljama nismo pronašli zabilježene primjere. Za razliku od 2. lica u 3. licu jednine smo pronašli sljedeće nastavke: *-e*, *-i*, *-a*. To nam pokazuju primjeri: ôndazi mi voevoda vlbkъ vêrno posluži (P7: 34, 7/8), judê skariôtskomu koi prêda sina b(o)žie na raspetic za (P7: 35, 24), kako stv[o]ri mil(o)stъ g(ospo)d(i)нъ tvrtko mil(o)stiju b(o)žiomъ banъ bosanski (P9: 39, 1), zato kraljevъstvo mi zapisa i potvrdi i bolše ispravi vsake zakone (P10: 41, 12/13), Po sem[ъ] že slovu i potvъždeniju kraljevъstva mi ôbeča se (P10: 42, 16), g(o)sp[o]da dubrovč'ka primiše za svêť brat(a) svoego radiča (P19: 85, 9) I tui g(ospo)d(i)нъ kralъ vide krasnu lubъvъ (P19: 85, 10). Treće lice množine također je dobro sačuvano, a nastavak je: *-oše* i *-še*, npr. koju pokazaše i v(ъ)segda ukazuju (P19: 85, 3/4) koi izliha upibše propni: propni kŕvъ na nemъ i na čedêhъ ego (P7: 35, 25), I tu izidoše prîdъ kraljev(ъ)stvo (P10: 41, 8/9), kada dohodiše poklisari dubrovačci u ime knezъ vitko gučetijъ (39, 2), I zato uzgovoriše s kraljevъstvomъ (P10: 41, 10), I po sihъ vsehъ više sьvŕšenyh(ъ) prîidoše vse počteni vlastele dubrov[a]čci (P10: 44, 37), zatô · poslaše kraljevъstvu mi vlastelina (P12: 49, 11), tь[g]da gospoda raška i humъska u tei dni krivinomъ posêdoše (P13: 54, 5/6), i g(o)sp[o]da dubrovč'ka primiše za svêť brat(a) svoego radiča (P19: 85, 9),

Prvo lice jednine u 15. stoljeću ima nastavak *-hb*: i knezomъ donihъ krai i s knezomъ pravlomъ radinov[i]jemъ (P20: 89, 5), A ê g(ospo)d(i)нъ kralъ učinihъ (P20: 92, 27); knezu i vastelemъ i ôrjini dubrovačkoi da znat/e/ vastele eгъ k(ъ) vamъ poslahъ moga slugu (P21: 99, 2/3). Prvo lice množine ima nastavke *-smo* i *-osmo*: cilo svŕšeno naidosmo i ôbъnaidosmo kako gradъ dubrov(ъ)nikъ (P20: 89, 6), ôbъnaidosmo da imъ e vse suprotivъ b(o)gu i pravđi (P20: 89, 8), i lubimo i milosŕdno primamo i primismo ôd(ъ) danasъ naprida do- koli svitъ Stoi vlastele i vsoju ôrjinu grada dubrov'nika (P20: 89, 12), kako gospostvo mi sa vsimi edinosŕd(n)o ponovismo potvrdismo i bole utvrdismo i uviite

ustanovitismo gradu dubrovniku i negovimъ vlastelemъ (P20: 89, 14), ôboi ôbъlubismo ere g(ospo)d(i)nъ herъcegъ tozi meju nami napravi (P20: 92, 30), i ednosrbd(n)o prostismo i blagoslovismo (P20: 93, 31), i zemle koe primismo ôd(ъ) kraljevstva bosan's'koga (P23: 109, 3). Drugo lice jednine se javlja s nastavkom -i: ôboi ôbъlubismo ere g(ospo)d(i)nъ herъcegъ tozi meju nami napravi (P20: 92, 30). Raznovrsne nastavke nalazimo u 3. licu jednine -e, -i, -a: na nebesa vazvede tim(ъ)že v(ъ)sa ôt(ъ) nebitъê (P20: 88, 2), i k tomu čo imъ ratъ zada i mirъ privrъže (P20: 89, 7/8), i zato da e vidomo vsakomu komu se podoba kako ed'nosrbd[n]o (P20: 89, 11/12), do koga imъ mirъ privrъže ôstoê bivъši kralъ (P20: 89, 13), tko li se ôbrite se potvor'ivъ (P20: 93, 32), tko li drъzъne i potvorîi slovo gospostva mi da sju v(ъ)se kletvi pale na nemъ (P20: 94, 44/45). U 3. licu množine nalazimo nastavak -še: i vse ôpъjine grada dubrovnika koju vazda mnogomilosrdno i bezъ mire u vsakoemъ počtenъju prostriše i pokazaše (P23: 110, 8)

Dvojski oblici aorista su dosta rijetki: svoeju voljeju ôsnova za milosrde (P14: 58, 2).

„Sporadično se i nastavak 1. lica dvojine -vê zamjenjuje sa -va. To pokazuje tendenciju da završno -a postane oznaka dvojine. Treba istaknuti i to da su dvojski oblici znatno rjeđi od onih množinskih i, osobito, jedninskih. Tako primjerice u fragmentima iz 12. i 13. st. nije pronađen ni jedan primjer 1. lica dvojine aorista.” (Gadžijeva i etc. 2014: 235)

Nakon ovoga pregleda vidjet ćemo koji su nastavci ostaci staroga aorista, a koji predstavljaju inovacije. Već je u kanonskim staroslavenskim tekstovima asigmatski aorist bio arhaičan oblik, jer je postojala izrazita tendencija da se zamijeni sigmatskim aoristom. Dokaz je tomu samo jedan pronađeni primjer u *Suprasalskom zborniku*. Ova je tendencija karakteristična za kanonske staroslavenske tekstove i tako nije u drugim tekstovima, ali i u njima je vidljiva (Hamm 1974, Damjanović 2003).

. U primjećujemo da u listinama nemamo primjera asigmatskoga aorista. Svi aoristi su sigmatski, npr. ako li sije prêstuplju da me sьpne b(og)ъ (P2: 18, 15), pridohъ si u dubrovnikъ (P4: 21, 3), g(ospo)d(i)nъ stvorihъ milostъ svoju gospodъsku (P7: 34, 4), mi tvrъtko milostiju b(o)židъ banъ bosnъski pridismo u našu kuju (P8: 36, 2), I više toga sьtvorismo mu milostъ (P11: 46, 9/10), dasmo mu i zapisasmo u lašъvi naša tri sela (P11: 46, 10), i vyše rekôhъ (P12: 49, 9), I na to više pisanno prîsegohъ azъ reč(e)ni kral(ъ) stefanъ dabiša (P14: 61, 22/23), g(o)sp[o]da dubrovč'ka primiše za svêtъ brat(a) svojego radiča (P19: 85, 9) itd.

Tablica 3. Aorist u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Aorist u poveljama ²⁰									
Jd.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	Mn	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-h	-(h), -hъ, -ohъ	-hъ, -h, -ohъ,	-hъ	1.	-	-osъmo	-smo (dasm o), -osmo	-smo, -osmo
2.	-	-	-	-i	2.	-	-	-	-
3.	-e	-e, -i	-e, -i, -a,	-e, -i, -a	3.	-	-še	-oše, -še	-še

Jerković (1957) je uočila da se u crkvenim tekstovima kao najfrekventniji oblik prošloga vremena javlja aorist. Takvo je stanje i u poveljama, aorist je općenito najfrekventniji oblik. U evanđeljima imamo sačuvane primjere asigmatskoga aorista²¹, npr.: u 1. l. jd. ne pridъ, u 1. l. mn. ne vъzmogomъ, u 3. l. mn. pridu/izido. Ovo su samo izdvojeni primjeri, ali na osnovi frekventnosti možemo zaključiti da su mnogo češće javljaju u evanđeljima nego u poveljama. Jerković opisuje i I. i II. sigmatski aorist: sigmatski aorist novijeg tipa i sigmatski aorist starijeg tipa. Pod sigmatskim aoristom novijeg tipa podrazumijeva aorist glagola infinitivne vrste s osnovom na suglasnik i glagole s tematskim -*nu-* pred suglasnikom. U evanđeljima npr. pronalazi sljedeće primjere: 1. l. jd. pridohъ, 1. l. mn. vъzmogohomъ, 2. l. mn. pridoste, 3. l. mn. vedoše, 3. l. dv. idosta. Aorist starijeg tipa grade glagoli s infinitivnom osnovom na samoglasnik, ali ih autorica nije obradila, jer se za njih druga mogućnost ne može ni pretpostaviti. Možemo zaključiti da povelje dobro odražavaju narodne govore, što se ogleda u malome omjeru zastupljenosti asigmatskog aorista

²⁰ U tablici su prikazani svi nastavci bez obzira na osnovu. Nakon tablice nudimo klasifikaciju i objašnjenje.

²¹ Za svako lice navest ćemo po jedan primjer radi usporedbe.

te u inovacijama u pojedinim nastavcima, npr. u poveljama za razliku od evanđelja u 14. stoljeću ne nalazimo primjere u 1. licu množine s nastavcima *-ohomъ* ili *-ohomo* koji su prisutni u evanđeljima. U korpusu nismo pronašli oblike aorista koji su u 3. licu jednine po obliku izjednačeni s prezentom (kao u stsl. *bystъ*, *dastъ*), ali smo pronašli primjere prezenta i imperativa u 3. licu jednine koji su po obliku isti (zbog tvorbe *da* + prezent).

3.1.4. Imperfekt

U suvremenome jeziku imperfektom se obilježava radnja koja je neograničeno trajala u prošlosti i tvori se od glagola nesvršenoga vida. Jedni su mišljenja da se u najstarijem slavenskom književnom jeziku imperfekt mogao tvoriti od svih glagola, ali se najčešće tvorio od trajnih, dok drugi smatraju da se već u praslavenskom tvorio od nesvršenih (trajnih i učestalih) glagola (Hamm 1974, Damjanović 2003). Dalje, ako promatramo imperfekt, glavno pitanje odnosi se na pojavu stegnutih ili nestegnutih oblika. O ovome na srpskohrvatskome prostoru piše Belić (1969). Kod opisa imperfekta autor izvodi zaključak da imamo dva nastavka za osnovu imperfekta:

-*ā*-, s ili bez umekšanosti prethodnoga suglasnika,

-*ijā*-, (isp. *bějāh*).

Zanimljivo je da su oblici s nastavkom *ā* stari, jer je *ā* nastalo od *āā* zajedničkoslavenskog jezika, ističe Belić.

„Ali u starom jeziku imali smo kod ovih glagola i samo *ā*: *imih*, *caftijeh*, *sjediše* i sl. koje, preneseno u starim epohama na glag. I vrste, daje *pěčāh* i sl.“ (Belić 1969: 60)

„Za razliku od ovih primjera, stare tvorbe imperfekta, u staroslavenskome jeziku, znale su za dvije varijante:

a) ili nastavak *-aahъ* kod glagola kao *dĕlati* : *dĕlaahъ* ili

b) *-ēahъ* kod glagola *nesti* : *nesēahъ* (iza guturala *tečah* i sl.)

Odavde se vidi:

1) da je *ē* postalo od *ē*, tako da je stara tvorba *pěčāh* = **pekē-ah*, a ne *pēcijāh*; 2) pitanje je jesmo li u našem jeziku dobili glasovnim putem dobili *-ēh-* pored *ējah*, koje je davalo *-ijah*. Mislim da su ova stvaranja tipa *ēh* nova u našem jeziku, tj. smatram da smo iz ranijih vremena dobili dva tipa:

tresêjah : umêjah

(pêvajah : pečajah)

pêvāh : pečāh.“ (Belić 1969: 61)

Vremensko razdoblje „javljanja“ oblika s *êh* autor ograničava na jedno vrijeme razvoja jezika, tj. na razdoblje od XV. do XVIII. stoljeća te daje pregled nastavaka u pojedinim razdobljima (o kojima ćemo detaljno govoriti prilikom analize nešto kasnije). Izdvojit ćemo samo nekadašnje „stare“ nastavke imperfekta:

1. mn. -homo,	-hmo	-hmo
2. -hote,	-ste	-hte
3. -hu,	-hu	-hu

Nastavak je *-homo*, kako je objašnjeno, prerađen u *-hmo* po utjecajem aoristnih nastavaka *-ste*, *-smo* čije je širenje zabilježeno od XIV. stoljeća u našim govorima. Ovu pojavu autor opisuje pomoću starih množinskih nastavaka aorista (*-homo*, *-ste*, *-še*), jer smo pod utjecajem *ste* dobili *-hmo* u 1. licu množine, dok je s iz 2. lica prešlo u 1. lice množine. Zbog ovoga vrlo rano (XIV. stoljeće) imamo u 1. licu množine *-smo*. Nastavak *-smo* nalazimo i u aoristu u štokavskim dijalektima. Ovo je ujedno autoru poslužilo kao uvod u opis aorista. U prvim pisanim spomenicima, istaknuto je, od starih tvorbi aorista, dva su se načina sačuvala u punoj uporabi, a jedan je sačuvala samo minimalne ostatke.

Pred kraj 14. stoljeća imperfekt se javlja samo kao pisarska tradicija na kraju povelja u vidu svojevrsnoga potpisa dijaka (prepisivača). Dajemo pregled nastavaka kroz stoljeća:

U 12. stoljeću imamo zapisan samo jedan primjer imperfekta, i to u 1. licu jednine: *pisah* siju knigu (P1: 16, 20).

Imperfekt u 13. stoljeću nalazimo samo u 1. licu jednine: *a se pisahъ* im(e)nemъ (P3:19, 6), *klehъ sê* knezu (P4: 21, 7), *azъ rabъ* : *b(o)ž(i)i matêi* : *a od(ъ) mēlomъ* : *ninosl(a)въ* : *banъ bos(ъ)ньski* : *veliki* : *kle se* knezû (P3: 19, 2).

U 14. stoljeću nalazimo oprimjereno samo 1. lice jednine. Prvo lice jednine ima nastavak *-hъ*: *va te bo kтъsTihъ se* (P17: 71, 1). Imperfekt nismo pronašli u poveljama iz 15. stoljeća, ali to ne mora značiti da ga tada nije bilo.

Na osnovi ovih primjera možemo zaključiti da je došlo do kontrakcije nastavaka jer ne nalazimo nijedan nekontrahirani oblik pa samo proučavanje imperfekta ovdje staje jer nam ne nudi ništa novo. Dvojinski oblici imperfekta, također, nisu zabilježeni.

U poveljama imperfekt je mnogo manje zastupljen nego aorist pa zaključujemo da je vrlo rano zamijenjen perfektom.

„Od 14. st. izvorni imperfektni nastavci u 1. i 2. mn. zamijenjeni su aoristnima (..). Imperfekt je u suvremenom standardnom jeziku stilski obilježen.” (Lukežić 2015: 326)

Sve češćom uporabom perfekta imperfekt, a kasnije i aorist, postaju stilski obilježeni i rijetko se rabe. Matasović (Matasović 2009) navodi da je u općeslavenskome osim sintetički tvorenih prošlih vremena (aorista i imperfekta) postojao i analitički perfekt tvoren od participa *-la- i prezenta glagola „biti”. Ovakav je proces gramatikalizacije tvorbi u stsl. bio u nastanku, ali se u općeslavenskom razdoblju ovakvi perfekti šire. Matasović zaključuje da je ovakva tvorba perfekta u hrvatskome očuvana te da s postupnim nestankom aorista i imperfekta u govornom jeziku perfekt postaje općim prošlim vremenom (kao u ruskom).

Tablica 4. Imperfekt u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Imperfekt u poveljama									
Jd.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	Mn	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-h	-hъ	-hъ	-	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	3.	-	-	-	-

U Čajničkome se evanđelju (Jerković 1975) javljaju dva tipa gađenja imperfekta:

- primjeri s *-êa-* ili *-êja-*: ne imêaše, želêaše, imêahu, ne vidêaho, imêjaše, ne imêjahu,
- primjeri u kojima je izvršeno sažimanje, a koji u imperfektu imaju *-êa-*: ne imêše, vidêše, hotiše, imêhu, ne dadêše, idêhu, stidêhu itd. Dakle, u evanđeljima nalazimo daleko veći broj primjera imperfekta nego u poveljama.

3.1.5. Infinitiv i supin

U staroslavenskoj literaturi razlika se između infinitiva i supina ogleda u nastavku. Infinitiv za razliku od supina ima nastavak *-ti*, dok supin ima nastavak *-tv*. Ispred infinitivnoga nastavka *-ti*, u staroslavenskom i praslavenskom, došlo je do ispadanja labijala, npr. greti od *greb-ti. Većina istraživača u infinitivu i supinu vide okamenjene padežne oblike starih glagolskih imenica i pojavu da se tvore od indoeuropskog sufiksa poimeničavanja (*-t-*) i nastavka (dativnoga za infinitiv, akuzativnoga za supin). Osnovni se problem javlja kod razlikovanja ova dva oblika. Oba su neosobna, ali infinitiv služi kao dopuna nekom glagolu, dok supin najčešće stoji uz glagole kretanja. Njegove su dopune redovito u genitivu, a ne u akuzativu. Gubitkom dočetnoga *-i* u infinitivu, nestaje i supin kao posebna kategorija (Hamm 1974, Damjanović 2003),

Prilikom analize uočili smo nejednaku uporabu i zastupljenost infinitiva u odnosu na ostale glagolske oblike. Naime, infinitiv je daleko manje zastupljen u odnosu na ostale jednostavne glagolske oblike, a tu slabu zastupljenost vjerojatno možemo gledati u samoj namjeni korpusa tekstova. Također smo uočili da se supin gubi i izjednačava s infinitivom.

„Gubljenje supina i izjednačavanje njegova oblika s oblikom infinitiva i prevladavanje apokopiranog lika infinitiva u ČAK. i ŠTOK. s jedne strane, te opstanak supina i infinitiva u KAJK. pojave su nastale na istom jezičnopovijesnom vremenu i kontekstu. Početak im seže u vrijeme jotacije dentala u mlađem, općeslavenskom razdoblju praslavenskoga, kad se glagolima s infinitivnom osnovom bez sufiksa, kojima je korijen završavao na velar, skupina **-kt-* (**-gt-*) palatalizirala (jotirala) ispred krajnjeg samoglasnika.” (Lukežić 2015: 331)

Infinitiv je u ovome korpusu služio za analitičku tvorbu imperativa i za izražavanje budućnosti.

U 12. stoljeću nismo našli zabilježen infinitiv bez dočetnoga *-i*. U svim primjerima se pravilno javlja infinitiv s nastavkom *-ti*: *byti* (P1: 14, 4), *držati* (P1: 14, 6), *dokole u mene budu, dati* *имѣ съвѣтъ* (P1: 16, 15). Također nismo pronašli nijedan supin.

Cijelo 13. stoljeće također čuva nastavak *-ti*: *kelъnu sѣ večъni mīrъ i ljubѣ imeti* *съ dubrovъčanomъ* (P4: str, 30-31), i *koi uč[e]nu imeti*. da spasemo i strežemo (P6: 30, 11/12). U primjerima koji pripadaju ovome stoljeću primjećujemo da se infinitiv rabi i u tvorbi složenih glagolskih vremena, ali o tome ćemo opširnije govoriti prilikom obrade istih.

U 14. stoljeću infinitiv se u najvećem broju slučajeva javlja bez otpadanja dočetnoga

-i: Bl(a)gočestivno i dostolêpno **pohvaliti** istin'noju (P10: 40, 1), I želanoje Slovo **prinesti** (P12: 49, 1), da su vol'ni vlastele i opjina dubrovačbka **učiniti i stvoriti i gospodovati** gradъ i župu (P13: 55, 20/21), i vlastelemъ grada dubrovnika **čuvati** vola (P13: 55, 26/27), za stonъ da ôdъbiêju dotole dokoli se **isplati** v(b)sbъ dugъ zgora rčenêi (P16: 70, 12).

Međutim, u 14. stoljeću imamo i nekoliko primjera gdje se javlja infinitiv bez dočelnoga **-i** pa pretpostavljamo da se radi o ostacima staroga supina: f Sîe ubo · bl(a)goč(a)stnô I zêlô prijetno · i · dostolêpno · **pohvalit** (P12: 49, 1), se [e]go ne vêdet bo čtô [ô]tvoretъ. Nismo pronašli primjere u kojima se pravilno dokida dočelno **-i** s obzirom na poziciju u rečenici. Dakle, dočelno **-i** se dokida nepravilno i ne ovisi o poziciji u rečenici.

U 15. stoljeću infinitiv potpuno prevladava i javlja se bez ispadanja dočelnoga **-i:** I k tomju spodoblenъ bêhъ **kralevati** (P20: 88-89, 4/5), i pravimy nimъ veliku zlobu i četu **učiniti** povelî (P20: 89, 8), da se ima platiti i **vratiti** (P20: 93, 37), ôbičnomъ pečatiju povelihъ **zapečatiti** (P21: 99, 12).

Tablica 5. Infinitiv u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Infinitiv u poveljama			
12. st.	13. st	14. st.	15. st
-ti	-ti	-t, -ti, -ći	-ti

“U spomenicima našim oblici bez **i** počinju se upotrebljavati od XIV v. (...) Ja mislim da u oblicima bez **i** imamo stare oblike supina: *idq koupitъ* i *hoštq koupiti* učinilo je te smo u našem jeziku dobili podjednako *idem kupit*, *hoću kupit* i *idem kupiti* i *hoću kupiti*.” (Belić 1969: 80)

Važno je istaknuti da kronološki glasovna skupina **-jt-** daje **-ć** u 14. vijeku, što nam dokazuju i primjeri infinitiva koje smo pronašli u poveljama iz toga razdoblja: koi se te **porejî** i **potvoriti** semu zapisanъju (P13: 57, 45), i pakъ slobodno **pojî** sa vsiemъ beza vsake zabave sabludeni (P15: 67, 18/19). Zaključujemo da infinitiv bez dočelnoga **-i** nalazimo samo u 14. stoljeću.

U poveljama smo pronašli samo jedan primjer supina, i to u 14. stoljeću: tere pošalbъ vola priseliv se **stat[ъ]** u konavalъsku župu ali u vitalinu (P13: 55, 30), gdje vidimo da se on javlja iza glagola kretanja, u ovome slučaju iza glagola *pošalbъ*. U 15. stoljeću također ne nalazimo

supin. Nismo pronašli druge primjere supina pa na osnovi jednoga primjera ne možemo govoriti o „čuvanju” razlike između supina i infinitiva.

Tablica 6. Supin u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Supin u poveljama			
12. st.	13. st	14. st.	15. st
----	----	?	----

Ponovno ćemo se ”poslužiti” stanjem u evanđeljima. Jerković (1975) naglašava da je prisustvo, odnosno odsustvo supina u „bosanskoj skupini” evanđelja, dosta neujednačeno. Naime, u Čajničkome evanđelju supin nije zabilježen, dok je I. Grickat u Divoševom evanđelju pronašla supin koji se čuva. Infinitiv u evanđeljima ne pokazuje veliki stupanj inovacija pa je Jerković u Čajničkome evanđelju pronašla samo jedan primjer koji je nastao pod utjecajem narodnih govora: *reći s ć* iz narodnih govora.

3.1.6. Glagoli *jesam*, *biti* i *htjeti*

U poveljama se glagoli *jesam*, *biti* i *htjeti* javljaju samostalno, ali i služe za građenje složenih glagolskih oblika. Zbog ovoga ćemo spomenute glagole razvrstati na one koji stoje samostalno i na one koji kao pomoćni glagoli, zajedno s punim oblikom glagola, tvore neki složeni glagolski oblik. Ovakvu podjelu bismo opravdali funkcionalnom razlikom jer različite funkcije dovode često i do morfoloških posebnosti.

Poznate su ranije spoznaje da glagol *biti* ima prezent *budem* i da se rabio kao perf. glagol s značenjem *biti* : *jesam* i, također, kao pomoćni glagol za tvorenje egzaktnog futura (predbudućeg vremena). Sve ove glagola povezuje jedna osobina – razvitak punih, odričnih i enklitičkih oblika (Belić 1969).

Pomoćni glagol *jesam* ima naglašene i nenaglašene oblike prezenta i javlja se u tvorbi sljedećih složenih glagolskih oblika: *takomъ s(a)mъ se kletvъju klelъ* (19, 3), *kakomъ se e banъ kûlin klelъ* da hode vlasi (19, 3), tako kako *s /û/ u bana kûlina hodili* (19, 4), *s vlasteli sъ dubrovъčkimi u koiô i e vêrê bilъ*: (36, 3), ako li bi tko ponesalъ ponosъ človêkъ g(ospo)d(i)na bana da *je platilъ* (39, 5/6), i koi *su zakonъ imali* s našimъ s(b)t(b)ricemъ sъ g(ospo)d(i)nomъ z banomъ stêpanomъ, (37, 8/9), *čo su imêli* dubrovčane (49, 15), koi *jestъ* megu dubrovъčki gradъ (31, 28/29), *ôdъ koihъ ludi staroga grada esu se rodili* (54, 7/8), *čo jes(i) namъ rîčiju rekъlъ* i ôbêtovalъ (86, 13).

Odmah možemo uočiti razliku prema naglašenosti (puni oblik imaju naglašeni glagoli).

Tablica 7. Prezent pomoćnog glagola *jesam* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Prezent pomoćnog glagola <i>jesam</i>									
Jd					M				
.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	s(a)mъ	-	-	1.	-	-	smo	-
2.	-	-	jes(i)	-	2.	-	-	-	-
3.	-	e	estъ, e, jes(tъ), je	-	3.	-	su, s /û/	su, esu	-

Glagol *jesam* se javlja u sljedećim primjerima: da vy *je* ôtvorena (18, 9), a pravina *da estъ* (18, 9), komu *e* iskana pravi na (18, 10-11), de *ja smъ* radъ pravdu učine (23, 20), kako *ê* sde prepisano — (23, 31-32), ki *sû* zdê podъpisani · klъnemo se knezû dūdubrovъčkomû (str, 3-4), koi *jestъ* megu dubrovъčki gradъ (31, 28/29), ôt(ъ) zemle *esmo* i u zemlu — (38, 13), da *jes(tъ)* vêdomo vsakomu človêku (39, 1),

koi **estъ** i *danasъ božьomъ milostiju počtenъ* (54, 7), *da samъ dubrovniku priêtelъ viraъ* (67, 13), i misle i hotêe da svê(ъ) ne r(e)če **da smo** neharni dubrovniku (86, 15/16), ôbъnaidosmo da imъ **e** vse suprotivъ b(o)gu i pravъdi (P20: 89, 8), **da estъ** i da ima biti vlastelъ (P20: 92, 25), i **estъ** vse sa vsimъ *dasmo* i *darovasmo* sa vsimi seli (P23: 110, 15), i vsoi ôpъjini va viki vika **da su** volni i slobodni (P23: 110, 17).

Tablica 8. Prezent glagola *jesam* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Prezent glagola <i>jesam</i>									
Jd .	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	smъ	samъ	-	1.	-	-	esmo, smo	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	je, estъ, e, ê, jestъ	e, jes(тъ), estъ	e estъ	3.	-	sû, su,	su	esu su

Već u 13. stoljeću primjećujemo da su brojniji enklitički oblici pomoćnoga glagola *jesam*, što je najvjerojatnije utjecaj narodnoga jezika. Također smo prilikom analize uočili da se u našem korpusu (od 13. stoljeća) oblici tipa *smъ* koji su sukladni staroj praksi javljaju samo kao prezenti glagola *jesam* (uz ovaj oblik se javlja i oblik *samъ*), dok se prilikom tvorbe složenih glagolskih oblika javlja samo „noviji” oblik *samъ*.

Iako nemamo sačuvana sva lica pomoćnoga glagola *biti*, ipak možemo reći da se pomoćni glagol *biti* čuva bolje nego drugi pomoćni glagoli, a to ćemo pokazati sljedećim

primjerima: ako li *ja samъ.. ili moi ljudi bisъmo* nešto pakostili (30, 14), ako li *ne bihъ. moglъ* činiti /..../ **vratiti**. (30, 16/17), **vratiti**. to ôdъ ônehъ koi *bihu* imъ pakostili (30, 17), I ako *bi*, bila nekoja s[r]amota (31, 32), bez nihъ zloga početiê ôtloživъše čo *bi ne bilo* na nevêru (38, 12), Ako li *bi* tko ôd(ъ) nih(ъ) koju neviru namъ **učinilъ** (46, 12), kako **da bismo** i miï po ôbičaju rečene gospode nêmъ **potvrđili** i ustanovili prъvihъ naših(ъ) svobodъčine zakone i uvête i povelje (59, 11/12), kako **bih(ъ)** dubrovniku veliku ljubъvъ i srdčanu prijazъnъ dobrimi dêli i tvoromъ **pokazalъ** (85, 5) itd.

U poveljama nismo pronašli prezent i imperativ pomoćnoga glagola *biti*.

Tablica 9. Pomoćni glagol *biti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Pomoćni glagol <i>biti</i>									
Aorist									
Jd .	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	bihъ	bih(ъ)	-	1.	-	bismo	bismo	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	bi	bi	bi	3.	-	-	-	-
Imperfekt									
Jd .	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	3.	-	bihu	-	-

U poveljama smo pronašli glagol *biti* u sljedećim primjerima: i *ne isplъnena mu bude* (18, 11), a inomu vlahu da *ne bude* izma (20, 9), *bi hъtênie* (21, 2), i *neisplъnena bûde* (str, 13), ili koi

budu moi ljudi (31, 26), ske zanje bo ti bēhu moi prēroditelije (41, 5), byhь b(o)gomь darovannimь mi vѣncemь na kraljevьstvo prīroditelь moiьhь (41, 6), Thimь že vsa ôdь nebitija va bitije sastaljena biše (58, 3) itd.

Ako pogledamo cjelokupnu zastupljenost glagola *biti*, možemo zaključiti da se pri tvorbi složenih glagolskih oblika javlja u obliku aorista ili imperfekta (jer tvori perfekt ili pluskvamperfekt), a ako se javljaju samostalno dolazi u gotovo svim oblicima:

bi hьtēnie (21, 2), Thimь že vsa ôdь nebitija va bitije sastaljena biše (58, 3), kadī biesmo u konavlahь na lutoi (67, 27/28), i srьčanu prijazьnь nerazdѣlimu koē bi(smo) megu gradomь dubrovníkomь i sь praroditelimь našimь (85, 2), ē pače da bude tverьdь u veki (23, 24), da bude [de]rьžanь čini/ti/ ratь kralju urošu i jegovi ljudimь (30, 9/10), a inomu vlahu da ne bude izma (20, 9).

Tablica 10. Glagol *biti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Glagol <i>biti</i>									
Prezent									
Jd .	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	bude	bude	bude	3.	budu	budu	budu	-
Imperativ									
Jd .	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	budi	2.	-	-	-	-
3.	-	da+ bude	da+ budetь da + bude	-	3.	-	-	-	da + budu

Aorist									
Jd	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	byhъ bih(ь)	bihъ	1.	-	-	bismo biesmo	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	bi	-	bi	3.	-	-	byše biše bêše	biše
Imperfekt									
Jd	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	bêhъ	bêhъ	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	bêše	-	3.	-	-	bêhu bihu	bihu

U poveljama imamo sačuvan i pomoćni glagol htjeti. Kod analize ovoga pomoćnog glagola uočili smo da se pojedini rezultati, koje iznosi Belić (Belić 1969) u odjeljku *Pomoćni glagoli*, razlikuju od rezultata do kojih smo mi došli. Naime, Belić tvrdi da se enklitički oblici *sam* i *ću* javljaju tek krajem 13. stoljeća, a mi smo oblik *sam* pronašli već u 1232. godini: *takomъ s(a)mъ se kletvъju klelъ* (19, 3). Ako pogledamo s druge strane, enklitički je oblik *je* mnogo češći u poveljama i također je oprimjeren u 13. stoljeću: *komu e iskana pravi na* (18, 10-11). Belić tvrdi da je ovaj enklitički oblik bio prisutan i prije prvih pisanih spomenika i da predstavlja duplet oblika *jest*:

„Ovi se oblici, bar kod glagola *jesam* svi, a kod glagola *hteti* odrični, - nahode u prvim našim spomenicima; enklitički oblici *sam* i *ću* nahode se u štokavskim prvim spomenicima, dakle od kraja XIII veka, a u čakavskim dijalektima nešto docnije.“ (Belić 1969: 36)

Činjenica je i da su enklitički oblici imali drugačiju službu i da su se sve promjene, koje su u vezi s ovim glagolima, izvršile prije pojave prvih pisanih spomenika. Ako pogledamo prikaz pomoćnih glagola kroz paradigme, uočiti ćemo da se enklitički oblici, kako tvrdi i Belić, najčešće javljaju u 3. licu množine pa ćemo shodno tome zaključiti da su oni utjecali i na pojavu enklitičkih oblika u drugim licima (pretpostavljamo prvo 3. l. mn. uticalo na 2. lice jednine, jer se u ovome licu enklitički oblici pomoćnih glagola javljaju već od 13. stoljeća).

U 12. stoljeću pomoćni glagol *htjeti* pronašli smo u 3. licu jednine prezenta: *hoke krêvati* (P1: 14, 9). Trinaesto stoljeće bolje je oprimjereno pa nalazimo primjer prezenta u 1. licu jednine: *i pače moimъ ljudi hoću povelevati* da ne pridu. na vašъ. (31, 25). Treće je lice oprimjereno samo u jednini: *kbto hoće isъkati iči* (23, 19-20).

U 14. je stoljeću oprimjerena samo množina pa u 1. licu množine nalazimo: *da ne hoćemo dubrovъnika ôstaviti* (38, 11), dok drugo lice nije zabilježeno. Treće lice množine nalazimo u sljedećem primjeru: *i hote ukrêpiti* pristolъ roditelъ moiъ (41, 6). Također smo pronašli aorist pomoćnog glagola *htjeti* u 14. stoljeću u 1. licu množine: *hotêsmo nimъ vratiti* (54, 11).

U našem korpusu nismo pronašli imperativ i imperfekt pomoćnoga glagola *htjeti*.

Tablica 11. Pomoćni glagol *htjeti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Pomoćni glagol <i>htjeti</i>									
Prezent									
Jd .	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	hoću	-	-	1.	-	-	hoćemo	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	hoke	hoće	-	-	3.	-	-	hote	-

Aorist									
Jd					M				
.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	hotêsmo	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	3.	-	-	-	-

U 12. stoljeću u poveljama u 1. licu jednine i množine nismo našli primjere za glagol *htjeti*, a isto je stanje i u 2. i 3. licu jednine i množine.

Već u 13. stoljeću nalazimo 1. lice jednine prezenta: *n I hoću* da vñsê se čo zde pisano (23, 24), dok 1. lice jednine nije zabilježeno.

Nismo pronašli primjere glagola *htjeti* u 14. stoljeću.

Pronašli smo i jedan primjer imperativa glagola *htjeti* u 14. stoljeću, i to 2. lice jednine: *ne hoti* kraljevstvo mi · potvoriti · zakone Stare (51, 16/17) te aorist pomoćnog glagola *htjeti* u 15. stoljeću u 3. licu množine: *i hotiše* bezpravdno da nimъ pomete i potvorii a bezъ niednoga nihъ zloga uzroka (P20: 89, 10). U 15. stoljeću nalazimo oprimjereno 1. lice množine: *hojemo* i lubimo da su vse kletvi i rote i proklectva pala s vrhu našъ (P23: 113, 47).

Imperfekt glagola *htjeti* nije zabilježen u našem korpusu.

Tablica 12. Glagol *htjeti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Glagol <i>htjeti</i>									
Prezent									
Jd					M				
.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	hoću	-	-	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	3.	-	-	-	-

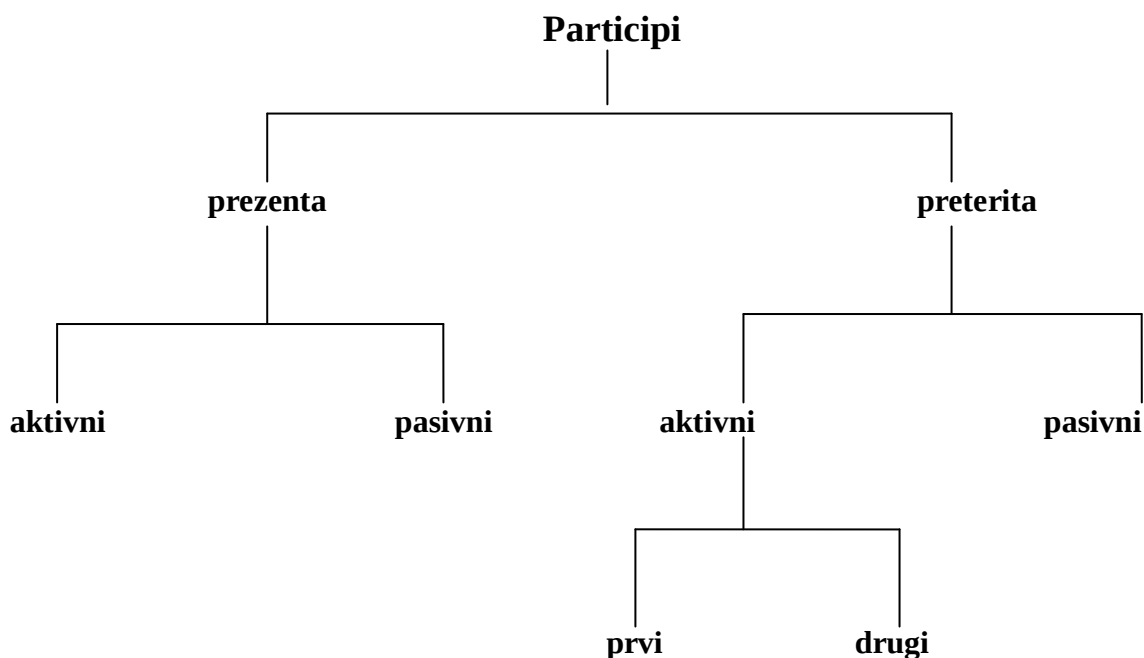
Imperativ									
Jd					M				
.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	-	hojemo
2.	-	-	hoti	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	3.	-	-	-	-
Aorist									
Jd					M				
.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	3.	-	-	-	hotiše

Od svih spomenutih glagola najslabije je zastupljen ili sačuvan pomoćni glagol *htjeti* zbog toga što se u poveljama koje smo analizirali češće koriste glagolski oblici kojima se izražava budućnost pa se zbog toga i češće koriste pomoćni glagoli *jesam* i *biti* jer se oni često rabe za tvorbu složenih prošlih glagolskih vremena. Drugi bi razlog bio i tvorba futura I, koji se većinom ne tvori kao u suvremenom jeziku²².

²² Ovo ćemo obrazložiti i dokazati u drugome dijelu rada prilikom opisa složenih glagolskih oblika.

3.1.7. Participi

Participi²³ su gramatički oblici koji pripadaju glagolima jer imaju rekciju i izražavaju vrijeme i stanje, ali i imenima, jer imaju kategoriju padeža i roda. U praslavenskom i crkvenoslavenskom imali smo pet²⁴ participa od kojih su se dva koristila za izražavanje istovremenosti i tvorila su se od prezentske osnove, a ostala tri koristila su se za izražavanje prošlosti i tvorila od infinitivne osnove (Hamm 1974, Damjanović 2003). Ovu podjelu participa (Damjanović 2003) prikazujemo ovako:

Aktivni particip prezenta u suvremenom je jeziku dao glagolski prilog sadašnji, a tvorio se od *prezentske osnove* i tri skupine nastavaka (Hamm 1974, Damjanović 2003):

- 1) -y (za muški i srednji rod) i -*q̑*či (za ženski rod)
- 2) -ę (za muški i srednji rod) i -*q̑*či (za ženski rod)

²³ Damjanović napominje da su participe imenovali antički gramatičari.

²⁴ Obradit ćemo četiri najzastupljenija participa: aktivni particip prezenta, aktivni particip preterita prvi, aktivni particip preterita drugi i pasivni particip preterita.

3) -ę (za muški i srednji rod) i -ęci (za ženski rod).

U poveljama nalazimo sljedeće primjere aktivnog participa:

U 12. stoljeću nismo pronašli nijedan primjer aktivnoga participa prezenta.

Kroz cijelo 13. stoljeće nalazimo samo jedan primjer aktivnoga participa prezenta: *isъhodeče* . ê županъ. radoslavъ. sin(ovъc)ъ. (P6: 29, 1), a u 14. stoljeću nalazimo sljedeće primjere: *klъnuje se* kako da e naša kuja sъ dubrovъnikomъ ed(ъ)na kuja do vêka (P8: 37, 5/6), i *ne imuču* svojegô pastira (P10: 41, 5/6), i *isplъnajuču* kraljevъstvu mi prîdъnjuju ljubôv(ъ) (P10: 41, 14), i *sija* bolje *potvrъždajuče* prisegôsmo prêdъ s(ve)tymъ E(van)g(e)lijemъ (P10: 44, 38), i *kraseče se* slavetъ boga vsedrъžitela (P11: 46, 4), *te i prizivajuča* · i *ispovêdajuča* te (P12: 49, 4), vsa bl(a)ga· *tvoreča* ô g(ospo)di mojemъ (P12: 49, 4), I vъ sihъ · *prêbyvajuču* mi (P12: 49, 7), i *kraseče se* slavetъ b(o)ga vsedrъžitelja (P14: 59, 5), ime žunъ žurъkovijъ i mihočъ rastiъъ *govoreje* razumno i čъsno (P16: 68, 3/4), slatko prosiše i moliše *govoreje* da bi imъ platilo kraljestvo mi (P16: 68, 4/5), koi u to vrîme bêhu prî nasъ v(ъ)si s nami edinosrъdno *naslidujuje* c(a)r(stv)a neb(e)s(ъs)kago (P16: 69, 8), po nihъ ôstavablъšuju a ne *imuču* svojego pastira (P17: 71, 3), i kupatri carъsci po vsoi veselenoi utvrъždajutъ se i *kraseče se* Slavetъ b(o)ga vsedrъžitela (P18: 78, 4).

U 15. stoljeću nalazimo ove primjere aktivnoga participa prezenta: i *skipetrîe* car(ъ)skaê po vsoi vaselenoi utvrъždajutъ se i *kraeče se* slavetiъ (P20: 88, 3), Va ime ôt(ъ)ca i sina i svetoga duha aminъ MI g(ospo)d(i)nъ vovoda sandalъ hraniъъ milostiju božiômъ veliki vovoda bosan's'ki *buđuji* (P23: 109, 1). Iz primjera vidimo da su participi vrlo rano postali glagolskim priložima sadašnjim. Međutim, i dalje je vidljivo da imamo nekoliko grupa nastavaka: *-uči*, *-uje*, *-juču*, *-eče*, *-uču*, *-eje*, *-uje* i *-eča*.

Na osnovi ovih nastavaka možemo pretpostaviti da je ovaj oblik u 12., 13., 14. i 15. stoljeću imao funkciju participa, jer se i dalje mogao deklinirati. Tako nastavak *-uje* u primjeru *klъnuje* predstavlja G jednine ženskoga roda, nastavak *-uču* u primjeru *prêbyvajuču* D jednine muškoga roda, nastavak *-uje* u primjeru *naslidujuje* se nalazi u A jednine srednjega roda i u A množine ženskoga roda.

Inovacije primjećujemo u „očuvanosti“ padežnog sustava. To možemo vidjeti u sljedećoj tablici:

Tablica 13. Sklonidba aktivnog participa prezenta u 14. i 15. stoljeću

Sklonidba aktivnog participa prezenta u 14. i 15. stoljeću							
Jd.	m. r.	s. r.	ž. r.	mn	m. r.	s. r.	ž. r.
				.			
N				N	govoreje ²⁵	tvoreča	buđuji
G			klъnuje se	G			
D	prêbyvajuću			D			
A			ne imuću	A	kraseče se		naslidujuje se
V				V			
L				L			
I				I			
dv.	m. r.		s. r.			ž. r.	
NAV							
GL	imuću						
DI							

Naime u poveljama su nam se sačuvali samo pojedini padeži aktivnoga participa prezenta. Inovacije su ponajbolje vidljive na fonetskoj razini, jer $\varphi > u$, $\epsilon > e$ i $y > i$. Aktivni particip prezenta, ističe Damjanović (Damjanović 2003), u općeslavenskome književnom jeziku označava glagolsku radnju usporednu s predikatnom radnjom ili s radnjom finitivnog glagolskog oblika, a taj particip u hrvatski prenosimo ili glagolskim prilogom sadašnjim ili zavisnom rečenicom.

„Za sklonidbu je aktivnih participa (aktivnoga participa prezenta i prvog participa preterita) svojstveno da čuva ostatke suglasničke sklonidbe u nominativu jednine, akuzativu jednine i nominativu množine muškoga roda. Ostali su padežni nastavci podudarni onima kod pridjeva mekoga završetka, s nastavkom *-i* u nominativu jednine ženskoga roda.” (Gadžijeva et. al. 2014: 185)

²⁵U našem korpusu *j* s kapicom označava *đerv* koji se u ovim prilikama čitao kao /ć/. To svakako nije najsretnije rješenje, jer *đerv* tu nema puno veze s glasom /j/.

Gadžijeva i et al. obrađuju particip u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku, odnosno u hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika, ali znatne podudarnosti nalazimo i u našem korpusu, npr. A jednine u poveljama *imuću* podudaran je sa stanjem u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku: *hvaleću*. Iste podudarnosti nalazimo u N množine muškoga roda, npr. u poveljama imamo *govoreje*, a u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku *hvaleće*.

Stanje je u evanđeljima drugačije. Većina padeža participa prezenta aktivnoga dobro je očuvana, a inovacije su gotovo neprimjetne. O ovome participu u Čajničkome evanđelju Jerković je konstatirala:

„U građenju participa prezenta aktivnog nismo našli nepravilnosti. Inovacija u padežnim nastavcima nema, ali postoje tipična ujednačavanja nastavaka koja se javljaju i kod prideva. Nepravilnosti u upotrebi refleksa nazala postoji samo u primerima: Mr. – *negasuća* 9/43, 45 mesto *e* od nazala *ę*, Lk. – ždeće 1/21 mesto refleksa nazala *ę* i Lk. – *vladěcu* 2/2 mesto refleksa nazala *ę*.“ (Jerković 1975: 160)

Aktivni particip preterita prvi tvorio se od infinitivne osnove, tako da se toj osnovi dodavao sufik *jor* (ѣ), a potom nulti morfem za muški i srednji rod, a za ženski rod nastavak *-ši* (*rekъ/rekъši*). Zanimljivo je da su u pojedinim spomenicima sačuvani mlađi nastavci *-ivъ*, *-ivъši* (*hvalivъ*, *hvalivъši*) koji su nastali analoški prema drugim glagolima čija je infinitivna osnova završavala na samoglasnik (npr. *nositi* – *nošъ*) (Hamm 1974).

„Taj particip označuje prijevremenost zavisne radnje u odnosu na glavnu. Uglavnom se rabio apozitivno, a rjeđe u atributnoj ili predikatnoj službi.“ (Gadžijeva i etc. 2014: 247)

Povelja Kulina bana iz 12. stoljeća nema sačuvan particip preterita prvi, a u 13. stoljeću sačuvan je samo jedan primjer: */[i] v[ъ]/ vъsi s(ve)ti ugodivъše b(og)u ôdъ věka*. (P6: 30, 7). Povelje iz 14. stoljeća čuvaju mnogo veći broj primjera, npr.: *ī zъ banimi b(o)žimi i vъsēmi : b(o)gu: ugodivъši mi u si věkъ i u pridučī aminъ* (P7: 35, 23), bez njih zloga početiē *ôtloživъše* čo bi ne bilo na nevêru (P8: 38, 12), potom(ъ) že gospodu mojemu bogu *spod[o]blъšu me naslêdovati prîstolъ* (P10: 41, 4), *došъdšu mi zemlje pomorъskije* (P10: 41, 8), i i tu *prišъdšu mi prîdъ slavni i dobronaročiti gradъ dubrovnik(ъ)* (P10: 41, 8), I ja g(o)sp(o)gja kîru Elena i gospo(g)ja kralica kîra dorotheja *vidêvъše ôbečanija* (P10: 44, 37/38), za h(risto)sa b(o)ga *postrad(a)vъša* (P12: 49, 4), Da kraljevъstvo mi · *razumivъši* · zakone grъve (P12: 49, 15), i *poznavъše* čîi i služъbe koe gradъ dubrovnikъ vazъda estъ učinilъ (P13: 54, 9), tere pošaъ vola *priseliv se stat[ъ] u konavalъsku župu ali u vitalinu* (P13: 55, 30), I miī *slišavъče* i *razumivъše* nêhъ podobne razumne (P14: 59, 13), I miī *slišavъče* i *razumivъše* nêhъ podobne razumne (P14: 59, 13), i mi

vêdivъše prošenje prav(ъdn)o i dostoino govorenje (P16: 69, 5/6), a rače i dēlom(ъ) ljubъvъ pokazati dubrov(ъ)niku i v'soi ôp'kini **smislivъ** i **smotrivъ** vъ moemъ srъdci (P19: 85, 4/5).

I u 15. stoljeću nalazimo veliki broj primjera pa ćemo navesti samo neke: i tozi **čuvъše** kralstvo mi **imavъše** svitъ i cilъ zgovorъ z gospod(i)nomъ herъcegomъ hrъvoemъ (P20: 92, 22)...

U ovome participu također nalazimo očuvanost padežnog sustava:

Tablica 14. Sklonidba aktivnog participa preterita u 14. i 15. stoljeću

Sklonidba aktivnog participa preterita prvog u 14. i 15. stoljeću							
Jd.	m. r.	s. r.	ž. r.	mn.	m. r.	s. r.	ž. r.
				.			
N		ôtloživъše		N			vidêvše
G	postrad(a)vša			G			
D	spod[o]blъšu			D			
A				A			poznavše
V				V			
L	razumivъši			L			
I				I			
dv.	m. r.		s. r.			ž. r.	
NAV							
GL	došъdšu						
DI							

Zanimljiv je npr. oblik koji se javlja u 13. stoljeću: /[i] v[ъ]/ vъsi s(ve)ti **ugodivъše** b(og)u ôdъ vêka. (P6: 30, 7), jer imamo pojavu hijatskoga v. Naime, hijatsko v javlja se samo ako infinitivna osnova završava na samoglasnik, što prikazujemo ovako:

ugodi - v - ъ - ѻ > ugodivъ (muški i srednji rod)

ugodi - v - ъ - ѻ - ši > ugodivъši (ženski rod).

Hijatsko v se ne umeće u nekoliko primjera iz 14. stoljeća: I ja g(o)sp(o)gja kîru Elena i gospo(g)ja kralica kîra dorotheja **vidêvъše** ôbečanija (P10: 44, 37/38); i **poznavъše** črî i služъbe koe gradъ dubrovnikъ

vazьda estь učinilь (P13: 54, 9), što predstavlja inovaciju. Uočili smo još jednu sličnu inovaciju u 14. i 15. stoljeću u primjeru kod glagola i-tipa: tere pošalь vola priseliv se stat[ь] u konavalьsku župu ali u vitalinu (P13: 55, 30), i u plemenito vь sihь vsihь vidivь i razmislivь (P23: 110, 7). Ova inovacija je vidljiva na fonetskoj razini, jer se npr. oblik *preseliv* javlja bez dočelnoga ъ. Ostale inovacije nisu vidljive i stanje je slično onome u evanđeljima. Većina primjera pasivnoga participa prezenta tvori se od infinitivne osnove koja završava na -i-, a do 15. stoljeća nismo pronašli nijedan primjer čija infinitivna osnova završava na -u-. Kao i u evanđeljima, ovakvi participi imaju stariji i mlađi tip građenja u muškome rodu. Mlađi tip građenja u evanđeljima se podudara s mlađim tipom građenja ovoga participa u poveljama. Dajemo pregled ovih tipova u poveljama (naš korpus) i u Čajničkom evanđelju prema V. Jerković (Jerković 1975):

Povelje	Evanđelja
Mlađi tip (m. r.)	Mlađi tip (m. r.)
smislivь	polomivь
smotrivь	blgsvivь
priseliv	vrêdivь

Ovakvo je stanje i u srednjem i ženskom rodu – nema nepravilnosti u građenju u poveljama, kao ni u evanđeljima:

Povelje		Evanđelja	
Ženski rod	Srednji rod	Ženski rod	Srednji rod
ugodivьši	ugodivьše	pristuplьši	bivьše
razumivьši	vidêvše	vьšьdšî	pošьše
-	čuvьše	izdavši	-

U suvremenome je jeziku nominativni oblik aktivnoga participa preterita prvog dao glagolski prilog prošli.

„Aktivni particip preterita prvi označava radnju koja se izvršila prije predikatske radnje ili radnje finitivnoga glagola. Kad je u nominativu, taj se particip može prevesti na hrvatski glagolskim prilogom prošlim ili nezavisnom rečenicom, a kad je u kosim padežima, obavezno se prevodi zavisnom rečenicom (...).“ (Damjanović 2003: 142)

Aktivni particip preterita drugi dobijamo tako da se infinitivnoj osnovi doda sufiks *-l-*, a potom oznake za rod: *-ъ* / *-a* / *-o*.

„Taj oblik izražava stanje u kojem se nalazio subjekt. Katkad se zove i rezultativni ili l-particip.“ (Gadžijeva et. al. 2014: 248)

Ako se mijenjao, imao je samo neke imenske oblike, ali je bio glavni nosilac složenih glagolskih oblika (ak. particip preterita drugi: s *jesmъ* = perfekt; s *bêhъ* ili *bêahъ* = pluskvamperfekt; s *bôdô* = drugi futur; s *bimъ* kondicional) (Hamm 1974, Damjanović 2003). Ovaj particip nismo pronašli u Povelji Kulina iz 12. stoljeća.

U 13. stoljeću smo pronašli sljedeće primjere aktivnoga participa preterita drugog: *і ѿ се чинило* *pre* i *poslê* (P4: 23, 18), *jedьnu knigu uzelъ* *banъ* *veliki ninoslavъ* (P4: str, 28), *azъ borislavъ voisilikъ. kelьnu sê* *večьni mirъ* (P4: str, 30), + *sъtьnikъ imotъski klelъ se.* *za vьse ludie radoslavle* (P6: 31, 40/41). Sljedeće smo primjere pronašli u poveljama iz 14. stoljeća: *і на n(e)b(e)snoje cъство пріселілі се* (P10: 41, 5), *u koje se smo obečali і zapisali* (P10: 44, 33), *і molju і zaprêčamъ jegože b(o)gъ izvoli* *po mnê* (P10: 44, 34/35), *tada mi і vidivъše da se* *ni njegovo sime izrodilo* (P11: 46, 8), *і naslêdili* *vlastele grada dubrovnika* (P13: 54, 8), *tere pošalъ* *vola priseliv se stat[ъ]* *u konavalъsku župu ali і vitalinu* (P13: 55, 30), *tere se priselilъ* *і pošalъ u našu zemьlu* (P13: 55, 32), *ini potvorilъ* *vola porekalъ ali nêkoe зло učinilъ* (P13: 57, 41/42), *ini potvorilъ* *vola porekalъ ali nêkoe зло učinilъ* (P13: 57, 41/42), *ini potvorilъ* *vola porekalъ ali nêkoe зло učinilъ* (P13: 57, 41/42), *povelê koju smo potrdili і našêmi pečati [pe]čatili* (P13: 57, 46), *і zapisalъ* *reč(e)ni g(ospo)d(i)нъ kral(ъ) stefanъ* *Тврѣtko* (P14: 59, 18), *tko li bi sie potvorilъ ali porekalъ* (P14: 61, 28), *і на neb[e]snoe carъstvo пріселілê se* (P17: 71, 3), *kako da bismo і mei po ôbičaju r[e]čene gospode nimъ potvrđili і ustanovitili* (P18: 78, 11), *і vse ine povele і zapisaniê і svobodъčine zakone і uvetê prídъne і poslignee koe imъ estъ učinilъ і zapisalъ* *r[e]čeni kralъ stepanъ tvrtko* (P18: 79, 17), *tko li bi se potvorilъ ili porekalъ* (P18: 82, 27), *a pisa* *po zapovêdi kralевъstva mi hrъvatинъ diêkъ* (P18: 82, 29), *ѿo jes(i) namъ rîčiju rekъlъ і ôbêtovalъ* (P19: 86, 13).

I u 15. stoljeću nalazimo veliki broj primjera aktivnoga participa preterita drugoga: *zli učinilъ* *і velike kletvi pobilъ* (P20: 89, 8/9), *і zapise koe su učinili і zapisali* *gospoda grъva bosanъska*

raška i sgrpska gradu dubrovniku (P20: 89, 9), naši roditelje i praroditelje i vse velmožbe bosanske **potvrđili** (P20: 89, 9/10), komu godi dubrovčaninu vola poklad **imal** ^{ôd(ь)} dubrovčanina (P20: 92, 28/29), ako li knez vuk(a)съ i drugi vlastelinъ bosanъski rečeni sudbe **ne došli** na ôvomъzi roku (P20: 93, 38), ali ôna v(ь) vlastelina dubrovčъka **ne došla** za niku potrību dubrovč(ь)ku (P20: 93, 39)...

Jerković (Jerković 1975) je utvrdila da u evanđeljima nema nepravilnosti kod ovoga participa pa ćemo primjere aktivnoga participa preterita drugog iz povelja usporediti s primjerima koje je naveo Belić (Belić 1969). Oblici su se s -o na kraju razvili u dijelu štokavskoga dijalekta krajem XIV. stoljeća, ističe Belić, a ovu pojavu u poveljama ne nalazimo u ovome stoljeću, a svi su primjeri muškoga roda pravilni s dočenim -lъ: pošalъ, priselilъ, učinilъ itd.

Belić također primjećuje da se u starijim štokavskim govorima, doduše s malim odstupanjima, čuva -l u nastavcima muškoga roda jednine, kao i u većini čakavskih govora i starijih ikavskih štokavskih govora. To nam dokazuju i primjeri iz 15. stoljeća: učinilъ, imalъ, pobilъ.

Tablica 15. Aktivni particip preterita drugi u poveljama 13, 14. i 15. stoljeća

Aktivni particip preterita drugi ²⁶ u poveljama								
Muški rod			Ženski rod			Srednji rod		
13. st.	14. st.	15. st.	13. st.	14. st.	15. st.	13. st.	14. st.	15. st.
uzelъ	pošalъ	učinilъ	-	-	-	činilo	izrodilo	bilo
klelъ	priselilъ	imalъ	-	-	-	-	-	-
-	učinilъ	pobilъ	-	-	-	-	-	-
-	zapisalъ	-	-	-	-	-	-	-

Iz tablice je vidljivo da u poveljama nije sačuvan nijedan primjer aktivnoga participa preterita drugog u ženskome rodu. Isto je stanje uočila i V. Jerković u Čajničkom evanđelju (Jerković 1975). Ovaj ćemo particip detaljnije analizirati prilikom opisa tvorbe perfekta, pluskvamperfekta i potencijala. Aktivni particip preterita drugi u suvremenom jeziku čini glagolski pridjev radni.

²⁶ Navodimo primjere iz 13, 14. i 15. stoljeća, jer u 12. stoljeću nismo pronašli zabilježen aktivni particip preterita drugi.

Pasivni particip preterita dobije se tako da infinitivnoj osnovi dodamo sufikse *-n-* ili *-en-* ili *-t-*, a toj se osnovi dodaju oznake za rod *-ъ* / *-a* / *-o*. Ovaj je particip imao pridjevsku promjenu i s pomoćnim je glagolom *byti* tvorio složene pasivne glagolske oblike (Hamm 1974, Damjanović 2003).

U 12. stoljeću nije zabilježen pasivni particip preterita. U poveljama iz 13. stoljeća pronašli smo sljedeće primjere: *da vy je ôtvorena* (P2: 18, 9), *komu e iskana pravi na* (P2: 18, 10-11), i *ne isplñnena mu bude* (P2: 18, 11), *n I hoću da vñsê se čo zde pisano* (P4: 23, 24), *ki sũ zdê podpísani* · *klñnemo se knezũ dũdubrovñčkomũ* (P5: str, 3-4), *da vy e ôtvorena naša zemla* (P5: str, 8-9), i *sъ svoimi rěčmi* · *sp(a)seni bũdũ* (P5: str, 10-11), *e iskana pravina* (P5: str, 12-13), i *neisplñnena bũde* (P5: str, 13), *da bude [de]rñžanъ čini/ti/ rat[ъ] kralju urošu i jegovi ljudimъ* (P6: 30, 9/10), *da si svobodno. pridu· stoju. i poidu /sp/aseno.* (P6: 31, 30/31).

Četnaesto je stoljeće također pružilo niz povelja u kojima smo pronašli pasivni particip preterita, izdvajamo sljedeće: *surodnikovъ /...ili/ ino plemenñnikъ da e prokletъ ôtcemъ i sinomъ* (P7: 34, 21), *pisano pod bobovcemъ* (P9: 39, 6), *Im(ъ) že vsačъskaja sьtvoren'na i javljen'na byše na hvaloslovie božystvъ* (P10: 40, 1), *byhъ b(o)gomъ darovannim(ъ) mi vñncemъ na kraljev(ъ)stvo prĩroditelъ moiñhъ* (P10: 41, 6), *za sije slovo i siju pravdu više upisanñnu ôbeča se kraljevstvo mi* (P10: 44, 31), *I takozì se ôbečasmo i prisegosmo vъ vsa više upisana.* (P10: 45, 41), *da* · *u prēmoriyu ne bude nigdēre postavlenъ* · *novi trъgъ* (P12: 49, 14), i *vsemu više pisanomu pristaše i potvrdiše* (P13: 55, 32/33), *Thimъ že vsa ôd(ъ) nebitija va bitije sastaljena biše* (P14: 58, 3), *doslanъ ôd kneza vlasteô* (P15: 65, 5), *našъ(e)ga kralestva dvorъski pisanъ na dumiê* (P16: 70, 16), i *naše reč(e)no selo lisъcъ dasmo vlastelom(ъ) i ôpkini grad(a) dubrovnika* (P19: 87, 20), *jako semu više p(i)sanomu nami i našim(i) poslědnimi ne biti potvoreno i pokolēbimu do dni i do vĕka* (P19: 87, 22/23).

Izdvajamo i primjere ovoga participa kojeg smo pronašli u poveljama iz 15. stoljeća: *I k tomju spodoblenъ bēhъ kralevatì* (P20: 88-89, 4/5), *esu dubrovniku s primorñemъ dani* i *zato ima biti vlastelъ i ôpñjine dubrovñč(ъ)kev* (P20: 92, 24), i *kotariĩ čo nimъ rečeniñmъ pristoi* (P20: 92, 25), *u kojui emъ e zapisano vse primorñe* (P20: 92, 26), *takozì i ôvazi trĩ sela reč(e)na* (P20: 92, 26), *vola na viri mju uzeto na gosposkoi moge dubrovčiniñ tozi istinomъ pokazati* (P20: 92, 29), *a čo bude ôt(ъ)lučeno i poznano po ôviñhъ četiriñhъ sudbēhъ* (P20: 93, 36), *da e krivo uzeto i ne po pravdi ludemъ dubrovñč(ъ)cimъ* (P20: 93, 36/37), *ôd(ъ) kralestva bosan'skoga naamъ dan'no i zapisanno* u naše plemenito vъ rusazi i državi

bosan's'koi (P23: 109, 3), i kraljevstvomъ i vsimъ rusagomъ bosan'scimъ naamъ potvrđeno i ustanovijeno (P23: 109, 4).

U poveljama, kao i u evanđeljima nema puno inovacija pa dajemo pregled osobina pasivnoga participia preterita.

Sufiks *-n-* dobijali su glagoli kojima je infinitivna osnova završavala na *a* ili *ê*:

Tablica 16. Pasivni particip preterita u poveljama

Pasivni particip preterita u poveljama		
Muški rod	Ženski rod	Srednji rod
[de]rъžanъ	iskana	pisano
doslanъ	upisana	poznano
pisanъ	-	-

Primjera s osnovom koja završava na *ê* nismo pronašli.

U poveljama je najfrekventniji pasivni particip preterita u N jednine sa sufiksom

-en-, npr.:

- 13. stoljeće: da vy e ôtvorena naša zemla (P5: 25, 8-9), i sь svoimi rěčmi · sp(a)seni būdū (P5: 25, 10-11);

- 14. stoljeće: Im(ь) že vsačьskaja sьtvoren'na i javljen'na byše na hvaloslovie božьstvъ (P10: 40, 1), da · u prēmoriu ne bude nigdēre postavlennъ · novi trъgъ (P12: 49, 14);

- 15. stoljeće: I k tomju spodoblennъ bēhъ kraleovati (P20: 88-89, 4/5), a čo bude ôt(ь)lučeno i poznano po ôvihъ četirihъ sudьbēhъ (P20: 93, 36).

Pasivni particip preterita u suvremenom jeziku ponekad služi za tvorbu glagolskih imenica.

Budući da su participi imali drugačiju „sudbinu” u suvremenim slavenskim jezicima, potrebno je prikazati njihov razvoj. Daljnji razvoj participā mogli bismo po ugledu na Hamma (Hamm1974) rezimirati ovako:

- aktivni particip prezenta: sasvim je nestalo oblika na -y (za muški i srednji rod); ove oblike prvo zamjenjuju oblici na -e, a potom i vitalniji oblici na -*očt-*, -*ečt-*;
- pasivni particip prezenta: održao se na sjeverozapadu i na istoku, a na jugu su mu ostali tek neznatni tragovi (npr. pitom);
- aktivni particip preterita prvi: u nekim je jezicima nestao (npr. bug., dluž.), dok je u drugima arhaizam i upotrebljava se tek u službi gerunda (npr. hrv., bos.). U ruskom jeziku češće ima atributnu funkciju;
- aktivni particip preterita drugi: održao se u svim slavenskim jezicima, nosilac je složenih glagolskih oblika;
- pasivni particip preterita: održao se u svim slavenskim jezicima i ponekad služi za tvorbu glagolskih imenica.

3.2. Složeni glagolski oblici

U složene glagolske oblike ubrajamo (osim pasiva): perfekt, pluskvamperfekt, futur I., futur II. i kondicionale.

„Oblici staroslavenskih glagola odavno su već opisani i definirana je njihova načelna klasifikacija. Jednostavni (sintetski) oblici: aorist, imperfekt i prezent, nisu izazivali dvojbu – svi su ih proučavatelji uključivali u sastav glagolskih vremena u svojstvu samostalnih gramatičkih jedinica. Nesuglasica je bilo kod složenih (perifrastičnih) glagolskih oblika za izražavanje vremenskih odnosa: perfekta, pluskvamperfekta, futura prvog i drugog, čija je uporaba u staroslavenskim spomenicima nešto rjeđa i koji su još uvijek nedovoljno istraženi.“ (Horvat 1997-1998: 125)

Istraženost glagola u bosanskim pravnim tekstovima je dosta manja u odnosu na glagole u staroslavenskome jeziku. Ipak, smatramo da povelje nude i dosta primjera uporabe i složenih glagolskih oblika, dovoljno za analizu i njihov opis.

3.2.1. Perfekt

Perfekt se tvori od participa perfekta i prezenta pomoćnog glagola *biti* (*byti*) – *jesam* (*jesmь*). Drugim riječima, tvorio se perifrastički, tako da se drugom aktivnom participu perfekta dodavao prezentski oblik pomoćnog glagola *jesam*. Značenje perfekta jeste da se njime konstatuje u sadašnjosti veza radnje u prošlosti s određenim subjektom i on predstavlja opće prošlo vrijeme. (Belić 1969, Hamm 1974, Barić et. al. 1997, Nikolić 2005).

Ranije je uočeno da kod perfekta nije jasno utvrđeno mjesto pomoćnog glagola i participijalnog oblika u uporabi. Često je pomoćni glagol stajao iza participijalnog oblika, tj. pomoćni glagol se rabi u svojstvu poluenklitike.

Dakle, proces je gramatikalizacije ovakvih tvorbi u staroslavenskom bio u nastanku, no u općeslavenskom se razdoblju takvi perfekti šire. Nestankom aorista i imperfekta u govornom jeziku perfekt sve više postaje opće prošlo vrijeme, kao u ruskom (Matasović 2009).

Prilikom obrade jednostavnih glagolskih oblika, točnije imperfekta, smo naglasili da perfekt preuzima ulogu imperfekta. Iz ovoga je razloga perfekt dobro posvjedočen u poveljama. U 12. stoljeću nismo pronašli perfekt. U 13. stoljeću u 1. licu jednine smo pronašli sljedeće primjere perfekta: *takomь s(a)mь se kletvьju kleь* (P3: 19, 3), *de ja smь u svoju z[e]mlu seda* (P4: 23, 19), a u 1. licu množine nismo pronašli primjera.

Drugo lice jednine i množine također nisu posvjedočeni.

Najviše primjera perfekta nalazimo u 3. licu jednine: *kakomь se e banь kûlin kleь* da hode vlasi (P3: 19, 3) te u 3. licu množine: *kako su i moi starê imali* (P2: 18, 8), *tako kako s /û/ u bana kûlina hodili* (P3: 19, 4), *kako sû imali i naši starêši* (P5: 25, 7-8), *kako si, su bili. u starih d(a)niь.* (P6: 31, 31/32).

U 14. stoljeću, za razliku od 13. stoljeća, nismo pronašli 1. lice jednine, ali smo u množini pronašli sljedeće primjere: *i našiь grьviьь koju smo imali ô(t)ь grьva* (P10: 41, 12), *ône kletvi koje smo ôboi my izrekli prêdь s(ve)tymь e(van)g(e)lijemь* (P10: 44, 33), *i naši stari i mi imamo i imali smo z gradomь dubrovačьcêmь* (P13: 54, 11), *na sveto pismo hristova e/ ... / vole i s prava srca esmo prisegli našomь vêromь* (P13: 57, 37), *povelê koju smo potrdili i našêmi pečati [pe]čatili* (P14: 57, 46).

U 14. stoljeću pronašli smo perfekt i u 2. lice jednine: *ôo jes(i) namь rîčiju rekьь* i *ôbêtovalь* (P19: 86, 13), dok 2. lice množine nije posvjedočeno.

Kao i u prethodnom stoljeću, najbolje je oprimjereno 3. lice jednine i množine. U jednini smo pronašli: s vlasteli sь dubrovčćkimi u koiđi **e** vêrê **bilь**: (P8: 36, 3), da e naša kuđa sь dubrovnikomъ ed(ь)na kuđa do vêka kako **e** ed(ь)na kuđa **bila** s našimъ stricemъ: (P8: 37, 6), i vьse zakone i povele i pisaniê koe **e imalь** dubrovnikъ (P8: 38, 14), ô uvêtehъ i zakonêhъ i poveljahъ koje **jestь imalь** gradъ dubrovnik(ь) (P10: 41, 14), e na captatê pri mori **estь bilь** gradъ stari dubrovnikъ (P13: 54, 4), koe gradъ dubrovnikъ vazьda **estь učinilь** (P13: 54, 9), i okolo kako **e ôpъteklo** more do molunъta (P13: 54, 15), i povelju g(ospo)d(i)na kralja stefana tvrъtku koju **e učinilь** (P14: 59, 16), čo imъ **e ôstalь** dužanъ kral(ь) tvrъtko (P16: 70, 10), i povelju gospodina krala tvrъtku koju **e učinilь** Slavnomu gradu dubrovniku (P18: 79, 16), i vse ine povele i zapisaniê i svobodьčine zakone i uvetê pridьne i poslignee koe imъ **estь učinilь** i zapisalь r[e]čeni kralъ stepanъ tvrtko (P18: 79, 17), bl(a)godarismo b(og)a koe mu **e ukrîpilь** sьrce na tomъ (P19: 86, 13), reč(e)nago zapisuju i ukrîpluju kakot **e zapisalь** g(ospo)d(i)nъ kralъ ôstoê (P19: 87, 19).

U množini smo pronašli sljedeće primjere: koi **su** zakonъ **imali** s našimъ s(ь)t(ь)ricemъ sь g(ospo)d(i)nomъ z banomъ stêpanomъ, (P8: 37, 8/9), i poveljahъ koje **su imali** s praroditeli (P10: 41, 9), povelje i tьrgovъčьke svobode koje **su imali** z gospodomъ bosъnъskôm(ь) (P10: 41, 13), koi **su davali** g'ospode sьrьbskoi (P10: 42, 17), čo **su imêli** dubrovčane (P12: 49, 15), kako **su imali** · ôtъ prьva · zakone (P12: 51, 18), ôdъ koihъ ludi staroga grada **esu se rodili** (P13: 54, 7/8), koe **su imali** u poveljahъ s roditelê i praroditelê našimi z gospodomъ sьrьbskomъ raškôm i bosanъskomъ (P14: 59, 11), *po zakonu i uvitu kako su davali našemu bratu sv(e)topočivъšemu g(ospo)d(i)nu kralju stefanu tvrъtku* (P14: 61, 22), da **su** vse kletvi na nemъ **pale** (P14: 61, 28), k(a)ko **su ga davali** našimъ prьvimъ (P16: 70, 14), Ôbitovali imъ se **su** i zato za nihъ vêrъno posluženie (P17: 74, 11), i za Vsake uvête i zakone i za svobodьčine r[e]čenoga grada dubroVnika koe **su imali** u povelahъ (P18: 78, 10), vsa (i)nna gospoda koê **su gospodovala** (P18: 79, 18), i razlike prîcêne dare koe **su primali** (P19: 85, 6).

Što su povelje vremenski bile bliže 15. stoljeću, to se broj perfekta više rabio. U 15. stoljeću je zabilježeno 1. lice množine: i dolnu goru vьse sa vsimъ čo **smo** i danъ **držali** i gospodovali (P23: 110, 14) te 2. lice množine: егъ mi **ste dali** r[e]čeni dohodakъ (P21: 99, 8/9). Perfekt se u 3. licu jednine javio u ovim primjerima: a čo **e uzelь** voevoda sanьdalъ i knezъ pavалъ radinov(i)jъ (P20: 93, 32/33), konaval's'komъ to čo **e** naše **bilo** (P23: 110, 15), a u 3. licu množine u ovim primjerima: i vlastele dubrovč(ь)ci ôt(ь) postanьê bosъne i dubrov(ь)nika **bili sju** vazda virъni (P20: 89, 7), i zapise koe **su učinili** i zapisali gospoda prьva bosanъska rašьka i sьrьpska gradu dubrovniku (P20: 89, 9), i prîeteli kako ihъ **sju**

imali ^{ргъvi} naši do [o]nogaizi d(ь)ne (P20: 89, 13), i ^{vsakoe} rane i ubьenьê i zle rїčї i hotinьê zla koê *sju* bila meju bosanьcimi ludьmi (P20: 92, 30), tko li drъzьne i potvorїi slovo gospostva mi da *sju* ^{v(ь)se} kletvi pale na nemь (P20: 94, 44/45), estь ^{prvo nihь} bačino i plemenito bilo (P23: 110, 10/11), i pravo kako i ôni naamь esu se zapisali ^{do dni i do vїka} (P23: 110-112, 23/24).konaval's'komь to čo e ^{naše} bilo (P23: 110, 15)

Tablica 17. Perfekt u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Perfekt u poveljama				
Jd.	12. st.	13. st	14. st.	15. st
1.	-	s(a)мь se kleль	-	-
2.	-	-	jes(i) rekьль	-
3.	-	se e kleль	e bilь, e imalь, <i>jestь</i> imalь, e ôpьteklo, estь učinilь	e uzelь estь bilo
Mn.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	smo imali, smo izrekli, imali smo, esmo prisegli	smo držali
2.	-	-	-	<i>ste dali</i>
3.	-	su imali, s /û/ hodili, su bili	su imali, esu se rodili, su davali, Ôbitovali su	bili <i>sju, sju</i> imali, su učinili,

U poveljama perfekt nalazimo već od 13. stoljeća. U evanđeljima je perfekt rijetkost i njegovo je javljanje ili porast broja primjera značio direktan uticaj narodnog jezika.

Jerković (1975) nije ponašla značajniji broj oblika perfekta u Čajničkom evanđelju pa ih je poredila sa stanjem u kanonu. Ono što smo mi uočili jeste da se perfekt u kanonu tvori od punih oblika pomoćnih glagola, npr.: prišl̥ **esi** (Mt. 8 / 29), jesi nedokončal̥ (Mr. 10 / 21), stvoril̥ **esi** (Mt. 20 / 12), **jesi** prišl̥ (Mt. 26 / 50), prišli **sut̥** (Mr. 8 / 3), naučil̥ se **esi** (Lk. 1 / 4), **est̥** s̥tvoril̥ (Lk. 11 / 40). Dakle, perfekt se javlja vrlo rijetko u evanđeljima i kada se javi čuva starije pune oblike pomoćnih glagola.

Stanje je drugačije u poveljama – perfekt se češće tvori od enklitičkih oblika pomoćnih glagola što predstavlja inovaciju iz narodnog jezika (v. poglavlje o pomoćnim glagolima), npr.: takom̥ s(a)m̥ se kletv̥ju klel̥ (P3: 19, 3), kakom̥ se e ban̥ kûlin̥ klel̥ da hode vlas̥i (P3: 19, 3) te u 3. l. množine: kako su i moi star̥e imali (P2: 18, 8), a čo e uzal̥ voevoda san̥dal̥ i knez̥ paval̥ radinov(i)j̥ (P20: 93, 32/33), i v̥se zakone i povele i pisani̥e koe e imal̥ dubrovn̥ik̥ (P8: 38, 14).

Dalje, veliki dio primjera čine oblici perfekta kod kojih na prvo mjesto dolazi pomoćni glagol, a na drugo mjesto particip (prezent glagola *byti* + *-l-* particip): tako kako s /û/ u bana kûlina hodili (P3: 19, 4), kako s̥u imali i naši star̥eši (P5: 25, 7-8), kako si su bili. u starih̥ d(a)nih̥. (P6: 31, 31/32) itd. Evanđelja čuvaju drugačije stanje, na prvo je mjesto najčešće dolazio particip, a na drugo mjesto pomoćni glagol (*-l-* particip + prezent pomoćnog glagola *byti*).

Dakle, iako su oblik pomoćnog glagola i participijalni oblik stajali slobodno, češće je pomoćni glagol stajao iza participa (Horvat 1997-1998).

3.2.2. Pluskvamperfekt

Ovaj složeni glagolski oblik se tvorio tako da se drugom aktivnom participu preterita za perfekt dodavao imperfektni oblik pomoćnog glagola *biti* (*byti*) – *jesam* (*jesmь*). Analitička je tvorba pluskvamperfekta u slavenskim jezicima nastala još u općeslavenskom razdoblju. Pluskvamperfekt nije postojao u ie. prajeziku. (Hamm 1974, Matasović 2008, Matasović 2009).

Pluskvamperfekt smo pronašli tek u poveljama koje su nastale polovinom 13. stoljeća. Nakon tog primjera, primjeri pluskvamperfekta rijetki su. Pluskvamperfekt bi se mogao koristiti u pojedinim dijelovima našega korpusa, ali se ne koristi. Dakle, ovaj oblik nije zahvatilo nestajanje kao što je npr. slučaj s imperfektom, nego je njegova uporaba rijetka. Do 15. stoljeća pronašli smo samo tri primjera uključujući ovaj iz povelje koja je nastala polovinom 13. stoljeća: *vratiti. to ôdъ ônehъ, koi bihu imъ pakostili* (P6: 30, 17), *I tuzi · bēše · reklo · kraljevstvo mi · postaviti slanicu* (P12: 49, 10), *a tozi biesmo iskali ôd nihъ da namъ učine* (P15: 67, 9/10). Zaključujemo da je pluskvamperfekt najmanje oprimjeren glagolski oblik u poveljama, jer se njime izriče davno prošla radnja, apsolutna prošlost koja prethodi nekoj drugoj radnji u prošlosti.

Tablica 18. Pluskvamperfekt u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Pluskvamperfekt u poveljama									
Jd					M				
·	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	biesmo iskali	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	bēše reklo	-	3.	-	bihu pakostili	-	-

Slika je pluskvamperfekta ista u evanđeljima – javlja se rijetko, točnije rjeđe nego u staroslavenskom kanonu. U evanđeljima su pronađeni sljedeći primjeri pluskvamperfekta (Jerković 1975): *bê sьbralъ se* (Mr. 1 / 33), *въsêlъ bê* (Mr. 11 / 2), *izgibalъ by* (Lk. 15 / 32), *bêhu prišli* (Lk. 5 / 17).

3.2.3. Futur

Futur je složeni glagolski oblik koji se u crkvenoslavenskom izražavao prezentom i infinitivom i prezentom: za svršene glagole se izražavao prezentom, a za nesvršene infinitivom i prezentom pomoćnih glagola *byti*, *hotěti*, *iměti* itd. (npr. *bъdъ* nositi, *hoštъ* viděti, *imamъ* piti).

Prema trajnom prezentskom *byti* – *jesmъ* javljala se u crkvenoslavenskom posebna futurska nijansa perfektivnom *byti* – *bъdъ* (npr. *živъ jestъ* : *živъ bъdetъ*, *dělalъ bъdъ*). (Hamm 1974)

„U praslavenskom isprva nije postojao futur. Buduće se značenje izražavalo prezentom svršenog glagola, kao u staroslavenskome (stsl. *pišъ* `pišem` > > *napišъ* `napišem, napisat ću`). Ako je trebalo izraziti buduću trajnu radnju, mogao se upotrijebiti i nesvršeni prezent (tj. *pišъ* je moglo značiti i `pisat ću`), no već u staroslavenskim kanonskim tekstovima nalazimo nekoliko novih konstrukcija za izražavanje futura nesvršenih glagola, npr. *xoštъ psъti* (dol. `hoću pisati`), *imamъ psъti* (`imam pisati`).” (Matasović 2009: 96)

Iako je u hrvatskim narječjima u starojezičnom razdoblju uspostavljen futur trojake tvorbe: analitički futur (tip *budete došli*), analitički futur (tip *doći ću/ ću doći*) i analitički futur (tip *budem moći*) (Lukežić 2015), u listinama smo pronašli veliki broj futura koji se najčešće javljaju u obliku tipa *doći ću/ ću doći*, samo su rijetki primjeri tipa *budem moći*. Ovakvo stanje dokazuju dolje navedeni primjeri.

U 12. stoljeću smo pronašli sljedeće future: *гѣдѣ си кѣто* **hoke krěvati** (P1: 14, 9) – javlja se u 3. lice jednine.

Futur je i dalje rijetkost u 13. stoljeću pa imamo zabilježeno 1. lice jednine: *и паче моимъ ljudi* **hoću povelevati** *да не приду. на васъ.* (P6: 31, 25) te 3. l. jednine: *кѣто* **hoće isъkati ići** (P4: 23, 19-20).

U 14. stoljeću imamo 3. l. jednine: *А тко ње сје* **pretvoriti** *али порѣји а или /.../* (P11: 47, 19), *А тко ње сје* **pretvoriti** *али порѣји а или /.../* (P11: 47, 19) 3. licu množine: *и hote ukrěpiti* *прѣстолъ родителъ моиѣ* (P10: 41, 6), *къ мнѣ а ми* **hote harni biti** (P19: 85, 4), *vlastele dubrovъčci* **hoke bit** *vidmo vsakomu* (P19: 85, 7).

U 15. stoljeću smo pronašli: *vsemu tomu* **hote harni biti** *и počtenъemъ* (P23: , 11), *и ниѣ послѣднимъ* **hojemo tvrdo** *и nepokolibimo и neporočno ва wiki vikoma* **uzdržati** (P23: 113, 45) itd.

Tablica 19. Futur I. u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Futur I. u poveljama				
Jd.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	hoću povelevati	-	-
2.	-	-	-	-
3.	hoke krêvati	hoće isъkati iči	je pretvoriti	-
Mn.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	hojemo uzdržati
2.	-	-	-	-
3.	-	-	hote ukrêpiti hote biti	hote biti

Futur tipa *budem moći* pronašli smo u 14. i 15. stoljeću: i nihъ trъgъ ôd vsakoga zla vsudê kudi **буду** moѣi doseѣi (67, 15/16), da nitko ne usmože ni smiti **bude** uspomenuti ni iskati krъvi ni [i]ne ôsvete ni vražde (P20: 93, 31/32), i čo godi **буду** ôt(ъ)lučiti rečeni sudъe s vrъhu togai uzetъê (P20: 93, 37), i kada godi **буду** gospodovati i ôbladati više r[e]čennomъ (P23: 112, 36). Ovakav je futur Ardelio della Bella držao kao *piu elegante*:

„Analitički futur koji se sastoji od prezenta ili imperfekta glagola `biti` (ili `imati`) i infinitiva glagola koji se spreže (koji je Ardelio della Bella u jeziku dubrovačke književnosti držao kao *piu elegante*), u 20. st. je očuvan u južnim ČAK. i ŠTOK. govorima *jema bit, biše ti slušat.*” (Lukežić 2015: 349)

Futur II. ili tzv. egzaktni futur nismo pronašli u poveljama koje su nastale u razdoblju od 12. do 14. stoljeća, iako Belić tvrdi da se ovaj futur pojavljuje u 13. stoljeću.

3.2.4. Kondicional

U crkvenoslavenskom jeziku kondicional se tvorio od drugog aktivnog participa preterita i oblika *bimъ, bi, bi; bimъ, biste, bę*, tj. od *l*-participa i posebnoga (optativnoga) oblika glagola *byti*. U 2. licu množine bismo očekivali oblik **bite*, ali je sufiksarno -s- ovamo prodrlo iz aorista. Kondicionalno *bim* se održalo u pojedinim čakavskim govorima, a nalazimo ga i u slovenačkim Frizinškim listićima. (Hamm 1974, Gadžijeva et. al. 2014)

U 12. stoljeću nije zabilježen nijedan kondicional, dok u 13. stoljeću nalazimo kondicional u 1. licu jednine: ako li **ne bihъ. moglъ** činiti /.../ **vratiti**. (P6: 30, 16/17). Primjer kondicionala pronašli smo i u 3. licu jednine: I ako **bi, bila** *nekoja s[r]amota* (P6: 31, 32) te u 1. licu množine: ako li *ja samъ..* ili *moi ljudi* **bisъmo** *nečo* **pakostili** (P6: 30, 14).

Kako se približavamo 15. stoljeću, broj kondicionala raste, kao što je slučaj i s perfektom pa u 14. stoljeću nalazimo primjer za 1. lice jednine: kako **bih(ъ)** *dubrov'niku veliku ljubъъ i sгъdčanu prijazъъ dobrimi dѐli i tvoromъ* **pokazalъ** (P19: 85, 5) te za 1. lice množine: kako **da bismo** *i mi po ôbičaju rečene gospode nѐmъ* **potvrđdili** *i ustanovili prъvihъ naših(ъ) svobodъčine zakone i uvѐte i povelje* (P14: 59, 11/12), kako da **bismo** *i mei po ôbičaju r[e]čene gospode nimъ* **potvrđdili** *i ustanovili* (P18: 78, 11). U 14. stoljeću je najbolje oprimjereno 3. lice jednine: bez njihъ zloga početiê ôtloživъše čo **bi ne bilo** *na nevѐru* (P8: 38, 12), ako li **bi** *tko* **ponesalъ** *ponosъ človѐkъ g(ospo)d(i)na bana da je platilъ* (P9: 39, 5/6), aje **bi** *koi našъ človѐkъ vola ôdъ naše zemъle* **ôdašalъ** (P13: 55, 29/30), ako **bi** *koi človѐkъ ôdъ konavli vola ôdъ vitaline* **ôdašalъ** (P13: 55, 31), ako **bi se** *tko lubo nasъ vola* (P13: 57, 41), *tko li* **bi sie** **potvorilъ** *ali porekalъ* (P14: 61, 28), *slatko prosiše i moliše govoreje* da **bi imъ** **platilo** *kralestvo mi* (P16: 68, 4/5), kako da **bi se ne ukralila** *krasna ljubavъ* (P16: 69, 6), i za čъstъ njihъ *tko li* **bi se** **potvorilъ** *da e prokletъ ôd(ъ) gospoda b(o)ga* (P17: 75, 23), *tko li* **bi se** **potvorilъ** *ili porekalъ* (P18: 82, 27), *kto li* **bi** **porekъlъ** *da e kletъ caremъ nebesnimъ* (P19: 86, 14). Također je dobro oprimjereno i 3. l. množine: Ako li **bi** *tko ôd(ъ) nih(ъ) koju neviru namъ* **učinilъ** (P11: 46, 12), i ako **bi ne tѐli** *konavlane i*

vitalinane primiti za gospodstvo dubrovačko (P13: 55, 23/24), ako bi se ôdъvrgli (P13: 55, 24/25), tko lubo inoga koi bi hotêli pomesti vola uzeti župu vola gradъ (P13: 55, 28).

U 15. stoljeću pronašli smo primjer za 3. lice jednine: ni za niedanъ ini uzrokъ koi bi na sviti mogalъ biti nimъ (P23: 110, 22/23), i ako bi se u mene natražakъ našalъ ôd(ъ) moega s'rsa čo bi počeno (P23: 112, 33) te za 1. lice množine: kako da bismo imъ i mi po ôbičaju rečene gospode nimъ potvrdili i ustanovili kripko (P22: 106, 8).

Tablica 20. Kondicional u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Kondicional u poveljama				
Jd.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	bihъ. moglъ	bih(ъ) pokazalъ	-
2.	-	-	-	-
3.		bi bila	bi bilo bi moglo	bi mogalъ bi se našalъ
Mn.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	bisъmo pakostili	bismo potvrdili	bismo potvrdili
2.	-	-	-	-
3.	-	-	bi učinilъ	-

Iz prikazanoga vidimo da je kondicional dobro oprimjeren u poveljama, iako ne nalazimo podjednako zastupljena sva lica. Njegova frekventnost nas ne iznenađuje, jer se analiza zasniva na korpusu (pravnim tekstovima) koji izražava potencijalnu radnju. Evanđelja nam ne pokazuju takvo stanje.

„Potencijal u jevanđelju nije čest oblik. To omogućuje da iznesemo potpun popis i lako utvrdimo način građenja.” (Jerković 1975: 177)

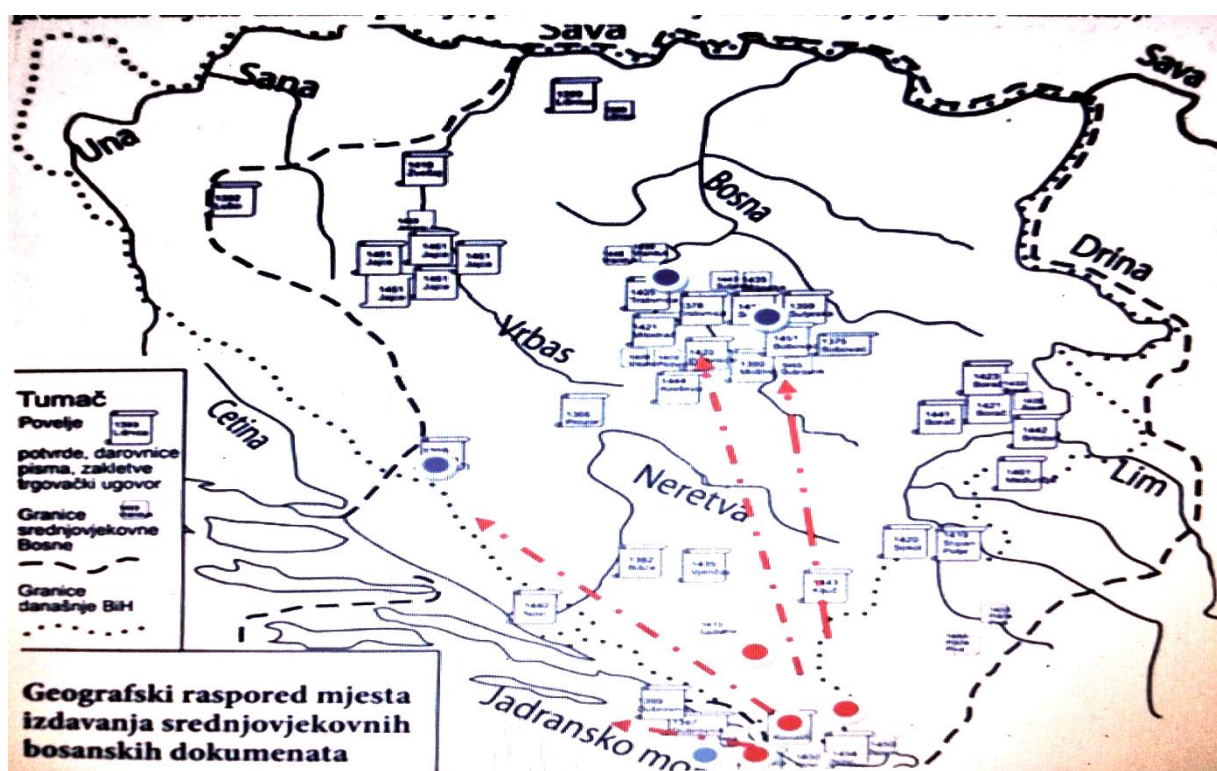
Druga razlika koju uočavamo prilikom poredbe s evanđeljima ogleda se u pomoćnim glagolima. Naime, u poveljama imamo inovaciju u 1. lica jednine (*bihъ*), dok se kod evanđelja i dalje javlja stari oblik pomoćnoga glagola (*bimъ*).

Frekventnost složenih glagolskih oblika u poveljama predstavlja inovaciju u glagolskome sustavu, jer ih evanđelja rijetko čuvaju i broj primjera je sveden na minimum pa se često ne mogu donijeti uopćeni zaključci o njihovoj uporabi.

„Od složenih glagolskih oblika u slavenskim su se jezicima održali futur, perfekt i kondicional. Kako su se aorist i imperfekt u većini slučajeva prestali upotrebljavati, nestalo je i starih oblika pluskvamperfekta, pa se umjesto njih upotrebljavaju mlađi u kojima se imperfekt pomoćnoga glagola zamjenjuje perfektom (ispor. već u stsl. *neslъ bylъ jesmъ*).” (Hamm 1974: 180)

4. Pregled inovacija po geografskom položaju (na primjeru prezenta)

Ranije smo naglasili da su listine nastajale na različitim terenima unutar srednjovjekovne Bosne. Pitanje je jesu li i inovacije nastajale na različitim terenima i kako su se širile. Da bismo to objasnili, poslužit ćemo se terminologijom iz poredbenog jezikoslovlja. Inovacije se šire do određenih područja, a crtu do koje je dopro val, tj. granicu proširenosti jezične promjene ili svojstva zovemo izoglosom. Postoje i područja gdje se poklapaju dvije ili više izoglosa, tj. granice proširenosti dvaju ili više jezičnih svojstava, a tu pojavu nazivamo snopom izoglosa (Matasović 2001, Mihaljević 2002). Radi otkrivanja izvora inovacija i širenja izoglosa, navest ćemo sva mjesta nastanka povelja u kojima je prvi put zabilježena neka inovacija (ako u povelji u kojoj je prvi put zabilježena pojedina inovacija ne pronađemo mjesto nastanka povelje, preći ćemo na sljedeću u kojoj je mjesto naznačeno).

Karta broj 5: Geografski pregled širenja inovacija na primjeru prezenta²⁷

²⁷ Izvor: Turbić-Hadžagić A. (2011) Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni, Javna biblioteka "Alija Isaković", Gradačac.

U prezentu je inovacija u 1. licu jednine s nastavkom *-mь* prvi put zabilježena u povelji iz 14. stoljeća koja je nastala na području Ljuta – današnje Konavle kod Dubrovnika. Prvo je lice množine s nastavkom *-mo* prvi put zabilježeno u poveljama iz 13. stoljeća, a područje nastanka u više povelja se veže za Hum (današnju Hercegovinu). Na početku 14. stoljeća je ova osobina zabilježena i u povelji koja je nastala na Bobovcu kod današnje Kraljeve Sutjeske, zatim u povelji koja je nastala u Žrnovici (srednjovjekovni toponim kod Dubrovnika), zatim se kao mjesto nastanka javlja Duvno (Tomislavgrad).

Treće lice jednine s nastavkom *-e* ili *-i* prvi put nalazimo u 13. stoljeću u povelji koja je nastala u Humu, a u 14. stoljeću u povelji koja je pisana u Žrnovici (srednjovjekovni toponim kod Dubrovnika), a završena u Trstivnici (srednjovjekovni toponim pored rijeke Trstivnice kod Kaknja). Dakle iz geografske slike pojavnosti inovacija vidimo da su inovacije nastajale na području srednjovjekovnog Huma i širile se dalje prema sjeveru i zapadu (v. kartu broj 5²⁸). Također je vidljivo da su inovacije nastajale na području zapadne štokavštine, i to prije velikih migracija.

²⁸ Crvenom bojom su označena mjesta nastanka povelja u kojima se prvi put javlja inovacija, a plavom bojom mjesto nastanka povelja u kojima se inovacija javlja drugi i treći put (idejno rješenje dodano na kartu A. Turbić-Hadžagić).

5. Grafematika u službi morfologije

Pri opisu pojedinih glagola i glagolskih oblika uočili smo pojedine grafematičke osobine koje po njihovoj prirodi nismo mogli uvrstiti u sam opis glagola. Stoga smo odlučiti takve osobine izdvojiti u posebno poglavlje koje će se terminološki oslanjati na *Grafo lingvistiku srednjovjekovnih tekstova* M. Žagara (Žagar 2007). Odmah na samome početku, prije opisa pojedinih osobina, potrebno je razdvojiti i objasniti dva bliska termina: grafematika i grafetika. Žagar je temeljne grafolingvističke pojmove razdvojio i definirao drugačije od predstavnika novijih njemačkih i ruskih grafolingvista:

„Grafematici, podređenoj grafolingvistici, a nadređenoj grafemici (jer jezik se ne odražava samo pojedinim slovima), dodijelili smo lingvisičku osnovicu teksta, sva ona pismovna sredstva koja odražavaju jezičnu vrijednost, a u grafetiku, koja također pripada grafolingvistici (premda ne oslikava jezičnu stukturu), uvrstili smo one grafičke segmente koji sudjeluju u vizualnoj organizaciji tekstone i koji nemaju svog usmenojezičnog odvetka, koji su, dakle, prave osebnosti pisanih tekstova. Do takva razlikovanja nije nas dovela nužnost teorijskog opravdanja, nego upućenost u datacijsku i ubikacijsku vrijednost pojedinih pismovnih osobina u srednjovjekovnim tekstovima. Pokazat će se, naime, kako se mijene jezičnih i vizualnoorganizacijskih (grafematičkih i grafetičkih) tekstovnih segmenata zbivaju različitim ritmom, pa kako, naprimjer, znatnija pomlađenost kroz uređivanje na prvome planu ne mora pratiti istovjetan odnos na drugome.” (Žagar 2007: 37, 38)

Kod opisa glagola uočili smo pojedine grafematičke osobine koje su nam se činile isuviše značajne, bez obzira što ne pripadaju užem području našeg proučavana:

Pomoćni glagol *biti* u infinitivu čuva *y*: *jako byti* mi ôd(ь) h(risto)sê isuse (41, 7), ali u 14. stoljeću dolazi do prijelaza *y* u *i* pa imamo infinitiv *s i*: *na kralestvo êko biti* mi va hrista b(o)ga (71, 4).

U 13. stoljeću 3. lice jednine glagola *jesam* grafički se označava kao *ê* koji se čita kao /je/ i nema indikacija da bi se u ovakvim oblicima mogao čitati ka /i/. Ako pogledamo s druge strane, enklitički je oblik *je* mnogo češći u poveljama, ali se javlja bez početnoga *j* i također je oprimjeren u 13. stoljeću: *komu e iskana pravi na* (18, 10-11).

Ako pogledamo pojavnost jerova u glagolima kroz četiri stoljeća, možemo konstatirati sljedeće:

- 12. stoljeće pokazuje znatna kolebanja, točnije jerovi se čuvaju u pojedinim primjerima: trъgujuke (P1: 14, 8-9), dok se u pojedinim gube: pisah (P1: 16, 20), pisah siju knigu (P1: 16, 20);
- 13. stoljeće pokazuje isto stanje. Navodimo primjere u kojima se jerovi i dalje pišu: pridohъ (P4: 21, 3), klehъ sê (P4: 21, 7), ôbretosъmo (P4: 21, 6), pisahъ (P3:19, 6), klehъ (P4: 21, 7);
- 14. stoljeće također čuva primjere bez jerova: dah, pohvaliti (P10: 40, 1), pohvalit (P12: 49, 1) te primjere u kojima se jerovi pišu: prîsegohъ i kleh[ъ] (P18: 79, 22), kгъsTihъ (P17: 71, 1);
- 15. stoljeće i dalje se čuvaju jerovi, ali se pišu neujednačeno: potvrъjuju i tvrъju (P20: 89, 15/16), utvrъždaju se (P22: 105, 2/3), poslahъ moga slugu (P21: 99, 2/3), ôbъlubismo (P20: 92, 30), privrъže (P20: 89, 7/8).

Zaključujemo da se jerovi u pojedinim primjerima „izgovaraju”, a u pojedinim su samo grafetička sredstva.

6. Dinamičnost na imenskom i glagolskom planu

Budući da je jezik dinamičan i budući da su mu promjene u vremenu jedno od najvažnijih obilježja, a mi smo te promjene kod glagola djelomično opisali u ovome radu, osjetili smo potrebu da tu jezičnu dinamiku povežemo s dinamikom na drugom jezičnom planu – onom imenskom. Budući da je rad svojevrsni nastavak istraživanja na istome korpusu koji je obrađen u doktorskome radu *Deklinabilne riječi bosaničnih pravnih tekstova od 12. do 15. stoljeća* A. Turbić-Hadžagić (Turbić-Hadžagić 2006), jezične promjene koje smo uočili kod glagola usporedit ćemo s promjenama koje se dešavaju kod imenica te vidjeti gdje su inovacije vidljivije, ali i dinamičnije!

U ovome radu smo obradili samo jednu vrstu riječi – glagole, dok u doktorskome radu A. Turbić-Hadžagić nalazimo analizu imenica, zamjenica, pridjeva i brojeva.

Imenice u poveljama pokazuju „premoć” starobosanskih osobina, tj. inovacija:

„Promjenu imenica koju nalazimo u najstarijem slavenskom književnom jeziku držimo polazištem, jer je ona slika onoga što smo imali u završnoj fazi praslavenskoga jezika. Staroslavenski se jezik na morfološkoj razini imenica koje se nisu sklanjale po glavnoj deklinaciji u bosaničnim pravnim tekstovima održavao u srednjovjekovnome razdoblju i supostojao sa starobosanskim, ali ne ravnopravno, jer je starobosanski bio premoćniji.“ (Turbić-Hadžagić 2006: 234)

Ipak, bez obzira na premoć starobosanskih osobina, a na osnovi osobina koje navodi A. Turbić-Hadžagić, zaključujemo da u svim tipovima deklinacija nalazimo i arhaične crte. Kao dokaz ovoj tvrdnji uzimamo imenice srednjeg roda:

„Imenice srednjeg roda bosaničnih pravnih tekstova od 12. do 15. st. u usporedbi sa istim imenicama iz Čajničkoga jevanđelja manje čuvaju staroslavensku tradiciju, dok za Divoševo jevanđelje I. Grickat ne navodi dovoljno primjera imenica koji bi nas naveli na relevantan zaključak.” (Turbić-Hadžagić 2006: 236)

Zamjenice kao vrsta riječi također pokazuju „dvojnosti” – supostojanje staroslavenske i starobosanske norme, npr.:

1. „Iznimno rano, početkom 13. st., zamjenice izvedene sufiksom *-k-* pokazuju stbos. gram. morfem **-oga** u gen. jednine.
2. Staroslavenski oblici zamjenica sred. roda u akuzativu jednine egzistiraju naporedo sa starobosanskim oblicima.

3. Instr. jed. žen. roda zadržava redakcijski (bosanskostaroslavenski) gram. morfem –**oju** (< ojö)
4. Starobosanski gram. morfem –**ijem** u instrumentalu jednine pojavljuje se u 15. stoljeću.” (Turbić-Hadžagić 2006: 371)

Kod pridjeva kao i kod imenica uočavamo da starobosanske osobine imaju daleko veći uticaj od staroslavenskih:

„Staroslavenski gramatički morfemi nesumnjivo su rjeđi od starobosanskih i zapravo su dio pisarske manire: i njima pisar dokazuje da `zna svoj posao` i da je njegov jezik ipak drukčiji od onoga svagdanjega.” (Turbić-Hadžagić 2006)

Na tragu ovoga istaknut ćemo da razlikujemo „nepreživjele” staroslavizme koji funkcioniraju kao arhaizmi od onih osobina koje su još uvijek iste u staroslavenskom i starobosanskom. Drugim riječima, nisu staroslavenizmi sve osobine koje su iste u staroslavenskom kanonu i nekoj bosanskoj povelji.

Zaljučujemo da se kod zamjenica dobro čuvaju staroslavenski oblici, dok brojevi pokazuju ovakvo stanje:

1. „U nom. jed. i množ. muš. roda određenoga oblika nepalatalne varijante rednoga broja *prъvi* došlo je do kontrakcije vokala: *i* (< *yi*). Listine pokazuju i primjere rednoga broja *prъvi* uz imenicu u gen. jed. imeničke *r*-deklinacije (*novebrija*): *prъvi novebrija* **Pr 1₁₁**.
2. Nom. jed. žen. i sred. roda ima neodređeni pridjevski vid.
3. U gen. jed. muš. roda redni se broj sklanja po promjeni pridjeva neodređenoga vida: *ōtb prъva · zakone* **P 12₁₈**, i po promjeni pridjeva određenoga vida: *moega i moga prъvoga* **P 24₁₉**. U gen. jed. rednoga broja koji se sklanja po promjeni pridjeva određenoga vida novina je starobosanski gram. morfem –**oga**.
4. Gen. i instr. jed. žen. roda imaju gram. morfeme imeničke deklinacije: –**e**, –**om**.
5. Gen. i dat. množ. imaju kombiniranu zamjeničko-pridjevsku deklinaciju.

Glasovni gram. morfem –**ijeh** (*prъviehъ našihъ* **P 35₁₃**) novina je i realizira se kao i kod ostalih deklinabilnih riječi: *ie* + *hъ*.” (Turbić-Hadžagić 2006: 377)

Pojedini brojevi i brojne imenice zadržavaju staroslavensku deklinaciju što nam potvrđuje čuvanje staroslavenske norme:

„Navedeni primjeri potvrđuju da se brojna imenica *tysōči* kongruira s brojevima koji su napisani poslije nje.

Da brojna imenica *tysōči* nije uvijek u dualu uz broj *dъvê*, pokazuje primjer genitiva jed.: *ōdb dvê tisuki* **Pr 15-10**. U ovome primjeru broj *dvê* zadržava staroslavensku dualnu deklinaciju, a

brojna imenica *tysōci* deklinira se po *i*-deklinaciji imenica žen. roda. (A. Turbić-Hadžagić 2006: 375)

Kod ove brojne imenice nalazimo i prodor elemenata narodnoga jezika, a to nam potvrđuju sljedeći primjeri:

„Drukčija je deklinacija brojne imenice *tysōci* uz broj *tri*:

za <i>tri tisuće</i> <i>perperъ</i> P 23 ₃₀ .

Brojna imenica deklinirana je po palatalnoj *a*-promjeni imenica žen. roda.

Tako se ova brojna imenica deklinira i uz druge brojeve u listinama:

- genitiv: *ōdъ šestъ tisuťъ* **Po** 6₈₋₉, *da se razumije ere ōsta u komunъ dubrovački dva na desete tisuťъ dukatъ zlatiehъ* **P** 33₂₆, [·] i [·] (= 10) *tisuťъ dukatъ* **Tu** 1₈₋₉.
- akuzativ: *ō(t) vlasteō prima tisuťu i dvi sti perperъ* **P** 43₈.” (A. Turbić-Hadžagić 2006: 376)

Iz ovoga prikaza vidimo da su sve deklinabilne imenske vrste riječi sklone čuvanju naslijeđenih jezičnih crta, ali i snažnom utjecaju inovacija. Što bi to značilo? Nismo pronašli nijednu paradigmu u kojoj potpuno preovladavaju samo inovacije ili samo starobosanske osobine, npr. kod imenica se javlja utjecaj jednih deklinacija na druge – glavne deklinacije utiču na konsonantske ili sporedne, ali se i dalje javljaju primjeri koji čuvaju staroslavenske osobine (npr. imenice koje se dekliniraju po *u*-deklinaciji).

Glagoli nam pokazuju drugačije stanje. Naime, postoje pojedine paradigme u kojima se mogu lako uočiti arhaične crte i njihovo supostojanje s inovacijama, kao što je slučaj s imenskim vrstama riječi, npr.: prezent, imperativ, aorist itd. te paradigme u kojima su arhaične crte potpuna rijetkost ili se uopće ne pojavljuju, npr.: perfekt, kondicional itd.

Najvjerojatnije su glagoli prvi bili na „udaru” inovacija jer su dinamična jezična kategorija bez kojih nema rečenice. Dokaz je ovoj tvrdnji i činjenica da se dvojina kod glagola izgubila ranije nego kod imenica.

ZAKLJUČAK

Povelje su „izrasle” iz narodnoga izraza i u njima su inovacije bile prirodna platforma, dio govornog jezika. S druge strane, evanđelja su bila manje podložna narodnome utjecaju, ali i u njima možemo uočiti prodor pojedinih inovacija. Dakako, utjecaj je narodnih govora, kako smo i pretpostavili u uvodnome dijelu ove teze, daleko jači u administrativnim tekstovima i dešava se koje stoljeće ranije nego u crkvenim tekstovima.

Svi jednostavni glagolski oblici dobro su oprimjereni u poveljama, međutim, najbolje je oprimjeren aorist, a potom slijedi prezent. Aorist je najzastupljeniji oblik zbog toga što je svojstven za srednjovjekovni administrativno-pravni funkcionalni stil.

U prezentu u poveljama nalazimo pojavnost starih nastavaka, ali i postojanje novih nastavaka koji su u vidu inovacija prodirali iz narodnih govora. Prvo lice jednine se s nastavkom *-m* javlja tek u 14. stoljeću za temtske glagole, a za atematske još u praslavenskome, dok u množini *-mo* imamo već od 13. stoljeća. Dakle, u 1. licu jednine inovacije su najvidljivije u 14. stoljeću, jer se u 12. i 13. stoljeću javljaju primjeri s nastavkom *-u*. Situacija je nešto drugačija u bosanskim evanđeljima, dakle u bosanskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika. Kod njih je prodor elemenata živoga narodnog govora dosta manji. U evanđeljima najčešće kod glagola atematske prezentske vrste nalazimo naslijeđene staroslavenske nastavke, a kod glagola s tematskim dijelom u relativno malom broju imamo odstupanja od staroslavenske norme. U prvom licu jednine u poveljama u 14. stoljeću smo pronašli nastavak *-m*, koji nije zabilježen u Čajničkom evanđelju. U 1. licu množine Jerković je pronašla samo jedan primjer s nastavkom *-mo*, dok se ovakav nastavak u poveljama javlja i u 13. i 14. stoljeću, a u 3. licu množine nastavak *-tb* u evanđeljima izostaje samo dvaput. Za razliku od evanđelja u poveljama nalazimo i inovacije u 3. licu jednine, gdje se rijetko javljaju primjeri s nastavkom *-tb* (samo dva puta), dok su primjeri ovisno o tematskome morfemu, s nastavkom *-i* ili *-e* vrlo česti i javljaju se već od 13. stoljeća. Važno je naglasiti da kroz cijelo 13. stoljeće ne nalazimo oprimjereno 2. lice jednine ili množine prezenta, što je očekivano s obzirom na ovaj korpus tekstova (povelje). Zaključit ćemo da u prezentu inovacije preovladavaju te da su najvidljivije u 1. licu jednine.

Imperativ kroz četiri stoljeća ima isti način tvorbe u 3. licu jednine i množine (*da* + prezent), npr. *da se nigdêr ne uzme ni jedna c(a)rina* (P9: 39, 3), a konstrukciju *imam* + infinitiv nalazimo tek u 15. stoljeću, npr. *da estb i da ima biti vlastelb* (P20: 92, 25). Iako u 15. stoljeću

imamo zabilježenu konstrukcija *imam* + infinitiv i dalje se javlja konstrukcija *da* + prezent. Čuvanje starih imperativnih nastavaka nalazimo u 2. licu jednine u 12, 13. i 14. stoljeću koje se javljaju u vidu čuvanja nastavka *-i*. Dalje možemo zaključiti da se u poveljama mnogo češće javlja imperativ u vidu konstrukcije *da* + prezent, što nije slučaj s imperativom u evanđeljima. Ova pojava uzrokuje u 3. licu jednine i 3. licu množine prezentske nastavke. Prvo lice množine nije oprimjereno sve do 14. stoljeća. U 1. licu množine u 14. stoljeću inovaciju nalazimo u nastavku *-mo*. U evanđeljima je oblik 2. licu množine očuvan i u 13. i 14. stoljeću (*-e*) pa u 2. licu množine ne nalazimo inovacije. Zaključujemo da je imperativ sklon čuvanju starih oblika, bar što se tvorbe tiče.

Aorist je najfrekventiji oblik u poveljama te najfrekventiniji oblik prošloga vremena u evanđeljima. Bez obzira na ovu činjenicu, pronašli smo samo jedan primjer za 2. lice, i to množine. U 12. stoljeću je aorist zabilježen u samo dva primjera, dok je u 13. stoljeću puno bolje zastupljen. Prvo lice množine asigmatskoga aorista nije zabilježeno u 13. stoljeću. Inovacije kod aorista vidimo u preovladavanju sigmatskoga aorista nad asigmatskim, što je najbolje vidljivo u poveljama iz 15. stoljeća. Inovacije su vidljive i u 3. licu množine u nastavku *-osmo/-osmo*, *-smo*.

U poveljama je imperfekt mnogo manje zastupljen nego aorist pa zaključujemo da je vrlo rano zamijenjen perfektom (ovo je vidljivo i u suvremenom jeziku). Zbog ovog ne možemo pratiti „križanje“ inovacija i starih osobina nastavaka. Jedna je od glavnih inovacija kontrakcija nastavaka pa prilikom proučavanja imperfekta ne nalazimo nijedan primjer s nekontrahiranim oblikom.

Infinitiv se u 12. i 13. stoljeću javlja bez otpadanja dočelnoga *-i*, a supin u ova dva stoljeća nije zabilježen. U 14. stoljeću infinitiv i dalje javlja bez otpadanja dočelnoga *-i*, ali se javljaju i primjeri bez dočelnoga *-i*. Supin je zabilježen samo u 14. stoljeću (jedan primjer), u 15. stoljeću preovladava infinitiv s dočelnim *-i* i iščezava supin.

Glagoli *jesam*, *biti* i *htjeti* odaju čuvanje starih osobina u vidu naglašenih punih oblika pomoćnih glagola te preovladavanje narodnih, starobosanskih oblika u vidu nenaglašenih enklitičkih oblika. Kod prezenta pomoćnoga glagola *jesam* već u 13. stoljeću primjećujemo da su brojniji enklitički oblici, a u 15. stoljeću znatno češći od punih oblika, a u pojedinim poveljama gotovo preovladavaju. Važno je istaknuti da smo pronašli i brojne potvrde pomoćnoga glagola *biti* koji u infinitivu čuva *y* (što u našim poveljama zapravo predstavlja grafetičku osobinu), ali i da u 14. stoljeću dolazi do prijelaza *y* u *i* pa imamo infinitiv s *i*: na kraljestvo êko **biti** mi va hrista b(o)ga (71, 4).

Enklitički su oblici pomoćnoga glagola *htjeti* (*sam* i *ću*) zabilježeni u povelji iz 1232. godine, što dokazuje znatno ranije prodiranje narodnih govornih elemenata u ovaj funkcionalni stil, nego što se to ranije mislilo. Već smo naglasili da je najmanje sačuvan pomoćni glagol *htjeti*, zbog toga što se u poveljama koje smo analizirali češće koriste glagolski oblici kojima se izražava budućnost pa se zbog toga i češće koriste pomoćni glagoli *jesam* i *biti*, jer se često rabe za tvorbu složenih prošlih glagolskih vremena. Drugi razlog bio i tvorba futura I, koji se većinom ne tvori kao u suvremenom jeziku.

Particip prezenta aktivni jednim dijelom u vidu inovacija prelazi u funkciju glagolskoga priloga sadašnjeg, a u drugome dijelu, koji čuva pojedine padeže, i dalje ima participnu funkciju. Inovacije kod participa najvidljivije su na fonetskoj razini – refleksacija nazala. Participi su arhaični oblici kod kojih su inovacije vidljive samo na fonološkoj razini.

U bosanskim evanđeljima, točnije u Čajničkom evanđelju, značajnije inovacije uočene su u prezentu u vidu nastavka iz narodnog jezika (Jerković 1975), dok kod drugih oblika ne nalazimo značajne inovacije. S druge strane, broj arhaičnih osobina dosta je velik. Kod listina je stanje obrnuto proporcionalno stanju u evanđeljima – broj inovacija dosta je veći u odnosu na arhaične osobine.

Perfekt se rabi sve češće kako se vremenski približavamo 15. stoljeću te preuzima funkciju imperfekta, aorista i pluskvamperfekta. Za razliku od primjera u evanđeljima, veliki dio primjera u poveljama čine oblici perfekta kod kojih na prvo mjesto dolazi pomoćni glagol, a na drugo mjesto particip (prezent glagola *byti* + *-l-* particip): tako kako *s /û/* u bana kûlina **hodili** (P3: 19, 4), kako *sû* imali i naši starêši (P5: 25, 7-8), kako si, **su bili**. u starihъ d(a)nihъ. (P6: 31, 31/32) itd. Arhaičnost perfekta vidimo u rasporedu pomoćnog glagola – često se pomoćni glagol rabi u svojstvu poluenklitike

Kako se aoristu i imperfektu u većini slučajeva smanjila učestalost, nestalo je i starih oblika pluskvamperfekta. U poveljama, kao i u evanđeljima, pluskvamperfekt je slabo zastupljen i nalazimo ga tek od polovine 13. stoljeća (za starija razdoblja ne znamo, a 12. stoljeće je uglavnom nezasvjedočeno).

Inovacije kod futura najvidljivije su u njegovu građenju gdje se već od 12. stoljeća javlja tip futura tipa *doći ću/ ću doći*. Analitički futur koji se sastoji od prezenta ili imperfekta glagola 'biti' (ili 'imati') i infinitiva glagola koji se spreže (tip *budem moći*) u poveljama nalazimo od 14. stoljeća.

Za razliku od evanđelja u kojima su kondicionali rijetkost, u poveljama su česta pojava. Druga razlika koju uočavamo prilikom poredbe s evanđeljima ogleda se u pomoćnim

glagolima – u poveljama imamo inovaciju u 1. licu jednine (*bihъ*), dok se kod evanđelja i dalje javlja stari oblik pomoćnoga glagola (*bimъ*).

Složeni glagolski oblici malobrojniji su u odnosu na jednostavne, ali ipak zauzimaju značajan dio korpusa i za razliku od evanđelja daleko su bolje opimljeni i zastupljeni. Najfrekventniji složeni glagolski oblik je perfekt za kojim potom slijedi kondicional. Brojnost složenih glagolskih oblika raste kako se vremenski približavamo 15. stoljeću.

Dakle, inovacije su mnogobrojnije i najvidljivije su u:

1) Prezentu:

- 1. lice jednine (od 14. stoljeća) s nastavkom *-mъ* za tematske glagole,
- 1. lice množine (od 13. stoljeća) s nastavkom *-mo*,
- 3. lice jednine s nastavkom *-tъ* (nekoliko primjera),
- 3. lice jednine s nastavkom *-e* ili *-i* (učestali),
- 3. lice množine s nastavkom *-ju* ili *-e* (učestali),
- 3. lice množine s nastavkom *-tъ* (nekoliko primjera);

2) Aoristu:

- preovladavanje sigmatskog aorista,
- 3. lice množine (od 13. stoljeća) s nastavkom *-osъmo*;

3) Imperfektu:

- gubljenje imperfekta (njegovu funkciju preuzima perfekt)
- kontrakcija nastavaka (npr. nastavka *-aahъ*);

4) Infinitivu:

- iščezavanje opozicije između infinitiva i supina;

5) Pomoćnim glagolima:

- brojnost enklitičkih oblika pomoćnih glagola (početak 13. stoljeća);

6) Složenim glagolskim oblicima:

- brojniji su u poveljama koje su vremenski bliže 15. stoljeću;

7) Perfektu:

- istiskuje uporabu imperfekta,
- perfekt se u poveljama tvori i od punih i od enklitičkih oblika pomoćnog glagola *biti*,
- pomoćni glagol češće dolazi ispred participa (za razliku od perfekta u evanđeljima gdje na prvo mjesto češće dolazi particip);

8) Futuru:

- uporaba analitičkog futura tipa *ću doći/ doći ću*;

9) Kondicionalu:

- kondicional je frekventan u poveljama (u evanđeljima je vrlo rijedak),
- 1. licu jednine kondicionala: (*bihǎ*), dok se kod evanđelja i dalje javlja stari oblik pomoćnoga glagola (*bimǎ*).

10) Broju:

- veliki broj primjera u jednini i množini,
- gubljene dvojine, tj. njezino izjednačavanje s množinom.

Stare su osobine malobrojnije u odnosu na inovacije, a vidimo ih u:

1) Imperativu:

- analitički način tvorbe imperativa (čestica *da* + prezent, prezent glagola *imati* + infinitiv);

2) Infinitiv i supin:

- pojava supina (samo u 14. stoljeću – jedan primjer),
- pojava infinitiva bez dočelnoga *-i* (samo u 14. stoljeću)

3) Participi:

- dobro razvijen sustav padeža.

4) Perfekt:

- često se pomoćni glagol rabi u svojstvu poluenklitike.

Iz prikaza se jasno vidi da je broj inovacija mnogobrojniji, iako se ranije mislilo da sustav glagola u razdoblju od 12. do 15. stoljeća čuva više znakovitih starijih osobina. Takva je slika jezika posljedica rezultata istraživanja bosanskih evanđelja, koja su doista konzervativnija i otpornija na prodor inovacija i osobina iz narodnih govora. Na primjerima i odabranom korpusu smo pokazali da su povelje sačuvale veliki broj inovacija pa zbog toga smatramo da predstavljaju reprezentativan izvor za proučavanje jezika srednjovjekovnog razdoblja u Bosni i Hercegovini. Također, mnoge inovacije pronađene u ovome korpusu nude mogućnost upotpunjavanja i rekonstrukcije slike o štokavštini predmigracionog razdoblja, što bi u budućnosti moglo pomoći popunjavanju svojevrstne gramatike štokavskog kontinuuma.

S povijesnog aspekta, listine nam nude mnogo informacija o Bosni kao pravnoj državi, njezinu uređenju i odnosima sa susjednim državama, ali nam i s jezičnog aspekta nude niz jezičnih osobina spomenutog razdoblja.

Kroz naše istraživanje zaokruženiju sliku smo dobili tek nakon analize složenih glagolskih oblika. Naime, oni su manje istraženi (u odnosu na jednostavne), jer nam dosadašnja istraživanja uglavnom nude rezultate iz bosanskih evanđelja u kojima se oni rijetko rabe. Opravdano je bilo očekivati da će nam listine pružiti nove osobine i u ovome pogledu. Naime, u evanđeljima je gotovo nemoguće rekonstruirati paradigmu pojedinih složenih glagolskih oblika, dok su nam povelje, zbog same namjene teksta (pravni tekstovi), to omogućili. To se najbolje vidi pri opisu perekta i kondicionala.

Cjelovitu i potpunu sliku o jeziku srednjovjekovnoga razdoblja dobit ćemo tek nakon promatranja ovoga korpusa i s drugih jezičnih razina pa bi ovaj rad predstavljao jedan korak ka tome cilju. Zbog toga smo svu analiziranu građu digitalizirali i povezali s kontekstom u kojem je pojedinačno svaki glagol smješten i povezan, što će biti i prilog ovome radu (tekstualni i digitalni prilog). Sam tekstualni prilog nam ne nudi gramatički opis uz svaki oblik, jer je on primijenjen u samom tekstu rada. Napominjemo da istraživanje u određenom nije iscrpljeno i digitalizirana građa ostaje kao dovršena pretpostavka za daljnja istraživanja. Na osnovi ovoga, u budućnosti bi se mogla i izraditi gramatika koja bi obuhvaćala sve jezične razine u poveljama srednjovjekovnoga perioda.

LITERATURA:

Anić V (2006) Veliki rječnik hrvatskoga jezika, Novi Liber, Zagreb.

Barić E. et. al. (1997) Hrvatska gramatika, 2. izdanje, Školska knjiga, Zagreb.

Belić A. (1969) Istorija srpskohrvatskog jezika, knjiga II, sv. I: REČI SA DEKLINACIJOM, Predavanja dr. Aleksandra Belića, Beograd.

Belić A. (1969) Istorija srpskohrvatskoga jezika, knjiga II, sv. II: REČI SA KONJUGACIJOM, Predavanja dr. Aleksandra Belića, Beograd.

Brozović D. (1973) O predmigracionom mozaiku hrvatsko-srpskih dijalekata na području SR Bosne i Hercegovine, radovi III, Muzej grada Zenice, Zenica.

Brozović D. – Ivić P. (1988) Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb

Budja J. (2010) Delimitativni glagolni *po-* u hrvatskom i ostalim štokavskim jezicima, *CROATICA ET SLAVICA IADERTINA VI*: 89-119

Ceković – Sanković – Žagar (2010), Jezik *Misala hvarckoga* Šimuna Kožičića Benje: glagolski oblici, *SLOVO*, sv. 60: 133-166.

Damjanović S. (1984) Tragom jezika hrvatskih glagoljaša, *Liber*, Zagreb.

Damjanović S. (2003) Staroslavenski jezik, 4. popravljeno i dopunjeno izdanje, *Hrvatska sveučilišna naklada*, Zagreb.

Damjanović S. (2008) Jezik hrvatskih glagoljaša, *Matica hrvatska*, Zagreb.

Daničić Đ. (1874) Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijeka, Beograd.

Foretić V. (2014) Dosadašnji rezultati i daljnje potrebe izdavanja arhivskih izvora Historijskog arhiva u Dubrovniku i ostalih dubrovačkih povijesnih vrela, Arhivski vjesnik, br. 13

- Gabrić-Bagarić D. (2004) Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća, Izbor, transkripcija, predgovor i rječnik, HKD Napredak, Zagreb – Sarajevo
- Gadžijeva S. i etc. (2014.) Hrvatski crkvenoslavenski jezik, Staroslavenski institut, BIBLIOTHECA GLAGOLITICA CROATICA, knjiga 1., Zagreb.
- Grickat I. (1972) Aktuelni jezički i tekstološki problemi u starim srpskim ćirilskim spomenicima, Narodna biblioteka SR Srbije, Beograd.
- Grickat I. (1975) Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika, Narodna biblioteka SR Srbije, Beograd.
- Grković-Mejdžor, J. (2012) Razvoj futura u starosrpskom jeziku, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 55(1), 83-103.
- Grupa autora (2009), Povijest hrvatskoga jezika, knjiga I: srednji vijek, *Croatica*, Zagreb.
- Halilović S. (1998), Bosanski jezik, drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje, *Baština*, Sarajevo.
- Hamm J. (1974) Staroslavenska gramatika, četvrto izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Hercigonja E. (1989-1990) Neke jezično-stilske značajke Vinodolskoga zakona (1288) i Krčkoga (Vrbanskoga) statuta (1388), *SLOVO*, sv. 39-40: 87-125.
- Horvat M. (1997-1998) Složeni glagolski oblici za izražavanje prošlosti u *Zografskom četverojevanđelju*, *RASPRAVE IHJJ*, sv. 23-24: 125-143.
- Ivić P. (1985) Dijalektologija srpskohrvatskoga jezika, uvod i štokavsko narječje, II izdanje, Minerva, Subotica.
- Ivić P. – Jerković V. (1981) Pravopis srpskohrvatskih ćirilskih povelja i pisama XII i XIII veka, Novi Sad.
- Jerković V. (1975) Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju, Novi Sad.
- Jurić-Kappel J. (2008) O dijalekatskim temeljima srednjovjekovne bosanske (vjerske) pismenosti, *Beč SLOVO*, sv. 56-57 , 209-218, Zagreb.

- Jahić – Halilović – Palić (2000), Gramatika bosanskoga jezika, *Dom štampe*, Zenica.
- Jahić Dž. (1999) Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora, *Liljan*, Sarajevo.
- Jahić Dž. 2000, Bošnjački narod i njegov jezik, *Ljiljan*, Sarajevo.
- Klaić N. (1989; 1994) Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.), Zagreb.
- Kolenić L.J. (2003) Glagolski oblici u Marulićevim stihovima i prozi, *Colloquia Maruliana XII*: 119-130.
- Kuna H. (1965) Redakcije staroslavenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata, *Slovo 15-16*: 183-198, Zagreb.
- Kuna H. (1973) Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog jezika, Radovi sa simpozija *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*. Izdanja Muzeja Zenice, sv. 3: 89-102.
- Kuna H. (1974) Hrestomatija starije bosanske književnosti, Svjetlost Sarajevo.
- Kuna H. (1982) Srednjovjekovna bosansko-hercegovačka književnost, Džemal Čelić, Pisana riječ u Bosni i Hercegovini.
- Kuna H. (2008): Srednjovjekovna bosanska književnost, Sarajevo, Forum Bosnae,
- Kuzmić B. (2001) Veprinačkog zakona (1507), *FLUMINENSIA*, god. 13 (2001) br. 1-2: 1-24.
- Kuzmić B. (2001) Oblici pridjeva u Senjskom korizmenjaku, *Senj. zbor.* 28: 79-104.
- Kuzmić. B. (2002) Jezična obilježja *Senjskog korizmenjaka*, *Raspr. Inst. hrvat. jez. jezikosl.*, knjiga 28: 87-101.
- Kuzmić B. (2003) Jezik Karlovaškog statuta (1757.), *Čakavska rič*, 1-2: 71-82.
- Kuzmić B. (2008) Senjski govor nekad i danas na primjeru *Korizmenjaka (1508.)*, *Senj. zb.* 35: 47 – 54.
- Kuzmić B. (2009) Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika, *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: srednji vijek*, Ur. Stjepan Damjanović, Croatica, Zagreb: 405-455.

Kuzmić B. (2010) Jezik i stil istarskih pravnih tekstova 16. stoljeća, *Knjige poštujući, knjigama poštovan*, Zbornik Josipu Bratuliću o 70. rođendanu, Ur. Davor Dukić i Mateo Žagar, Matica hrvatska, Zagreb: 83-96.

Kuzmić B. (2012) O jezikoslovnim istraživanjima slavonskih pravnih tekstova 18. stoljeća, *NOVA CROATICA*, Zagreb, br. VI: 195-205.

Lisac J. (2003) Hrvatska dijalektologija 1. – Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

Lisac J. (2009) Hrvatska dijalektologija 1. – Čakavsko narječje, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

Lukežić I. (2012) Zajednička povijest hrvatskih narječja, 1. Fonologija, Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine, Zagreb.

Lukežić I. (2015) Zajednička povijest hrvatskih narječja, 2. Morfologija, Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine, Zagreb.

Malcolm N. (1995) Povijest Bosne: kratki pregled, Novi Liber, Zagreb - Dani, Sarajevo

D. Malić (2007) Povijesne jezične promjene, Hrvatska gramatika, 2. izdanje, Zagreb, str. 601-635

Marković I. (2012) Uvod u jezičnu morfologiju, Disput, Zagreb.

Matasović R. (2001) Uvod u poredbenu lingvistiku, Matica hrvatska, Zagreb.

Matasović R. (2009) Od praslavenskoga do hrvatskoga jezika (glasovi i oblici) u Povijest hrvatskoga jezika, knjiga 1: srednji vijek, CROATICA, Zagreb.

Mihaljević M. (2002) Slavenska poredbena gramatika, 1. dio, Školska knjiga, Zagreb.

Mihaljević M. (2008) Glagolski oblici u hrvatskoglagoljskim fragmentima 12. i 13. stoljeća, *SLOVO* (2006-'07), sv. 56-57: 333-349.

Mihaljević M. (2011) Dopune percepcijskih glagola u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku, *SLOVO* 72: 187-200.

Mihaljević – Vince (2012), Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata, *Hrvatska sveučilišna naklada*, Zagreb.

Miklošić Fr. (1858) Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Beč.

Moguš M. (1993) Povijest hrvatskoga književnoga jezika, Globus, Zagreb.

Nakaš L. (2010) Jezik i grafija krajišničkih pisama, Slavistički komitet, Sarajevo.

Nikolić S. (2005) Staroslovenski jezik – pravopis, glasovi, oblici, primeri sa rečnikom, Beograd – Banja Luka.

Okuka M. (2008) Srpski dijaekti, SKD Prosvjeta, Zagreb.

Pavlović, M. (1956) Primjer istorijskog razvitka srpskohrvatskog jezika, Naučna knjiga, Beograd.

Peco A. (1985) Pregled srpskohrvatskih dijalekata, Naučna knjiga, Beograd.

Popović I. (1955) Istorija srpskohrvatskog jezika, Gradska štamparija, Novi Sad.

Reinhart J. (1985) Hrvatskoglagoljsko *inbtalbnb*, *SLOVO*, sv. 35: 147-149.

Reinhart J. (1990) Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskoglagoljsku Bibliju, *SLOVO*, sv. 39-40: 45-52.

Reinhart J. (2000) Husova homilija na 13. nedjelju po Duhovima, *SLOVO*, sv. 50: 119-190.

Reinhart J. (2006-'07) Tumačenje Deset zapovijedi iz djela *Somme le roi* u dvama hrvatskoglagoljskim fragmentima, *SLOVO*, sv. 56-57: 477-496.

Reinhart J. (2012) Historija bosanskoga jezika u srednjem vijeku u svjetlu isprava, Bosanskohercegovački slavistički kongres I: Zbornik radova (knjiga 1) 137.

Šimić M. (2009) Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine, Matica hrvatska, Sarajevo.

Solovjev A. (1949) Vlasteoske povelje bosanskih vladara, *Slovo*.

Stojanović Lj. (1929) Stare srpske povelje i pisma, knjiga I, Dubrovnik i susedi njegovi, Beograd – Sremski Karlovci.

Stojanović Lj. (1932) Stare srpske povelje i pisma, knjiga II, Beograd – Sremski Karlovci.

Tandarić J. (1976) Vera Jerković, Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom evanđelju, Radovi zavoda za slavensku filologiju, sv. 14, 45-51, Zagreb.

Turbić-Hadžagić A. (2005) Bosanski književni jezik (Prvi razvojni period od 9. do 15. stoljeća), *Bosanski jezik. Časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika, br. :*

Turbić-Hadžagić A. (2006) Deklinabilne riječi bosaničnih pravnih tekstova od 12. do 15. stoljeća, doktorski rad, Zagreb.

Turbić-Hadžagić A. (2006) Jezične osobitosti krajišničkih pisama 17. stoljeća, Riječki filološki dani, knj. 6 (Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani održanoga u Rijeci od 18. do 20. studenoga 2004).

Turbić-Hadžagić A. (2011) Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni, *Edicija: Bosnae*, Gradačac.

Turbić-Hadžagić A. (2007) Glagolski oblici bosaničnih tekstova 17. stoljeća, Zbornik radova „Tuzla. Grad na zrnju soli“ s međunarodnoga znanstvenoga lingvističkog skupa održanoga u Tuzli od 14. do 16. septembra/rujna 2007. godine: 417-430.

Vego M. (1978) Historijska karta srednjovjekovne bosanske države, 2. izdanje, Sarajevo.

Vince-Marinac J. (1987) Iz morfologije crkvenslavenskog jezika hrvatske redakcije, *SLOVO*, sv. 37: 117-122.

Vuković (1949) Novo čitanje i tumačenje nekih starih bosanskih nadgrobnih natpisa, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine (80-100), Sarajevo.

Žagar M. (2007) Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova, Matica hrvatska, THEORIA, Zagreb.

IZVORI (KORPUS)

1. Povelja Kulina bana od 1189. godine
2. Povelja kneza humskog Andrije Dubrovniku (1214-1217)
3. Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku (prije 1232. godine)
4. Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku od 22. 3. 1240. godine
5. Povelja kneza humskog Andrije Dubrovniku (1247-1249)
6. Povelja humskog župana Radoslava Dubrovniku od 22. 5. 1254. godine
7. Povelja bosanskoga bana Tvrtka vojvodi Vukcu Hrvatiniću od 11. 8. 1366. godine
8. Povelja bana Tvrtka Kotromanića o potvrđivanju prijateljstva Dubrovniku od 1. 6. 1367. godine
9. Povelja bosanskoga bana Tvrtka od 9. 2. 1375. godine
10. Povelja kralja Tvrtka Dubrovčanima od 10. 4. 1378. pisana u Žrnovnici, a 17. 6. 1378. završena u Trstivnici
11. Povelja kralja Tvrtka vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću od 12. 3. 1380. godine, Povelja kralja Tvrtka Dubrovniku o ukidanju slanice u Dračevici od 2. 12. 1382. godine
12. Povelja braće Bjeljaka i Radića Sankovića Dubrovniku od 15. 4. 1391. godine
13. Povelja kralja Stjepana Dabiše Dubrovčanima od 17. 7. 1392. godine
14. Povelja kneza Pavla Radinovića Dubrovčanima od 25. 3. 1397. godine
15. Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 20. 11. 1398. godine
16. Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 15. 1. 1399. godine
17. Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 5. 2. 1399. godine

18. Povelja Radiča Sankovića i župana Bjeljaka Dubrovčanima od 20. 6. 1405. godine
19. Povelja kralja Tvrtka Tvrtkovića Dubrovčanima od 20. 6. 1405. godine
20. Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 20. 11. 1414. godine
21. Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 5. 3. 1419. godine
22. Povelja Sandalja Hranića i njegove braće od 24. 6. 1419. godine
23. Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 4. 12. 1419. godine
24. Povelja Sandalja Hranića i njegove braće Vukca i Vuka, te sinovca Stjepana Dubrovniku od 30. 5. 1420. godine
25. Povelja kralja Tvrtka Tvrtkovića Dubrovniku od 16. 8. 1420. godine, Povelja vojvode Radosava Pavlovića Dubrovniku od 24. 4. 1421. godine
26. Povelja kralja Tvrtka II Tvrtkovića Dubrovniku od 18. 8. 1421. godine
27. Povelja vojvode Radosava Pavlovića Dubrovčanima od 7. 4. 1423. godine
28. Povelja kneza Radosava Pavlovića Dubrovčanima od 31. 12. 1427. godine
29. Povelja kralja Tvrtka II Tvrtkovića Dubrovniku od 2. 3. 1433. godine
30. Povelja Stjepana Kosače Dubrovniku od 10. 10. 1435. godine
31. Povelja Stjepana Kosače sa sinovima Vladisavom i Vlatkom Dubrovniku od 7. 5. 1440. godine
32. Povelja Radosava Pavlovića o slobodi trgovanja za dubrovačke trgovce od 10. 4. 1441. godine
33. Povelja vojvode Ivaniša, sina Radosava Pavlovića
34. Dubrovniku od 29. 9. 1442. godine
35. Povelja Stjepana Kosače, Jelene i njihovoga sina Vladisava Dubrovniku od 29. 9. 1442. godine

36. Povelja kralja Tomaša Dubrovniku od 3. 9. 1444. godine
37. Povelja kralja Tomaša Dubrovniku od 18. 12. 1451. godine
38. Povelja hercega Stjepana Kosače Dubrovniku od 11. 4. 1454. godine
39. Povelja hercega Stjepana Kosače Dubrovniku od 13. 10. 1461. godine
40. Povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku od 23. 11. 1461. godine
41. Povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku od 25. 11. 1461. godine
42. Prva povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku od 25. 11. 1461. godine
43. Druga povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku od 25. 11. 1461. godine
44. Treća povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku od 25. 11. 1461. godine
45. Četvrta povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku od 25. 11. 1461. godine.

Popis karata

Karta br. 1 - Historijska karta srednjovjekovne bosanske države. Izvor: Vego M. (1978), 2. izdanje, Sarajevo.

Karta br. 2 - Rasprostiranje istočne i zapadne štokavštine u predmigacionom periodu. Izvor: Lisac J. (2003) Hrvatska dijalektologija 1. – Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

Karta br. 3 - Geografski raspored mjesta izdavanja srednjovjekovnih bosanskih dokumenata. Izvor: Turbić-Hadžagić A. (2011) Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni, Javna biblioteka“Alija Isaković“, Gradačac.

Karta br. 4 - Geografski pregled širenja inovacija na primjeru prezenta. Turbić-Hadžagić A. (2011) Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni, Javna biblioteka“Alija Isaković“, Gradačac.

Popis tablica

Tablica 1. Prezentske paradigme u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 2. Imperativne paradigme u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 3. Aorist u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 4. Imperfekt u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 5. Infinitiv u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 6. Supin u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 7. Prezent pomoćnog glagola *jesam* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 8. Prezent glagola *jesam* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 9. Pomoćni glagol *biti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 10. Glagol *biti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 11. Pomoćni glagol *htjeti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 12. Glagol *htjeti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 13. Sklonidba aktivnog participa prezenta u 14. i 15. stoljeću

Tablica 14. Sklonidba aktivnog participa preterita u 14. i 15. stoljeću

Tablica 15. Aktivni particip preterita drugi u poveljama 13, 14. i 15. stoljeća

Tablica 16. Pasivni particip preterita u poveljama

Tablica 17. Perfekt u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 18. Pluskvamperfekt u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 19. Futur I. u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Tablica 20. Kondicional u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

PRILOG 1

[ô]tvoretъ – se [e]go ne vêdet bo čtô *[ô]tvoretъ* (P12: 49, 2)

a pisa – a pisa. logofet(ъ) vlade (P10: 45, 41)

bêhu – s poglavitimi vlasteli koi u to vřime *bêhu* při nasъ v(ъ)si (69, 8)

bêhu – ske zanje bo ti *bêhu* moi prêroditelije (41, 5)

bêhu – A tu *bêhu* pri kraljevъstvê mi (42, 28)

bêhъ – i azъ izabranъ *bêhъ* pomočju božieju (71, 4)

bêhъ – i azъ Stefanъ Ôstoê po milosti ego božastva kralъ Srъblemъ bosni i prîmoriju spodoblennъ *bêhъ* kralevs(t)vovati (78, 4/5)

bêhъ – I k tomju spodoblennъ *bêhъ* kralevari (P20: 88-89, 4/5)

bêhъ – i pričistie ego matere vênъčanъ *bêhъ* bogodarovanimъ vênъcemъ (71, 4)

bêše – i *bêše* mu plemenito ta župa (54, 5)

bêše – i *bêše* mu plemenito ta župa (P13: 54, 5)

bêše – ôd(ъ) nebitiê va bitie sastalena *bêše* tim že (78, 3)

bêše reklo postavit(i) – I tuzi · *bêše* · reklo · kraljevъstvo mi · postavit(i) slanicu (P12: 49, 10)

bêti – I semu utvrždenu i neporočnu *bêti* do vika našega i nêhъ (61, 27/28) –

bi – bi hъtênie (21, 2)

bi – bi hъtênie (P4: 21, 2)

bi – eče da e va svidinje vsakomju ere *bi* rīčъ i degъba meju kralъstvo mi i vlasteli dubrovъčъcimi za selo lisacъ (P20: 92, 18)

bi – i ako bi se u mene natražakъ našalъ ôd(ъ) moega s'rca čo *bi* počreno (P23: 112, 33)

bi – ôd(ъ) našega sr(d)ca čo *bi* počreno i pravo natražъe naše (P23: 110, 19)

bi hotêli pomesti – tko lubo inoga koi *bi hotêli pomesti* vola uzeti župu vola gradъ (P13: 55, 28)

bi mogalъ biti – ni za niedanъ ini uzrokъ koi *bi* na sviťi *mogalъ biti* nimъ (P23: 110, 22/23)

bi moglo – za čo *bi* imъ *moglo* ô(tъ)neti rečena tri sela (P11: 46, 13)

bi ne bilo – bez nihъ zloga početiê ôtloživъše čo *bi ne bilo* na nevêru (P8: 38, 12)

bi ne bilo – bez nihъ zloga početiê ôtloživъše čo *bi ne bilo* na nevêru (38, 12)

bi ne têli – i ako *bi ne têli* konavlane i vitalinane primiti za gospoctvo dubrovačъko (P13: 55, 23/24)

bi ne têli – i ako *bi ne têli* konavlane i vitalinane primiti za gospoctvo dubrovačъko (55, 23/24)

bi ôdašalъ – aje *bi* koi našъ človêkъ vola ôdъ naše zemъle ôdašalъ (P13: 55, 29/30)

bi ôdašalъ – ako *bi* koi človêkъ ôdъ konavli vola ôdъ vitaline ôdašalъ (P13: 55, 31)

bi platilo – slatko prosiše i moliše govoreje da *bi* imъ *platilo* kralestvo mi (P16: 68, 4/5)

bi ponesalъ – ako li *bi* tko *ponesalъ* ponosъ človêkъ g(ospo)d(i)na bana da je platilъ (P9: 39, 5/6)

bi ponesalъ – ako li *bi* tko *ponesalъ* ponosъ človêkъ g(ospo)d(i)na bana da je platilъ (39, 5/6)

bi porekълъ – kto li *bi porekълъ* da e kletъ caremъ nebesnimъ (P19: 86, 14)

bi potvorilъ – tko li *bi* sie potvorilъ ali porekalъ (P14: 61, 28)

bi se potvorilъ – i za čъstъ nihъ tko li *bi se* potvorilъ da e prokletъ ôd(ъ) gospoda b(o)ga (P17: 75, 23)

bi se lubo – ako *bi se* tko *lubo* nasъ vola (P13: 57, 41)

bi se našalъ – i ako *bi se* u mene natražakъ našalъ ôd(ъ) moega s'rca čo *bi* počreno (P23: 112, 33)

bi se ne ukralila – kako da *bi se ne ukralila* krasna ljubavь (P16: 69, 6)

bi se ôdъvrgli – ako *bi se ôdъvrgli* (P13: 55, 24/25)

bi se potvorilъ – tko li *bi se potvorilъ* ili porekalъ (P18: 82, 27)

bi učinilъ – Ako li *bi* tko ôd(ъ) nih(ъ) koju neviru namъ *učinilъ* (P11: 46, 12)

bi učinilъ – Ako li *bi* tko ôd(ъ) nih(ъ) koju neviru namъ *učinilъ* (46, 12)

bi učinilъ – tko li *bi* naasъ inako *učinilъ* (P23: 113, 46)

bi(smo) – i sr(ъ)čanu prijazyнь nerazdêlimu koê *bi(smo)* megu gradomъ dubrovnikom(ъ) i s(ъ) praroditelim(ъ) našim(ъ) (85, 2)

bi, bila – I ako *bi, bila* nekoja s[r]amota (31, 32)

bi, bila – I ako *bi, bila* nekoja s[r]amota (P6: 31, 32)

biesmo – i po vsikađi *biesmo* u konavlahъ na lutoi (67, 27/28)

biesmo iskali – a tozi *biesmo iskali* ôd nihъ da namъ učine (P15: 67, 9/10)

bih(ъ) – kako *bih(ъ)* dubrov'niku veliku ljubъvъ i sгъdčanu prijazyнь dobrimi dêli i tvoromъ pokazalъ (85, 5)

bih(ъ) pokazalъ – kako *bih(ъ)* dubrov'niku veliku ljubъvъ i sгъdčanu prijazyнь dobrimi dêli i tvoromъ pokazalъ (P19: 85, 5)

bihu – i kъda stvori siju milostъ kraljevstvo mi tuzi *bihu* kraljestva mi vlastele (74, 18)

bihu – i poklisarie koi *bihu* doslani kraljev(ъ)stvu mi (74, 9)

bihu pakostili – vratiti. to ôdъ ônehъ, koi *bihu* imъ pakostili (30, 17)

bihu pakostili – vratiti. to ôdъ ônehъ, koi *bihu* imъ pakostili (P6: 30, 17)

bihь – takože že i azь stěpanь po milosti božastva kralь srěblemь bosnii i primoriju spodoblenь *bihь* kralevnъstvue va zemlahь (P22: 105, 3)

bile su – s mistomь кое polače *bile* su prvo nihь vlastelina simeta gradija (P23: 112, 27)

bili sju – i vlastele dubrovč(ь)ci ô(ь)t(ь) postaně bosъne i dubrov(ь)nika *bili sju* vazda virъni (P20: 89, 7)

biše – i bogu vsedrъžitelu vazvračeni *biše* tēm[ь](že) (78, 3/4)

biše – i g(ospo)du b[o]gu svoem'ju vsedrъžetelu vъsvračene *biše* timъže (P20: 88, 3)

biše – izravileva ka istinnomu pastiru i b(o)gu vsedrъžitelju vazvračene *biše* (58, 4)

biše – Thimь že vsa ôd(ь) nebitija va bitije sastaljena *biše* (58, 3) –

biše – timъže vasa ôdъ nebitiě vъ bitie sastalena *biše* timъže (P22: 105, 2)

biše – va bitie sasta[v]lena *biše* tim(ь)že (P20: 88, 2)

biše – va bitie sasta[v]lena *biše* tim(ь)že (P20: 88, 2)

bismo – A upisa se siě m(i)l(o)stь kьda *bismo* u dubrovnici s više reč(e)nimi našim(i) vlastel(ь)mi (P19: 87, 25)

bismo potvrđili – kako da *bismo* i mei po ôbičaju r[e]čene gospode nimь *potvrđili* i ustanovili (P18: 78, 11)

bismo potvrđili – kako da *bismo* imь i mi po ôbičaju rečene gospode nimь *potvrđili* i ustanovili kripko (P22: 106, 8)

biъmo pakostili – ako li ja samъ.. ili moi ljudi *biъmo* nečo pakostili (P6: 30, 14)

biъmo pakostili – ako li ja samъ.. ili moi ljudi *biъmo* nečo pakostili (30, 14) –

biti – I semui utvrъždeniju *biti* neporočnu do věka našega (82, 26/27)

biti – I semui utvrъždeniju *biti* neporočnu do věka našega (P18: 82, 26/27)

biti – jako *biti* jemu vsěmi zemlъnimi (40, 2)

biti – *jako biti* jemu vsêmi zemlĭnĭmi (P10: 40, 2)

biti – na kraljestvo êko *biti* mi va hrista b(o)ga (71, 4)

bivъ – va zemleĭ roditelъ i praroditelъ našihъ *bivъ* na kupi z g(ospo)d(i)nomъ heġsegomъ hrġvoemъ splicimъ
(P20: 89, 5)

bl(a)godarismo – *bl(a)godarismo* b(og)a koe mu e ukrĭpilъ srġce na tomъ (P19: 86, 13)

blagoslovismo – i ednosrġd(n)o prostismo i *blagoslovismo* (P20: 93, 31)

braniti – i zlihъ ludi *braniti* kako da si gospoduju (P23: 110, 21)

bude – a čo *bude* ôt(ъ)lučeno i poznano po ôvihъ četirĭhъ sudġêhъ (P20: 93, 36)

bude – a da nekoi · delъkъ. *bude* meġu moi ljudi koi su (31, 25/26)

bude – a da nekoi · delъkъ. *bude* meġu moi ljudi koi su (P6: 30, 25-26)

bude – ali u popovi ôd(ъ) ovihъ trehъ mġstъ ed(ъ)nog(o)di *bude* hotinġe kneza vġkъsъ hran(i)ġa (P20: 93, 35/36)

bude – da sie pismo *bude* kripko (70, 18)

bude – hъ koi nasъ slušaju stoġti koliko imъ *bude* lupko (67, 17/18)

bude – i *bude* po milosti boġiôi vъ pl'ni drġavi (P23: 109, 5)

bûde – i neisplġnena *bûde* (str, 13)

bûde – neisplġnena *bûde* (P5: str, 13)

bude ôt(ъ)lučeno – a čo *bude ôt(ъ)lučeno* i poznano po ôvihъ četirĭhъ sudġêhъ (P20: 93, 36)

bude ôt(ъ)lučeno – a čo *bude ôt(ъ)lučeno* i poznano po ôvihъ četirĭhъ sudġêhъ (P20: 93, 36)

bude uspomenuti – da nitko ne usmoġe ni smiti *bude uspomenuti* ni iskati krġvi ni [i]ne ôsvete ni
vraġde (P20: 93, 31/32)

budetъ – I da *budetъ* trġgъ · Soli (P12: 49, 10)

budi – A tomui *budi* ôvimъ sudьēmъ Stanakъ u konavlahъ (P20: 93, 35)

budi – a tomui Stanьku u řečєnьnomъ mѣstu *budi* rokъ šestъ mѣsecъ ô(ъ) danasъ naprida (P20: 93, 38)

budi – i vamъ ôvъ listъ *budi* za espeditoriju prizovite gôsti ludi da budu vamъ svidoci (P21: 99, 7/8)

bûdû – i sь svoimi rѣčmi · sp(a)seni *bûdû* (str, 10-11)

будu – *будu* деръзанъ u kletьvu. (30, 18/19)

будu – *будu* деръзанъ u kletьvu. (P6: 30, 18-19)

будu – dokole u mene *будu*, dati imъ sьvѣtъ (P1: 16, 15)

bûdû – i sь svoimi rѣčmi · sp(a)seni *bûdû* (P5: 25, 10-11)

будu – ili koi *будu* moi ljudi (31, 26)

будu – ili koi *будu* moi ljudi (P6: 31, 26)

будu dosejî – i nihъ trьgъ ôd vsakoga zla vsudê kudi *будu* moji *dosejî* (67, 15/16)

будu dosejî – i nihъ trьgъ ôd vsakoga zla vsudê kudi *будu* moji *dosejî* (67, 15/16)

будu dosejî – i nihъ trьgъ ôd vsakoga zla vsudê kudi *будu* moji *dosejî* (67, 15/16)

будu gospodovati – i kada godi *будu gospodovati* i ôbladati više r[e]čєnnomъ (P23: 112, 36)

будu ô(ъ)lučiti – i čo godi *будu ô(ъ)lučiti* řečєni sudьє s vгьhu togai uzetъê (P20: 93, 37)

будu ô(ъ)lučiti – i čo godi *будu ô(ъ)lučiti* řečєni sudьє s vгьhu togai uzetъê (P20: 93, 37)

будujî – Va ime ô(ъ)ca i sina i svetoga duha aminъ MI g(ospo)d(i)нъ vovoda sandalъ hraniжъ milostiju božidomъ veliki

vovoda bosan's'ki *будujî* (P23: 109, 1)

byti – *byti* (P1: 14, 4)

byti – *byti* (P1: 14, 4)

byhъ – *byhъ* b(o)gomъ darovannim(ъ) mi vѣncemъ na kraljev(ъ)stvo prîroditelъ moiъ (41, 6)

byše dastъ — Im(ъ) že vsačъskaja sŭtvoren'na i javljen'na *byše* na hvaloslovie božъstvъ

byti — jako *byti* mi ôd(ъ) h(risto)sê isuse (41, 7)

byti — jako *byti* mi ôd(ъ) h(risto)sê isuse (P10: 41, 7)

četu učiniti — i pravimъ nimъ veliku zlobu i *četu učiniti* povelі (P20: 89, 8)

četu učiniti — vola nimъ koe lubo zlo vola *četu učiniti* (P13: 55, 29)

čine — i sv(e)topočivavъšaga g(ospo)d(i)na mi krala stifana ôstoe i našihъ privihъ praroditelъ tvore pravdu ispralae pravila
čine milosti (P22: 106, 4)

čine — ôdъ moiъhъ ljudie *čine* vi krivinu (P4: 22, 16)

čine — spod(o)bljenъ bŭh(ъ) c(a)гъ(s)tvovati va zemljahъ roditelъ i praroditelъ našihъ(ъ) tvore pravdu i izъpra[v]ljae
pravila *čine* milosti i zapisaniê (P14: 59, 6)

čine — va zemlahъ roditelъ i praroditelъ našihъ tvore pravdu i ispralae pravila *čine* milosti (P18: 78, 5/6)

čine — že milosti *čine* zapisaniê gradovomъ i mēstomъ (P17: 74, 6)

čini — ili da nekoі plenъ sê. *čini* u mirъ. (P6: 31, 27)

čini — ili da nekoі plenъ sê. *čini* u mirъ. (P6: 31, 27)

čini/ti — da bude [de]гъzanъ *čini/ti*/ rat[ъ] kralju urošu i jegovi ljudimъ (P6: 30, 9/10)

činu vratiti — ja županъ radoslavъ. da mu vъse vraku. ili da mu *činu* vъse *vratiti*. (P6: 30, 15/16)

čuju — I ako ja *čuju* nêkoje zlo na vaši kurъci. (P6: 30, 21-22)

čuvati — i vlastelemъ grada dubrovnika *čuvati* vola (P13: 55, 26/27)

čuvъše — i tozi *čuvъše* kralstvo mi imavъše svitъ i cilъ zgovorъ z gospod(i)nomъ herъsegomъ hгъvoemъ (P20:
92, 22)

čuvъše, imavъše — i tozi *čuvъše* kralstvo mi *imavъše* svitъ i cilъ zgovorъ z gospod(i)nomъ herъsegomъ
hгъvoemъ (P20: 92, 22)

da – i koje mi *da* b(o)gъ prije ti (31, 30)

da - i koje mi *da* b(o)gъ prije ti (P6: 31, 30)

da – razvê mi kьto *da* (P1: 14, 12)

da – razvê mi kьto *da* (P1: 14, 12)

da bismo – *da bismo* potvrđili – kako *da bismo* i miï po ôbičaju rečene gospode nêмъ
potvrđili i ustanovili prъvihъ našihъ svobodьčine zakone i uvête i povelje (59, 11/12)

da bismo potvrđili – kako *da bismo* i miï po ôbičaju rečene gospode nêмъ potvrđili i ustanovili
prъvihъ našihъ svobodьčine zakone i uvête i povelje (P14: 59, 11/12)

da bude – *da bude* [de]rъžanъ čini/ti/ ratъ kralju urošu i jegovi ljudimъ (P6: 30, 9/10)

da bude – *da bude* [de]rъžanъ čini/ti/ ratъ kralju urošu i jegovi ljudimъ (30, 9/10)

da bude – *da bude* [de]rъžanъ čini/ti/ ratъ kralju urošu i jegovi ljudimъ (P6: 30, 9-10)

da bude – ê rače *da bude* tverđь u veki (23, 24)

da bude – ê rače *da bude* tverđь u veki (P4: 23, 24)

da bude – g(o)spoda boсьньska ôd [d]ubrov'nika mole slavu kr(a)l(e)vъstva *da bude* milosrdьнь dubrovniku
čьstьnimъ darъmi (85, 6/7)

da bude – g(o)spoda boсьньska ôd [d]ubrov'nika mole slavu kr(a)l(e)vъstva *da bude* milosrdьнь dubrovniku
čьstьnimъ darъmi (85, 6/7)

da bude – g(o)spoda boсьньska ôd [d]ubrov'nika mole slavu kr(a)l(e)vъstva *da bude* milosrdьнь dubrovniku
čьstьnimъ darъmi (85, 6/7)

da bude – hoťiše *da* tolika ljubavъ hama *bude* (P23: 112, 24/25)

da bude – mole b(og)a *da bude* m(i)l(o)srđdънь dubrovniku gradu (86, 14)

da bude – u vekⁱ *da bude* tver^ьdo (23, 25)

da bude – u vekⁱ *da bude* tver^ьdo (P4: 23, 25)

da budetъ – *da budetъ* me^gju kraljevъstvomъ mi (44, 29/30)

da budetъ – *da budetъ* me^gju kraljevъstvomъ mi (P10: 44, 29/30)

da budetъ – *da budetъ* si^je slovo i si^je ôbečano^je zapisanie tver^ьdo i nepokolêbimo (P10: 44, 32)

da budu – *da budu* vê^гъni opъini i vlastelemъ dubrovačъcê^мъ (P13: 55, 23)

da budu – i vamъ ôvъ listъ budi za espeditoriju prizovite gôsti ludi *da budu* vamъ svidoci (P21: 99, 7/8)

da budu – koga š nimъ Kralъstvo mi pošle i k nimъ I š nimi zaed(ъ)no *da budu* sudъe :v: (= 2) vlastel-ina
+dubrov(ъ)č(ъ)ka (P20: 93, 34/35)

da daju – a isplativše se rčenoga duga *da daju* kraljevъstvu mi tai dohodakъ (P16: 70, 14)

da daju – a isplativše se rčenoga duga *da daju* kraljevъstvu mi tai dohodakъ (70, 14) –

da daju – a isplativše se rčenoga duga *da daju* kraljevъstvu mi tai dohodakъ (70, 14)

da e – i *da e* kletъ caremъ nebesnimъ i *da e* pričestanъ ijudi pridatelu hr(i)s(toso)vu i gospostvu mi *da e*
neviranъ (P20: 94, 45)

da e – a pače *da e* vêdomo vsakomu malomu i golêmomu (86, 15)

da e – *da e* dovika rečenomu dubrovniku i vsoi ôpъini tvrdo i neporočno nami (P22: 108, 13/14)

da e – *da e* gospostvo mi neviranъ i da se raspe (P20: 93, 32)

da e – *da e* krîpko i neporočno u vêki (P17: 75, 21)

da e – *da e* krivo uzeto i ne po pravъdi ludemъ dubrovč(ъ)cimъ (P20: 93, 36/37)

da e – *da e* me^gju nami edinъstvo u vêke (37, 10)

da e – *da e* me^gju nami edinъstvo u vêke (P8: 37, 10)

da e – *da e* tver^ьdo i stanovito i da nitkorъ togai ne more potvoriti (P20: 93, 37)

da e – *da e* vidom(o) vsakomu (87, 17)

da e – i *da e* ôtpadnikъ ôd bratie (86, 14)

da e – i *da e* u gnêvi kralěvstva (P18: 82, 28)

da e – i na to više pisano kako *da e* tvrđdo i krīpko (P22: 108, 20)-

da e – i na to više upisano kako *da e* u vêki krīpko (P18: 79, 22)

da e – i sa v(ъ)sami kotarīi *da e* naše u vike i našiъ posledniъ (P20: 92, 21)

da e kletъ – *da e kletъ* bogomъ ôcemъ i sinomъ i sv[e]timъ d(u)homъ (P18: 82, 28)

da e kletъ – kto li bi porekъъ *da e kletъ* caremъ nebesnimъ (86, 14)

da e prokletъ – i ôd(ъ) kralěvstva mi *da e prokletъ* va vêki (P17: 75, 25)

da e prokletъ – i za čьstъ niъ tko li bi se potvorilъ *da e prokletъ* ôd(ъ) gospoda b(o)ga (P17: 75, 23)

da e prokletъ – surodnikovъ /...ili/ ino plemenъnikъ *da e prokletъ* ôtcemъ i sinomъ (P7: 34, 21)

da e sudbê – *da e sudbê* knezъ vľkacъ hraniјъ I š nimъ vlastelinъ drugi bosanъski (P20: 93, 34)

da e vêdomo – *da e vêdomo* vsakomu čovêku sadišnemu (P15: 65, 3)

da e vidomo – i zato *da e vidomo* vsakomu komu se podoba kako ed'nosrd[n]o (P20: 89, 11/12)

da est – nego li *da est* a ôboe edna kuја (37, 8)

da est – nego li *da est* a ôboe edna kuја (P8: 37, 8)

da est – nego li *da est* a ôboe edna kuја (P8: 37, 8)

da estъ – a pravina *da estъ* (18, 9)

da estъ – a pravina *da estъ* (P2: 18, 9)

da estъ – a pravina *da estъ* (P5: 25, 11)

da estъ – a pravina *da estъ* (str, 11)

da estъ – *da estъ* i da ima biti vlastelъ (P20: 92, 25)

da estb – *da estb* _{s nami dubrovŋnkъ edna kuĵa do vĕka vĕkomъ} (37, 7)

da estb – *da estb* _{s nami dubrovŋnkъ edna kuĵa do vĕka vĕkomъ} (P8: 37, 7)

da estb – *da estb* _{s nami dubrovŋnkъ edna kuĵa do vĕka vĕkomъ} (P8: 37, 7)

da gospoduju i uŝivaju – kako *da* _{si} *gospoduju i uŝivaju* _{mirno} (P23: 110, 21)

da hrane – _i *da* _{vi} *hrane* _{ôdъ zla} (P4: 22, 15)

da iĉe – *da iĉe* _{kraljev(ъs)tvo mi.} (P10: 42, 22)

da idû – _i *da* _{si} *idû* _{dûbrovĉane po našĕi zemli} (P5: 25, 9-10)

da ima braniti – *da ima* _{kraljevъstvo mi ô(ъ) toga nihъ} *braniti* _{i pomagati} (P10: 42, 23/24)

da imaju – *da imaju* _{mir} (P2: 18, 7)

da imaju doiti – *da imaju doiti* _{ôvi reĉeni sudъe naibrîŝe ĉo mogu na reĉenomъ mĕstu} (P20: 93, 39/40)

da imamo – *da imamo* _{mirъ s vami u vĕki} (P5: 25, 7)

da imamo – *da imamo* _{mirъ s vami u vĕki} (P5: str, 7)

da imamo – *da imamo* _{mirъ s vami u vĕki} (str, 7)

da imamъ bljusti – *da imamъ* _{niĥъ vlad(a)nije} *bljusti* _{i ôbъvarovati ôd(ъ) guse ô(ъ) tadъbe ôdъ vsake zlobe i sile.} (P10: 42, 22)

da imamъ bljusti – *da imamъ* _{niĥъ vlad(a)nije} *bljusti* _{i ôbъvarovati ôd(ъ) guse ô(ъ) tadъbe ôdъ vsake zlobe i sile.} (42, 22)

da isъpravi – *da* _{se to sъ pravinomъ} *isъpravi* (P6: 31, 27/28)

da jes(tb) – *da jes(tb)* _{vĕdomo vsakomu ĉlovĕku} (39, 1)

da jes(tb) – *da jes(tb)* _{vĕdomo vsakomu ĉlovĕku} (P9: 39, 1)

da jes(tb) – *da jes(tb)* _{vĕdomo vsakomu ĉlovĕku} (P9: 39, 1)

da ljube – vladalьci *da* vi *ljube* (P4: 22, 15)

da mu se ne uzьme – **da mu** se ne uzьme ni tьn[ь]kь konьcь (P2: 18, 13)

da ne brane – ђbejavaju se dubrovьčane *da ne brane* ni zlo učiьne tomui člověku (P13: 55, 32)

da ne branimo – *da ne branimo* ni zlo učiьnimo tomui člověku (P13: 55, 31)

da ne bude – *da* · u prēmoriу *ne bude* nigdēre postavlenь · novi tьььь (P12: 49, 14)

Da ne budetь – *Da ne budetь* · u ђnђm(ь) grad[u] ljuьbo (51, 19)

Da ne budetь – *Da ne budetь* · u ђnђm(ь) grad[u] ljuьbo (P12: 51, 19)

da ne hočemo – *da ne hočemo* dubrovьnika ђstaviti (38, 11)

da ne ima – *da ne ima* nikto za nyh(ь) ni za nyh(ь) tьььь pohvatiti (42, 20)

da ne imamo – i vь sudni danь *da ne imamo* pomilovaniē (P23: 113, 50/51)

da ne isьma – i inomu serblinu *da ne isьma* (P4: 23, 22)

da ne potvori – *da ne potvori* · kraljevьstvo mi (P12: 51, 19/20)

da ne pridu – *da ne pridu* vтььь vasь (P2: 18, 14)

da ne r(e)če – i misle i hotēe *da* svēt(ь) *ne r(e)če* *da* smo nehari dubrovniku (86, 15/16)

da ne udi – *da* dubrovьniku za to *ne udi* (P20: 92, 23)

da ne usmože – *da* nitko *ne usmože* ni smiti bude uspomenuiti ni iskati krьvi ni [i]ne ђsvete ni vražde (P20: 93, 31/32)

da ni sьрьne – ako li sь pristupimo. *da ni* b(og)ь sьрьne. (P6: 31, 42)

da nie – i besь nikerē inьne *da nie* (22, 14)

da nie – i besь nikerē inьne *da nie* (P4: 22, 14)

da nie – i besь nikerē inьne *da nie* (P4: 22, 14)

da ђda – a pače *da* ihь zbluda kralestvo mi ђda vsake skrьbi (P17: 75, 21)

da plaĵa – a *da* imъ se *plaĵa* ôvêmъ načênomъ *da* se *plaĵaju* vsako godiče po petъ satъ (= 500) per(ъ)prъ ôd [d]ohodъka (P16: 70, 10/11)

da poš'lju – go)spodê dubrovčkoï mole i prose *da poš'lju* poklisare ~ g(ospo)d(i)nu kralu (85, 8/9)

da postavi – i prose · *da* tuzi · u tômъ · mēsti · u gradu i podъ ônêmъ · gradomъ /.../ *postavi* · kraljevstvo mi slanice (P12: 49, 12/13)

da pridu – I *da pridu* u dubrovnikъ (P4: 23, 19)

da prime – takovi *da prime* na se i na svoju d(u)šu ône kletvi (P10: 44, 33)

da se ne uzme – *da se* nigdêrъ *ne uzme* ni jedna c(a)rina (P9: 39, 3)

da se ima – *da se ima* zap(i)sanie i vl(a)danie u vêke (86, 14)

da se ima vratiti platiti – *da se ima* dubrovčaninu *vratiti platiti* (P20: 92, 29/30)

da se ispravi – *da se* s pravinovъ · *ispravi* · u stary zakonъ (P5: 25, 17-18)

da se ne porečemo – *da se ne porečemo* ni potvorimo semuju[?!] zapisanъju (P13: 57, 41)

da se ne rûši – a mirъ *da se ne rûši* (P5: 25, 18-19)

da se nê ruši – a mirъ. *da se nê ruši* (P6: 31, 35)

da se nê ruši – a mirъ. *da se nê ruši* (P6: 31, 35)

da se ne uzme – *da* mû *se ne uzme* (P5: 25, 14-15)

da se raspe – *da* e gospostvo mi neviranъ i *da se raspe* (P20: 93, 32)

da sepъnê – *da* b(og)ъ ga *sepъnê* (P4: 23, 27)

da smo – i misle i hotêe *da* svêt(ъ) ne r(e)če *da smo* neharni dubrovniku (86, 15/16)

da stane – *da stane* (P2: 18, 11)

da stane – *da stane* (P5: 25, 13)

da su – *da su* nimъ i nihъ poslidnimъ va viki i takozî povelismo (P20: 92, 27)

da su – *da su* u vsako vrime stanovitni (P22: 108, 14)

da su – *da su* voljni i ôblasni nimi u vêki ôni i diťsa i unučie i praunučie nihъ (74, 16/17)

da su se izvršile – *da su se* vse kletvi na nemъ izvršile (P18: 82, 27/28)

da svrši – i *da* naša dīca i naši poslêdъni i naši vlastele i vsaki našъ člověkъ svrši (P13: 57, 39/40)

da uč[i]ni – tamo *da uč[i]ni* pravinû (P5: 25, 16)

da učine - a tozi biesmo iskali ôd nihъ *da* namъ učine (P15: 67, 9/10)

da učini – *da učini* pravinû (P5: 25, 13-14)

da učini - i tamo *da učini* pravinu po tomъ (P2: 18, 13-14)

da upišu potvrde – *da* imъ se u ôvoizi povelі upišu potvrde i ustanovite na vičnu pametъ (P20: 92, 27)

da v(i)di i s(a)vêtdelъstvue – uz golêmu ljubъvъ rače hotêe *da* vsakъ v(i)di i s(a)vêtdelъstvue (86, 16)

da znat/e/ – knezu i vastelemъ i ôpјini dubrovačkoi *da znat/e/* vastele erъ k(ъ) vamъ poslahъ moga slugu (P21: 99, 2/3)

dae – čine milosti i zafisasaniê i viru že *dae* gradovomъ i vladaniêmъ malimъ (P22: 106, 4)

dae – Viru že *dae* gradovomъ i vladanъêmъ malimъ že i velicimъ vsakomu (59, 7)

dae – Viru že *dae* gradovomъ i vladanъêmъ malimъ že i velicimъ vsakomu (P14: 59, 7)

dae – že *dae* gradovomъ i vladaniêmъ malimъ že i velicimъ (P18: 78, 6)

dae i zapisue – na moju volu *dae i zapisue* u bačinu (P23: 109, 6)

daemo – i ôče ônakoe *daemo* i potvrđujemo sela (54, 15)

daemo – i ôče ônakoe *daemo* i potvrđujemo sela (P13: 54, 15)

daete – koe po ôbičaju *daete* kralevъstvu mi ô vsakomъ prihodečemъ (P21: 99, 5/6)

dah – i za negovu vêrnu službu *dah* mu gradъ u plêvê u ime sokolъ (P7: 34, 8)

dah – i za negovu vêrnu službu *dah* mu gradъ u plêvê u ime sokolъ (34, 8)

dah(b) – komu se dostoi kako ê vоеvoda radičъ сын'ковіѣ *dah(ъ)* dubrovniku gradu (P19: 87, 17)

Dahъ – *Dahъ* u bačinu i u plemenito vlastelemъ i vsoi ôpјini grada dubrovnika (74, 12)

daju – i vlastele dubrovъsci *da daju* kraljevъstvu mi dohodъkъ sгъbъski po zakonu (P10: 42, 17)

daju – i vlastele dubrovъsci *da daju* kraljevъstvu mi dohodъkъ sгъbъski po zakonu (42, 17)

daju – такође *da daju* kraljevъstvu mi (P10: 42, 17)

dajuјi i udilujuјi – i ôd(ъ) toga *dajuјi i udilujuјi* svoimъ slugamъ (P23: 109, 6)

damъ – da vi ôdъ tomъ uskorê *damъ* vedenje. (30, 22/23)

damъ – da vi ôdъ tomъ uskorê *damъ* vedenje. (P6: 30, 22/23)

dani – esu dubrovniku s primogъemъ *dani* i zato ima biti vlastelъ i ôpјine dubrovъč(ъ)kev (P20: 92, 24)

dan'no i zapisanno – ôd(ъ) kraljevstva bosan's'koga naamъ *dan'no i zapisanno* u naše plemenito vъ rusazi i држави bosan's'koi (P23: 109, 3)

darova i zapisa – kralъ i vsa bosna *darova i zapisa* u plemenitoô vъ vêki gradu dubrovniku vse primorie (P19: 86, 12)

darovah – iže *darovahъ* za pravu ljubavъ Vlastelemъ dubrovačъscimъ (P17: 75, 22/23)

darovaše – eže mi *darovaše* mnogopočtenie s velikoju sгъčanoju ljubovoju (P17: 74, 8)

darovati – kako ku dubrovnikъ *darovati* (P19: 85, 7)

dasmo – a ôt(ъ) luke po zlamenie tozi *dasmo* gradъ sokolъ (34, 10/11)

dasmo – a ôt(ъ) luke po zlamenie tozi *dasmo* gradъ sokolъ (P7: 34, 10/11)

dasmo - dasmo mu i zapisasmo u lašъvi naša tri sela (P11: 46, 10)

dasmo – *dasmo* mu veliko Voevodъstvo vъmisto rečenoga Voevode Vлъкъsa (P11: 46, 9)

dasmo – *dasmo* mu veliko Voevodьstvo vьmisto rečenoga Voevode Vlьkьsa (46, 9)

dasmo – i dostoêniemь župe r[e]čenne *dasmo* imь u bačinu (P23: 110, 16/17)

dasmo – i naše reč(e)no selo lisьsь *dasmo* vlastelom(ь) i ôpkini grad(a) dubrovnika (P19: 87, 20)

dasmo – i ta sela zgora pisana sa vsimь dostoêniemь nihь *dasmo* nimь u vêki vêkomь u plemenito (74, 15/16)

dasmo i *darovasmo* – *dasmo* i *darovasmo* u viki vikoma bezь porečeniê kn[e]zu vlastelemь (P23: 110, 13)

dasmo i *darovasmo* – i estь vse sa vsimь *dasmo* i *darovasmo* sa vsimi seli (P23: 110, 15)

dastь – I *dastь* jemu ôblastь i razumь (40, 2)

dastь – I *dastь* jemu ôblastь i razumь (P10: 40, 2)

dasьmo – i sada ôdь danasь naprêda *dasьmo* (54, 12)

dasьmo – i sada ôdь danasь naprêda *dasьmo* (P13: 54, 12)

dati – i *dati* nihь bačinьno i plemenito (54, 11)

dati – dokole u mene budu, *dati* imь sьvêtь (P1: 16, 15)

dati – dokole u mene budu, *dati* imь sьvêtь (P1: 16, 15)

dati – i *dati* svoju pravь (54, 9)

dati – i *dati* svoju pravь (P13: 54, 9)

dati – i *dati* nihь bačinьno i plemenito (P13: 54, 11)

dati – navêue dare koe imь ke g(ospo)d(i)нь kralь *dati* (P19: 85, 9)

davati – i nauk *davati* (P3: 19, 6)

davati – i r(e)čeni vlastele i poklisarie grada dubrovnika prîmiše i zavezaše se kralьstvu mi *davati* ôd(ь)

r[e]čenoga grada dubrovnika (P18: 79, 20)

davati – I rečeni vlastele i poklisarje grada dubrovnika primiše i zavezaše se kral(e)vstvu mi *davati* ôd(b) rečenago grad(a) (61, 20/21)

davati – koim su dužnê *davati* kraljestvu mi (70, 11)

davati – koim su dužnê *davati* kraljestvu mi (P16: 70, 11)

davati – primiše i zavezaše se kraljevstvu mi *davati* ôd(b) rečenoga grada dubrovnika i ôd(b) opjine sgrьski dohodakъ (P22: 108, 15)

dohodiše – kada *dohodiše* poklisari dubrovačci u ime knezъ vitko gučetijъ (P9: 39, 2)

doide – i toô vidênijemъ · *doide* · Dubrovníku (P12: 49, 11)

doide – I tui *doide* kraljestvu mi vlastelinъ i poklisarъ Slav(b)noga grada dubrovnika knezъ nikola gučetijъ (P20: 89, 10/11)

doidoše – komu se podoba kako *doidoše* veličstvu kraljestva mi ôd slavnoga grada dubrovnêka (P16: 68, 2/3)

doidu – a govore kьda *doidu* kъ mnê posli (P19: 85, 7)

donese – i namъ *donese* zapisъ (P15: 65, 6)

donihъ – i knezomъ *donihъ* kraj i s knezomъ pavlomъ radinov[i]jemъ (P20: 89, 5)

došьdšu – i *došьdšu* mi zemlje pomorьskije (P10: 41, 8)

držati – držati (P1: 14, 6)

držati e – držati e (P1: 14, 11)

drъži – do kole *drъži* i gospoduje kraljevstvo mi ôvom'zi zemlôm(b) (P10: 42, 18)

drъzne – ako li kto *drъzne* i potvori slovo kraljevstva mi (P10: 42, 21)

drъzne – kto li *drъzne* i potvori sije slov(o) i ôbećanje (P10: 44, 32)

drъzne – tko li *drъzne* i potvori slovo gospodstva mi da sju v(b)se kletvi pale na nemъ (P20: 94, 44/45)

e – da vy **e** ôtvorena naša zemla (P5: 25, 8-9)

e – da vy **e** ôtvorena naša zemla (P5: str, 8-9)

e – da vy **e** ôtvorena naša zemla (str, 8-9)

e – **e** iskana pravina (P5: str, 12-13)

e – **e** iskana pravina (str, 12-13)

e – **e** r[e]čeno mii po milosti b[o]žiei kralъ Stepanъ Ôstoê (74, 11)

e – **e** r[e]čeno mii po milosti b[o]žiei kralъ Stepanъ Ôstoê (P17: 74, 11)

e – eêe da **e** va svidinъe vsakomju ere bi rîčъ i degъba meju kralъstvo mi i vlasteli dubronъčъcimi za selo lisacъ (P20: 92, 18)

e – i eêe da **e** va svidinъe vsakomu komu **e** **e** podoba (P20: 89, 13)

e – i viêe r[e]čen'ni i natražъe naše čo **e** po muškomъ kolinu (P23: 110, 19)

ê – kako **ê** sde prepisano – (23, 31-32)

ê – kako **ê** sde prepisano – (P4: str, 31-32)

e – komu **e** iskana pravi na (18, 10-11)

e – komu **e** iskana pravi na (P2: 18, 11-10)

e – ôbъnaidosmo da imъ **e** vse suprotivъ b(o)gu i pravъdi (P20: 89, 8)

e – u kojui emъ **e** zapisano vse primorъe (P20: 92, 26)

e bila – da e naša kuja sъ dubronъnikomъ ed(ъ)na kuja do vêka kako **e** ed(ъ)na kuja **bila** s našimъ stricemъ: (P8: 37, 6)

e bilo – konaval's'komъ to čo **e** naše **bilo** (P23: 110, 15)

e bilъ – s vlasteli sъ dubronъčkimimi u koiôi **e** vêrê **bilъ**: (36, 3)

e bilъ – s vlasteli sъ dubronъčkimimi u koiôi **e** vêrê **bilъ**: (P8: 36, 3)

e imalb – i vьse zakone i povele i pisaniê koe *e imalb* dubrovnikъ (P8: 38, 14)

e ôpъteklo – i okolo kako *e ôpъteklo* more do molunъta (P13: 54, 15)

e ôstalb – čo imъ *e ôstalb* dužanъ kralъ(tъ) tvrъtko (P16: 70, 10)

e ućinilb – i povelju g(ospo)d(i)na kralja stefana tvrъtko koju *e ućinilb* (P14: 59, 16)

e ućinilb – i povelju gospodina krala tvrъtko koju *e ućinilb* Slavnomu gradu dubrovniku (P18: 79, 16)

e ućiniô – koe imъ *e ućiniô* g(ospo)d(i)nъ kralъ rečeni g(ospo)d(i)nъ kralъ tvrъtko (P22: 107-108, 12/13)

e ukrîpilb – bl(a)godarismo b(og)a koe mu *e ukrîpilb* srъce na tomъ (P19: 86, 13)

e uzalb – a čo *e uzalb* vovoda sanъdalъ i knezъ pavalъ radinov(i)jъ (P20: 93, 32/33)

e zapisalb – reč(e)nago zapisuju i ukrîpluju kakot *e zapisalb* g(ospo)d(i)nъ kralъ ôstoê (P19: 87, 19)

esmo – ôt(bъ) zemle *esmo* i u zemlu ѣ– (38, 13)

esmo – ôt(bъ) zemle *esmo* i u zemlu ѣ– (P8: 38, 13)

esmo prisegli – na sveto pismo hristova e/ ... / vole i s prava srca *esmo prisegli* našomъ vêromъ (P13: 57, 37)

estb – a ti rečeni lisacъ imotica i trъnovica *estb* ôd(bъ) dostoênyê i ôd(bъ) kotara rečenoga (P20: 92, 21)

estb – dostoino *estb* u vsakomu vratiti (P13: 54, 8/9)

estb – i da *estb* vêčno i pametno siômъ povelomъ (P15: 65, 4)

estb – i dostoino *estb* u vsakomu vratiti (54, 8/9)

estb – i *estb* vse sa vsimъ dasmo i darovasmo sa vsimi seli (P23: 110, 15)

estb – kakono *estb* vrêdъno i pravo (54, 11/12) –

estb – kakono *estb* vrêdъno i pravo (P13: 54, 11/12)

estb – koi *estb* i danasъ božьomъ milostiju počtenъ (54, 7)

estb – koi *estb* i danasъ božьomъ milostiju počtenъ (P13: 54, 7)

estb – za slatku ljubavъ i srčanstvo koe *estb* meju nami (P23: 112, 25)

estb bilo – *estb* prvo nihъ bačino i plemenito bilo (P23: 110, 10/11)

estb bilb – e na captatê pri mori *estb bilb* gradъ stari dubrovnikъ (P13: 54, 4)

estb bilb – e na captatê pri mori *estb bilb* gradъ stari dubrovnikъ (54, 4)

estb učinilb – i vse ine povele i zapisaniê i svobodъčine zakone i uvetê prîdъne i poslignee koe imъ *estb učinilb*
i zapisalъ r[e]čeni kralъ stepanъ tvrtko (P18: 79, 17)

estb učinilb – koe gradъ dubrovnikъ vazъda *estb učinilb* (P13: 54, 9) –

esu – a *esu* tei polače blizu ônei druge moe polače (P23: 112, 27)

esu – *esu* dubrovniku s primogъemъ dani i zato ima biti vlastelъ i ôrъjine dubrovъč(ъ)kev (P20: 92, 24)

esu se rodili – ôdъ koihъ ludi staroga grada *esu se rodili* (54, 7/8)

esu se rodili – ôdъ koihъ ludi staroga grada *esu se rodili* (P13: 54, 7/8)

esu se zapisali – i pravo kako i ôni naamъ *esu se zapisali* do dni i do vika (P23: 110-112, 23/24)

gospodovali – i dolnu goru vъse sa vsimъ čo smo i danъ držali i *gospodovali* (P23: 110, 14)

gospodue i uživae – i s moiômъ bratiômъ s' kn[e]zomъ vl(ъ)kъcemъ s knezomъ vl(ъ)komъ *gospodue i uživae* (P23: 109, 5/6)

gospoduje – do kole drъži i *gospoduje* kraljevъstvo mi ôvom'zi zemlôm(ъ) (P10: 42, 18)

govore – a *govore* kъda doidu kъ mnê posli (P19: 85, 7)

govore – a *govore* · dragoje · kraljevъstvu mi (P12: 49, 13)

govore – u povelî koju imaju za primogъe *govore* nimъ kralъstvo mi vaše tozi ni a *govore* kralъstvu mi vlastele
dubrovъč(ъ)ci (P20: 92, 19)

govoriti – ako kto ime čo **govoriti** ili nasilovati gradu dubrovniku (P10: 42, 23)

hoće isъkati iči – _{къто} hoće isъkati iči (23, 19-20)

hoće isъkati iči – _{къто} hoće isъkati iči (P4: 23, 19-20)

hoću – _{n I} hoću da vьsê se čo zde pisano (23, 24)

hoću – _{n I} hoću da vьsê se čo zde pisano (P4: 23, 24)

hoću povelevati – i pače moimъ ljudi **hoću povelevati** da ne pridu. na vась. (P6: 31, 25)

hoću povelevati – i pače moimъ ljudi **hoću povelevati** da ne pridu. na vась. (31, 25)

hode – hode (P1: 14, 7)

hode – i _{какомъ се е банъ кѹлин клеъ да} **hode** _{vlasi} (P3: 19, 3)

hodite – da si **hodite** _{svobodъno} (P4: 22, 13)

hojemo – hojemo i lubimo da su vse kletvi i rote i proklectva pala s vrhu nasъ (P23: 113, 47)

hojemo uzdržati – i nihъ poslidnimъ **hojemo** _{tvrdо i nepokolibimo i neporočno va viki vikoma} **uzdržati**
(P23: 113, 45)

hoke bit – _{vlastele dubrovъč'ci} **hoke bit** _{vidmo vьsakomu} (P19: 85, 7)

hoke krêvati – _{гдѣ si къто} **hoke krêvati** (P1: 14, 9)

hoke krêvati – hoke krêvati (P1: 14, 9)

hote – _{къ mnê a mi} **hote** _{harni} biti (85, 4) –

hote biti – _{vsemu tomu} **hote** _{harni} **biti** i _{počtenъemъ} (P23: , 11)

hote biti – _{vsemu tomu} **hote** _{harni} **biti** i _{počtenъemъ} (P23: 110, 11)

hote ukrêpiti – i hote ukrêpiti _{pristolъ roditelъ moiъ} (41, 6) –

hotêsmo vratiti – hotêsmo _{nimъ} vratiti (54, 11)

hotêsmo vratiti – *hotêsmo* _{nimъ} *vratiti* (P13: 54, 11)

hotiše – *hotiše* _{da tolika ljubavъ harna bude} (P23: 112, 24/25)

hotiše – *hotiše* _{bezpravъdeno da nimъ pomete i potvoriti a bezъ niednoga nihъ zloga uzroka} (P20: 89, 10)

i hote ukrêpiti – *i hote ukrêpiti* _{prîstolъ roditelъ moiъ} (P10: 41, 6)

idohъ – *I idohъ* _{въ srъbъskuju zemlju želaje} (P10: 41, 6)

idû – *i da si idû* _{dûbrovčane po našei zemli} (str, 9-10)

ima – _{kako Dubrovnêkъ} · *ima* _{zakone · stare sъ svimi} (P12: 49, 13)

ima biti – _{da estъ i da} *ima biti* _{vlastelъ} (P20: 92, 25)

ima biti – _{esu dubrovniku s primorъemъ dani i zato} *ima biti* _{vlastelъ i ôpъjine dubrovč(ъ)kev} (P20: 92, 24)

imaju – _{u povelj i koju} *imaju* _{za primorъe govore nimъ kralъstvo mi vaše tozi ni a govore kralъstvu mi vlastele dubrovč(ъ)ci} (P20: 92, 19)

imaju – _{da si} *imaju* _{tezi uvête} (42, 16) –

imaju – _{da si} *imaju* _{tezi uvête} (P10: 42, 16)

imali smo – _{i naši stari i mi imamo i} *imali smo* _{z gradomъ dubrovačъscêmъ} (P13: 54, 11)

imali smo – _{i naši stari i mi imamo i} *imali smo* _{z gradomъ dubrovačъscêmъ} (54, 11)

imalъ – _{komu godi dubrovčaninu vola pokladъ} *imalъ* _{ôd(ъ) dubrovčanina} (P20: 92, 28/29)

imato – _{i naši stari i mi imamo i imali smo z gradomъ dubrovačъscêmъ} (54, 11)

imato – _{naši stari i mi imamo i imali smo z gradomъ dubrovačъscêmъ} (P13: 54, 11)

imatъ – _{a ja sъ moimъ ljudi . koi} *imatъ* · _{i sъ koi imatъ imeti} (30, 18)

imatъ – _{a ja sъ moimъ ljudi . koi} *imatъ* · _{i sъ koi imatъ imeti} (P6: 30, 18)

imatъ – _{a ja sъ moimъ ljudi . koi} *imatъ* · _{i sъ koi imatъ imeti} (P6: 30, 18-30)

imatъ – _{a ja županъ radoslavъ . i moi ljudi . koi} *imatъ* (30, 11/12)

imamъ — a ja županъ radoslavъ, i moi ljudi, koi *imamъ* (P6: 30, 11-12)

imamъ — gde *imamъ* silu *imeti*. (30, 13)

imamъ — gde *imamъ* silu *imeti*. (P6: 30, 13)

imamъ — po vъse moje z[e]mle, koje si, *imamъ* (31, 29/30)

imamъ — po vъse moje z[e]mle, koje si, *imamъ* (P6: 31, 29-30)

imavъše — i prave prošne *imavъše* svitъ i zgovorъ s prīvisokomъ gospoōmъ kuêavomъ kralicomъ (P22: 107, 9)

imavъše — i přílične i prave prošne *imavъše* svêtъ i zgovorъ s prīvisokomъ gospoiomъ bogomъ (79, 13)

imavъše — i tozi čuvъše kralstvo mi *imavъše* svitъ i silъ zgovorъ z gospod(i)nomъ heгъsegomъ hгъvoemъ (P20: 92, 22)

imeti — gde *imamъ* silu *imeti*. (30, 13)

imeti — gde *imamъ* silu *imeti*. (P6: 30, 13)

imeti — i koi uč[e]nu *imeti*. da spasemo i strezêmo (30, 11/12)

imeti — i koi uč[e]nu *imeti*. da spasemo i strezêmo (P6: 30, 11/12)

imeti — kelъnu sê večъni mīrъ i ljubê *imeti* съ dubrovъčanomъ (23, 30-31)

imeti — kelъnu sê večъni mīrъ i ljubê *imeti* съ dubrovъčanomъ (P4: str, 30-31)

iskaše — sa vsakoju ljubaviju nasъ *iskaše* i krasno ôpralaše (P22: 106, 6/7)

iskaše i ôpraljaše — i tiř rečeni poklisarie sa vsakoju ljubovъju nasъ *iskaše* i ôpraljaše za uvite i za

zakone i za svobodъčine rečenago grada (P14: 59, 10/11)

iskaše i ôpralaše — i tii r[e]čeni poklisarie sa vsakoju ljubovъju nasъ *iskaše* i krasno ôpralaše (P18: 78, 9)

isplatê — a dokle se *isplatê* tai dugъ (P16: 70, 13)

isplati – za stonъ da ôdbîêju dotole dokoli se *isplati* v(ъ)sъ dugъ zgora rčenêi (P16: 70, 12)

isplъnihъ – i zapisahъ i ôbnovihъ i bol(ъ)še *isplъnihъ* vъ vsaku svobodu i čistotu (P10: 41, 15)

ispralae – i sv(e)topočivavъšaga g(ospo)d(i)na mi krala stifana ôstoe i našiъ priviъ praroditelъ tvore pravdu

ispralae pravila čine milosti (P22: 105, 4)

isprav(ъ)ljaje i *isplъnjaje* – i vsa nedostatъčnaja *isprav(ъ)ljaje* i *isplъnjaje* vъ zemljah(ъ)

(P12: 49, 7)

ispravi – zato kraljevъstvo mi zapisa i potvrdi i bolše *ispravi* vsake zakone (P10: 41, 12/13)

ispravlati – jako ôboja vladicъstvija *ispravlati* mi prъvêje (P10: 41, 4)

isъ /pravi/ - da se/ s(ъ) pravinomъ. *isъ /pravi/*. (P6: 31, 33/34)

izidoše – I tu *izidoše* prîdъ kraljev(ъ)stvo (P10: 41, 8/9)

izidoše – I tui *izidoše* prîdъ kraljevstvo mi (P17: 74, 8)

izъdati – i nimъ *izъdati* u nihъ ruke i u oblastъ (P13: 55, 19)

izъpra[v]ljae – spod(o)bljenъ bih(ъ) c(a)гъ(s)tvovati va zemljah' roditelъ i praroditelъ naši(ъ) tvore pravdu i

izъpra[v]ljae pravila čine milosti i zapisaniê (P14: 59, 6)

je – da vy *je* ôtvorena (18, 9)

je – da vy *je* ôtvorena (P2: 18, 9)

je platilъ – ako li bi tko ponesalъ ponosъ človêkъ g(ospo)d(i)na bana da *je* platilъ (P9: 39, 5/6)

je platilъ – ako li bi tko ponesalъ ponosъ človêkъ g(ospo)d(i)na bana da *je* platilъ (P9: 39, 5/6)

je platilъ – ako li bi tko ponesalъ ponosъ človêkъ g(ospo)d(i)na bana da *je* platilъ (39, 5/6)

je porejî – a tko *je* sie porejî ili prêtvoriti ôt(ъ) nasъ (P7: 34, 20)

je prêtvoriti – a tko *je* sie porejî ili prêtvoriti ôt(ъ) nasъ (P7: 34, 20)

je pretvoriti – A tko *je* *sje* *pretvoriti* ali poreji a ili /.../ (P11: 47, 19)

jes(i) rekъlъ – čo *jes(i)* *namъ rĭčiju* *rekъlъ* i ôbêtovaლъ (86, 13)

jes(i) rekъlъ – čo *jes(i)* *namъ rĭčiju* *rekъlъ* i ôbêtovaლъ (P19: 86, 13)

jestъ – koi *jestъ* *megu dubrovъčъki gradъ* (31, 28/29)

jestъ – koi *jestъ* *megu dubrovъčъki gradъ* (P6: 31, 28-29)

jestъ – koi *jestъ* *megu grad(om)ъ dubrovъčъki* (31, 34)

jestъ – koi *jestъ* *megu grad(om)ъ dubrovъčъki* (P6: 31, 34)

jestъ bylъ postavljenъ – razvê na mêsto gđê *jestъ bylъ* · *postavljenъ* u *grъvihъ* · ôbični *trъgъ* (P12: 49, 14/15)

jestъ bylъ postavljenъ – razvê na mêsto gđê *jestъ bylъ* · *postavljenъ* u *grъvihъ* · ôbični *trъgъ* (4914/15)

jestъ imalъ – ô uvêtehъ i zakonêhъ i poveljahъ koje *jestъ imalъ* *gradъ dubrovník(ъ)* (P10: 41, 14)

jestъ imalъ – ô uvêtehъ i zakonêhъ i poveljahъ koje *jestъ imalъ* *gradъ dubrovník(ъ)* (41, 14)

kelъnemo sê – *kelъnemo sê* (P4: 21, 8)

kelъnu sê – azъ *borislavъ voisilikъ* *kelъnu sê* *večъni mîrъ* (P4: str , 30)

kle – i *kralevstvo* mi *přiseže* i *kle* *se zgora rčeni* mi *vlasteli* (P16: 70, 18)

kle se – *kle se* *knezû* (P3: 19, 2)

klehъ sê – *klehъ sê* *knezu* (P4: 21, 7)

klehъ sê – *klehъ sê* *knezu* (P4: 21, 7)

kleše – Si su *vlastelê he[l]mъski* *ki se* · *kleše*. (P6: 31, 35/36)

klъnemo – *klъnemo* *se. sudъcemъ. i vъse ôpъkine dubrovъkê* (29-30, 3-4)

klъnemo se – *ki sû zdê podъpisani* · *klъnemo se* *knezû dūdubrovъčkomû* (P5: str, 3-4)

klъnu se – klъnu se (P2: 18, 3)

koi su čuli – po starêhъ pametarêhъ dobrêhъ ludêhъ *koi su čuli* (P13: 54, 3)

krlevati – I k tomju spodoblenъ bêhъ *krlevati* (P20: 88-89, 4/5)

krlevati i praviti – i potomъ že načehъ sa bogomъ *krlevati i praviti* pristo kralstva (P17: 71-74, 5/6)

krlevs(t)vovati – i azъ Stefanъ Ōstoê po milosti ego božastva kralъ Srъblemъ bosni i primoriju spodoblenъ bêhъ *krlevs(t)vovati* (P18: 78, 4/5)

kraljevati i pravit(i) – i potomъ načehъ sъ bogomъ *kraljevati i pravit(i)* pristolъ srъbъskije zemlje (P10: 41, 7/8)

kraseče se – timъže i skufetra crъska po vsoi vъselenoi utvrъždaju se i *kraseče se* slavetъ b[o]ga vsedrъžitela (P22: 105, 2/3)

krъsTihъ se – va te bo *krъsTihъ se* (P17: 71, 1)

krъsTihъ se – va te bo *krъsTihъ se* (P17: 71, 1)

lubimo – hojemo i *lubimo* da su vse kletvi i rote i proklectva pala s vrhu nasъ (P23: 113, 47)

lubimo i primamo – i *lubimo* i milosrъdno *primamo* i primismo ôd(ъ) danasъ naprida do- koli svitъ Stoi vlastele i vsjoj ôpъjinu grada dubrov'nika (P20: 89, 12)

lubo – vola ini božъnaninъ *lubo* Kralъstva bosanъnskoga komju godi dubrovčaninu dobit(a)kъ vola (P20: 93, 33)

m(a)laše se – ô pobivajučihъ te *m(a)laše se* (P12: 49, 2)

m(o)li se – bolъše že *m(o)li se* vl(a)d(al)cêm [m]ojemu (P12: 49, 3)

m(o)ljaše s(e) – za · ônêhъ · *m(o)ljaše s(e)* pobyvajučih(ъ) te (P12: 49, 3)

mine – mine (P1: 14, 10)

misle hotêe – i misle i hotêe da svêť(ь) ne r(e)če da smo neharni dubrovniku (86, 15/16)

moge – kolikore moge (P1: 16, 17)

moge – kolikore moge (P1: 16, 17)

moĝu dohoditi – i da moĝu nihъ tŕgovci slobodno dohoditi s tŕzmi (67, 16)

moĝu učiniti – kakono moĝu učiniti ôdъ svoga staroga vladanъê i države (55, 20/21)

mole – a mole kraljevstvo mi (P12: 49, 12)

mole – g(o)spoda bosъnъska ôd [d]ubrov'nika mole slavu kr(a)l(e)v(ь)stva da bude milosrdъnъ dubrovniku
čъstъnim(ь) dar(ь)mi (P19: 85, 6/7)

mole – mole b(og)a da bude m(i)l(o)srđd(ь)nъ dubrovniku gradu (P19: 86, 14)

mole i prose – g(o)spodê dubrovčkoï mole i prose da poš'lju poklisare ~ g(ospo)d(i)nu kralu (P19: 85, 8/9)

molju – i molju i zaprêčamъ jêgože b(o)gъ izvoli po mnê (P10: 44, 34/35)

molu – po nasъ molu kako gospodina i brata sega pisaniê (P17: 75, 22)

moremo – i ne smete sie pisanъe ni t(a)ko lubo ini g(ospo)d(i)nъ ni človêkъ gđê moremo mi seĵi a mi više pisani
(57, 40/41)

moremo – i ne smete sie pisanъe ni t(a)ko lubo ini g(ospo)d(i)nъ ni človêkъ gđê moremo mi seĵi a mi više pisani
(57, 40/41)

nabêdi – nabêdi me prič(ь)st(n)a i pogoh(ь) u bos'nu prîsvêtlomu g(ospo)d(i)nu kralu ôstoi (P19: 85, 5)

načehъ – i potomъ načehъ съ bogomъ kraljevati i pravit(i) prîstolъ sŕbъskije zemlje (P10: 41, 7/8)

načehъ – i potomъ že načehъ sa bogomъ kraljevati i praviti prîsto kralstva (P17: 71-74, 5/6)

načehъ kraljevati – i potomъ načehъ съ bogomъ kraljevati i pravit(i) prîstolъ sŕbъskije zemlje (P10: 41, 7/8)

nagje – ili *nagje* nihъ nêkoja čteta za ôňъ dohodъkъ (P10: 42, 25/26)

naidosmo – erъ su u kotarihъ rečenoga primorê *naidosmo* i ôbъnaidosmo ere rečeno selo lisacъ trъnovica
(P20: 92, 23)

naidosmo i ôbъnaidosmo – cilo svrъšeno *naidosmo* i ôbъnaidosmo kako gradъ dubrovъnikъ
(P20: 89, 6)

napravi – ôboi ôbъlubismo ere g(ospo)d(i)ňъ herъcegъ tozi meju nami *napravi* (P20: 92, 30)

narekôhъ – i *narekôhъ* ime · jemu s(ve)ty Stefanъ (P12: 49, 10)

nasilovati – ako kto ime ôo govoriti ili *nasilovati* gradu dubrovniku (P10: 42, 23)

naslêdovati – potomъ) že gospodu mojemu bogu spod[o]bъšu me *naslêdovati* prîstolъ (P10: 41, 4)

navêčue – i *navêčue* dare koe imъ ke g(ospo)d(i)ňъ kralъ dati (P19: 85, 9)

navêčuemo – do vêkъ vêkoma *navêčuemo* знанъе (P13: 54, 2)

ne ôpravi – i *ne ôpravi* više rečenoga (P10: 42, 25)

ne bihu – ako *ne bihu* u povelî imenomъ pisane (P20: 92, 23)

ne bihu – i zaseôke imotica i trъnovicu ere *ne bihu* pisane imenemъ (P20: 92, 18/19)

ne bihъ. moglъ činiti /..../ vratiti – ako li *ne bihъ. moglъ činiti /..../ vratiti*. (30,
16/17)

ne bihъ. moglъ činiti vratiti – ako li *ne bihъ. moglъ činiti /..../ vratiti*. (P6: 30,
16/17)

ne bihъ. moglъ činiti vratiti – ako li *ne bihъ. moglъ činiti /..../ vratiti*. (P6: 30,
16/17)

ne bili – i *ne bili* vêgъni da ihъ mi têramo i imamo kako naše nepriêteli (55, 25)

ne biti – vola *ne biti* poslušni ali u koe lubo vrême (55, 24) –

ne branila – nimъ ratъ *ne branila* krala bosan's'koga i ugar'skoga i cara turskoga (P23: 112, 37)

ne bude – i da im *ne bude* (P1: 4-16, 14)

ne bude – i *ne bude* sijazi zemlja u ôblas(tъ) kraljev(ъ)stva mi (P10: 42, 24/25)

ne bude – a inomu vlahu da *ne bude* izma (20, 9)

ne bude – a inomu vlahu da *ne bude* izma (P3: 20, 9)

ne bude – i *ne* isplъnena mu *bude* (18, 11)

ne bude – i *ne* isplъnena mu *bude* (P2: 18, 11)

ne činu – I jako vi *ja* pravinê *ne činu* to to *ja* krivъ (P4: 22, 17)

ne dadu – da ôd togai dohotka rčenoga namъ nêčare *ne dadu* razi da si se plaјaju za duge (P16: 70, 13/14)

ne dadu – da ôd togai dohotka rčenoga namъ nêčare *ne dadu* razi da si se plaјaju za duge (70, 13/14)

ne dai – I ča bogъ *ne dai* (P10: 42, 24)

ne damъ – da vasъ *ne damъ* (P4: 22, 17)

ne damъ – da vasъ *ne damъ* (22, 17)

ne došla – ali ôna v(ъ) vlastelina dubrovčъka *ne došla* za niku potřibu dubrovč(ъ)ku (P20: 93, 39)

ne došli – ako li knezъ vuk(a)съ i drugi vlastelinъ bosanъski rečeni sudъe *ne došli* na ôvomъzi roku (P20: 93, 38)

ne hoti potvoriti – *ne hoti* kraljevъstvo mi · *potvoriti* · zakone Stare (51, 16/17)

ne isъma – i inomu serblinu da *ne isъma* (P4: 23, 22)

ne izgube – i nêkô(io)мъ nevêrômъ *ne izgube* ôni i nyh(ъ) dêt'ca i nyh(ъ) poslêdni (P10: 44, 34)

ne izgube – I nêkôm/ъ/ nevêrômъ · *ne izgube* (P12: 51, 21)

ne ôbъvarovati – godê *ne ôbъvarovati* vlad(a)niја (P10: 42, 25)

ne plati – i *ne plati* _{trъž[b]cb} (P10: 42, 25)

ne postavi – g(o)lje g(ospo)di · *ne postavi* _{[i]mb grīha} (P12: 49, 2)

ne potvore – dokoli · gradъ · Dubrovnikъ · i vlastele · Dubrovsci Sijega · *ne potvore* (P12: 51, 21)

ne potvori – kraljevъstvo mi da sijega nikoliže *ne potvori* (P10: 44, 33/34)

ne potvori s[e] – pristolê kraljevъstva mi da sijega *ne potvori s[e]* (P10: 44, 35)

ne potvorite – po nasъ molu kako gospodina i brata sega pisaniê *ne potvorite* (P17: 75, 22)

ne pridemo – a ni ja · samъ · županъ radoslavъ · ni moi ljudi · da *ne pridemo* (P6: 30, 23)

ne smete – i *ne smete* sie pisanъ ni t(a)ko lubo ini g(ospo)d(i)nъ ni človêkъ gdê moremo mi seji a mi više pisani
(P13: 57, 40/41)

ne učinu – ako pra[vinovъ] *ne učinu* to ja krivъ (P4: 23, 20)

ne uđiti – i vsemu niъъ *ne uđiti* ni niъъ ôd(ъ)tisnuti pače imъ priêznovati s'r'dčeno i pravo (P23: 110, 23)

ne ustane – da na me *ne ustane* _{nikъtorê} (P4: 23, 19)

ne vêdet – se [e]go *ne vêdet* bo čtô [ô]tvoretъ (P12: 49, 2)

ni čini – a da sê neko a krivina meju *ni čini* (P4: 23, 22)

ni da sê podъperê – ni da sê podъperê (P4: 23, 24)

ni da se prodaje – ni da se _{solъ} · prodaje (P12: 49, 13)

ô(s)nova – div'nêmb utvгъžde(nie)mb utvгъđi i vas'elenuju *ô(s)nova* zeml(ъ)u milosгъđi (P20: 88, 1)

ôbarovati i branit/i/ - *ôbarovati i branit/i/* /ž/upu i gradъ sokolъ (P13: 55, 27)

ôbeča – za sije slovo i siju pravdu više upisanъni *ôbeča* se kraljevъstvo mi (P10: 44, 31)

ôbeča se – kl u sijezi se ôbečanije *ôbeča se* kraljevъstvo (P10: 42, 19)

ôbeča se – Po sem[b] že slovu i potvгъždeniju kraljevъstva mi *ôbeča se* (P10: 42, 16)

ôbečava se – i *ôbečava se* kraljevъstvo mi (P10: 42, 22)

ôbečavamo – I takozi se *ôbečavamo* (P10: 44, 29)

ôbečavamъ se – i zato mi knezъ pavaô sinъ svetopočivšago g(ospo)d(i)na i roditela mi g(ospo)d(i)na kneza radina
êblanija *ôbečavamъ se* (P15: 67, 10-12)

ôbežasmo – *ôbežasmo* se našomъ vêromъ i kletvomъ (P13: 55, 18)

ôbežavaju – *ôbežavaju* se dubrovčane da ne brane ni zlo učine tomui človêku (P13: 55, 32)

ôbežavamo – I ôče *ôbežavamo* se opjini (P13: 55, 26)

obežavamo – i oče se *obežavamo* (P13: 55, 29)

ôbežavamo – oče se *ôbežavamo* ôpjinu i vlastelemъ dubrovačkêmu (P13: 55, 22)

ôbitov'ali – i počteno natražje naše čo godi smo u sьemъ listu dali i zapisali i *ôbitov'ali* (P23: 113, 41)

Ôbitovali su – *Ôbitovali* imъ se *su* i zato za njihъ vêrno posluženie (P17: 74, 11)

ôbituemo – i ôčъ *ôbituemo* r[e]čen'nomu kn[e]zu (P23: 110, 21)

ôbituemo i zavezuemo – čo e po muškomъ kolinu kako krvъ podae *ôbituemo i zavezuemo se*
gradu (P23: 110, 20)

oblada – a ê kûdê *oblada* (P3: 19, 5)

ôbljubismo – Vse toi *ôbljubismo* i pravimo da su dobre i prave granice (P19: 87, 21)

ôbnoviъ – i zapisahъ i *ôbnoviъ* i bolъše isplъniъ vъ vsaku svobodu i čistotu (P10: 41, 15)

ôbratiti i podъbiti – i vsomъ našomъ silomъ *ôbratiti* ihъ i *podъbiti* podъ gospoc/tvo (P13: 55,
25/26)

ôbrête – *ôbrête* kraljevstvo mi vъ primori (P12: 49, 7/8)

obretosъmo – i *ôbretosъmo* bolarina kneza dubrovčkoga (P4: 21, 6)

ôbъlubismo – ôboi *ôbъlubismo* ere g(ospo)d(i)нъ herъcegъ tozi meju nami napravi (P20: 92, 30)

ôbьnaidosmo — егъ су и котарихъ реčenoga primorê naidosmo i *ôbьnaidosmo* ere rečeno selo lisacъ
тгьновѣа (P20: 92, 23)

ôbьnaidosmo — i vse tozi čisto i ôtvoreno *ôbьnaidosmo* (P20: 89, 10)

ôbьnaidosmo — *ôbьnaidosmo* da imъ e vse suprotivъ b(o)gu i pravъdi (P20: 89, 8)

ôbьvarovati — imamъ nihъ vlad(a)nije bljusti i *ôbьvarovati* ôd(ь) guse ôt(ь) tadъbe ôdъ vsake zlobe i sile.
(P10: 42, 22)

ôd(ь)tisnuti — i vsemu nihъ ne uđiti ni nihъ *ôd(ь)tisnuti* pače imъ pričznovati s'r'dčeno i pravo (P23: 110,
23)

ôdъbiêju — za stonъ da *ôdъbiêju* dotole dokoli se isplati v(ь)sъ dugъ zgora rčenêi (P16: 70, 12)

ôpralaše — sa vsakoju ljubaviju nasъ iskaše i krasno *ôpralaše* (P22: 106, 6/7)

opustê — i kada se onъ stari gradъ rasu i *opustê* (P13: 54, 5)

ôsnova — svoeju voljeju *ôsnova* za milosrъde (P14: 58, 2)

ôsnova — Va načetакъ ôca vъ isъruneње sina i svetoga duha iže va načetакъ nebesa divnimъ utvrъžd(ь)eniemъ utvrđdi i
vaseleniju svoeju *ôsnova* zemlъ srъde že m[i]l[o]sti snide s nebese na zemlu člov[ê]kolubno (P22: 105, 1)

ôssnova — i Vьseleniju Svoeju *ôssnova* za milosrъdъe (P18. 78, 1/2)

ôsta — čo imъ *ôsta* dužanъ bratъ kralevstva mi bivši (P16: 69, 5)

ôstaju — a ôstali da *ôstaju* u viri (P11: 46, 14)

ostavismo — i *ostavismo* našu pečatъ (P15: 67, 26)

ôstavlъšu — po nihъ *ôstavlъšu* (P10: 41, 5)

ôt(ь)lučeno i poznano — a čo bude *ôt(ь)lučeno i poznano* po ôvihъ četirihъ sudъêhъ (P20: 93,
36)

ôtloživъše — bez nihъ zloga početiê *ôtloživъše* čo bi ne bilo na nevêru (P8: 38, 12)

pad(b)še – i *pad(b)še* člov(e)če suč(b)stvo přestupleněmъ soboju ôb(o)živъ (P20: 88, 2)

padъšee – i *padъšee* človiče sučъstvo přistuplenjem(b) (P14: 58, 2)

padъšee – i *padъšee* čl[o]věče sučъstvo přistupleniemъ soboju ôboživъ (P18: 78, 2)

padъšee – i *padъšee* člov[ê]če sučъvo pristupleně soboju ôboživъ na nebesa vъzvede (P22: 105, 1/2)

padъšee – i *padъšee* člov[ê]če sučъvo pristupleně soboju ôboživъ na nebesa vъzvede (P22: 105, 1/2)

pečatismo – *pečatismo* našimi pečatmi visujimi (P23: 113, 55)

pisa – a *pisa* kraleŕstva mi diêkъ vladijъ po zapovidi kraleŕstva m(oeg)a (P22: 108, 22)

pisa – a *pisa* po zapovêdi kraleŕstva mi hrъvatinъ diêkъ (P18: 82, 29)

pisa – a *pisa* po zapovêdi kraleŕstva mi hrъvatinъ diêkъ (P18: 82, 29)

pisa – a *pisa*. logofet(b) vlade (P10: 45, 41)

pisa – a se *pisa* dražeslavъ diêkъ (P7: 35, 25/26)

pisa – a se *pisa* dražeslavъ diêkъ (P7: 35, 25/26)

pisa – a se *pisa* dražeslavъ diêkъ (P8: 38, 12)

pisa – a se *pisa* dražeslavъ diêkъ (P8: 38, 12)

pisa – a se *pisa* grubanacъ hlarpъčijъ (P13: 57, 46)

pisa – *pisa* braêňъ diêkъ (P9: 39, 7)

pisa – *pisa* braêňъ diêkъ (P9: 39, 7)

PISA – **PISA** NOV(A)Kъ GOIČIN(I)Jъ DIÊKъ G(OSPO)D(I)NA KRALA TVRЪTKA TVRЪTKOVĪA (P20: 94, 46)

pisa – *pisa* stĭpanъ dobrĭnovĭjъ (P16: 70, 17)

pisa – *pisa* stĭpanъ dobrĭnovĭjъ (P16: 70, 17)

Pisah – *pisah* siju knigu (P1: 16, 20)

pisahb – *a se pisahb* im(e)nemb (P3: 19, 6)

Pisahb – *a se pisahb* im(e)nemb (P3:19, 6)

pisahb – *pisahb* siju knigu (P1: 16, 20)

pisana – *pisana* na bišbci u podbgrady (P12: 51, 24)

pisana – *pisana* na bišbci u podbgrady (P12: 51, 24)

pisano – *i na to više pisano* kako da e tvrdo i kripko (P22: 108, 20)

pisano – *pisano* na bélihb seličihb u trbstivnici (P20: 94, 45)

Pisano – *Pisano* vъ dvorī kral(ъe)vъstva mi (P11: 48, 20)

plaĵa – *a da imъ se plaĵa* ôvêmb načênomъ da se plaĵaju vsako godiče po petъ satъ (= 500) per(ъ)prъ ôd [d]ohodъka
(P16: 70, 10/11)

plaĵaju – *a da imъ se plaĵa* ôvêmb načênomъ da se plaĵaju vsako godiče po petъ satъ (= 500) per(ъ)prъ ôd
[d]ohodъka (P16: 70, 10/11)

plaĵamo – *da imъ platimo i (da) plaĵamo* dvê tisuji i petъ satъ i petъ desetъ (= 2 550) dukatъ (P16: 70,
9/10)

platiti hotismo – *u vike nimъ platiti hotismo* (P23: 110, 11)

pobivajuĉih – *ô pobivajuĉih* te m(a)laše se (P12: 49, 2)

pobyvajuĉih(b) te – *za · ônêhb · m(o)ljaše s(e) pobyvajuĉih(ъ) te* (P12: 49, 3)

podviže – *u ôno vrême kъda se podviže* name ugrъski kralъ (P7: 34, 6)

podbpišê – *kako se zde podbpišê* (P4: 21, 8)

rogibъše – *i rogibъše* ôvce domu izdraileva kъ istinomu pastiru (P18: 78, 3)

rogibъše – *i rogibъše* ôvъce domu izdravleva ka istinomju (P20: 88, 2)

pogoh(ь) – nabědi me přič(ь)st(n)a i *pogoh(ь)* u bos'nu přisvětłomu g(ospo)d(i)nu kralu ôstoi (P19: 85, 5)

pohvalit – f Sie ubo · bl(a)goč(a)stnô I zêlô prijetno · i · dostolêpno · *pohvalit* (P12: 49, 1)

pohvaliti – Bl(a)gočъstivno i dostolêpno *pohvaliti* istin'noju (P10: 40, 1)

poide – doku *poide* u svoje mēsto (P2: 18, 13)

poidošē – i tada graēne *poidošē* u tvrdo mēsto (P13: 54, 6/7)

poidu – da si svobodno. pridu. stoju. i *poidu* /sp/aseno. (P6: 31, 30/31)

poji – i pakъ slobodno *poji* sa vsiemъ beza vsake zabave sabludeni (P15: 67, 18/19)

pokazaše – koju *pokazaše* i v(ь)segda ukazuju (P19: 85, 3/4)

pokazati – a pače i dēlom(ь) ljubъvъ *pokazati* dubrov(ь)niku i v'soi ôp'kini smislivъ i smotrivъ vъ moemъ sŕdci (P19: 85, 4/5)

pokazue – i čъs(t)nu ljubъvъ koju *pokazue* dubrovníkъ vъ uzvišenie k(ra)l(e)v(ь)stva (P19: 85, 10)

pokazuemo – A to dēlom(ь) *pokazuemo* po vsêh(ь) naših(ь) listih(ь) (P19: 87, 17)

pokazuju i čine – i k našemu gospoctvu i *pokazuju i čine* (P23: 110, 9)

pomenuh(ь) – *pomenuh(ь)* mu vъ slavnoô uz(ь)višenie kra(le)v(ь)stva přičъsnu službu (P19: 85, 6)

pomete i potvorii – i hotiše bezpravědeno da nimъ *pomete i potvorii* a bezъ niednoga nihъ zloga uzroka (P20: 89, 10)

ponovismo – kako gospoство mi sa vsimi edinosŕd(n)o *ponovismo* potvrđismo i bole utvrđismo i uviite ustanovitismo gradu dubrovníku i negovimъ vlastelemъ (P20: 89, 14)

poreji i potvoriti – koi se te *poreji i potvoriti* semu zapisanъju (P13: 57, 45)

posēdoše – tь[g]da gospoda raška i humъska u tei dni krivinomъ *posēdoše* (P13: 54, 5/6)

poslahъ – knezu i vaselemъ i ôpјini dubrovačkoi da znat/e/ vasele eŕъ k(ь) vamъ *poslahъ* moga slugu (P21: 99, 2/3)

poslaše – i *poslaše* g(ospo)d(i)nu kralu vlasteli svoe poklisare (P19: 85, 9)

poslaše – zatô · *poslaše* kraljevstvu mi vlastelina (P12: 49, 11)

pošle – koê Ôrþjina dubrovč(ь)ka *pošle* (P20: 93, 35)

pošle – koga š nimъ Kralъstvo mi *pošle* i k nimъ I š nimi zaed(ь)no da budu sudъe :v: (= 2) vlastel-ina dubrov(ь)č(ь)ka (P20: 93, 34/35)

poslidue – i *poslidue* ži(vo)tiju ihъ (P12: 49, 6)

posluži – ôþdazi mi voevoda vlyксъ vêгъno *posluži* (P7: 34, 7/8)

postavivše – s vlasteli kraljevstva mi *postavivše* ruci na svetomъ evanġeliju na časnomъ krsti (P22: 108, 21)

potribova – kada g(ospo)dъ b(og)ъ *potribova* sega svêta voevodu Vlyкьса (P11: 46, 7/8)

potvori – ako li kto drъzne i *potvori* slovo kraljevstva mi (P10: 42, 21)

potvori – kto li drъzne i *potvori* sije slov(o) i ôbečanie (P10: 44, 32)

potvorii – tko li drъzne i *potvorii* slovo gospostva mi da sju v(ь)se kletvi pale na nemъ (P20: 94, 44/45)

potvrġeno i *ustanoviġeno* – i kraljevstvomъ i vsimъ rusagomъ bosan'scimъ naamъ *potvrġeno* i *ustanoviġeno* (P23: 109, 4)

potvrъdi – i zapisanije zapisa i *potvrъdi* kraljevstvo mi prîdъ gradôm(ь) dubrovnîkômъ (P10: 44, 36)

potvrъdi – zato kraljevstvo mi zapisa i *potvrъdi* i bolše ispravi vsake zakone (P10: 41, 12/13)

potvrъdihъ – nъ bol(ь)še *potvrъdihъ* (P12: 51, 17/18)

potvrъdili – naši roditelъe i praroditelъe i vse velъmožbe bosanъske *potvrъdili* (P20: 89, 9/10)

potvrъdiše – i vsemu više pisanomu pristaše i *potvrъdiše* (P13: 55, 32/33)

potvrъdismo – i *potvrъdismo* vêre s našomъ bratiômъ i s našimi priêtelъmi (P8: 36, 3)

potvr̃dismo — i poveljahъ za nѣhъ sгѣdčanъstvo *potvr̃dismo* imъ vse povelje reč(e)ne (P14: 59, 15/16)

potvr̃dismo — kako gospostvo mi sa vsimi edinosгѣd(n)o ponovismo *potvr̃dismo* i bole utvr̃dismo i uviite ustanovitismo gradu dubrovníku i negovimъ vlastelemъ (P20: 89, 14)

potvr̃dismo — p otvr̃dismo našomъ prisežomъ i našimъ pisaniemъ (P8: 37, 10)

potvr̃dismo — po sihъ našihъ lѣstihъ i povelahъ za nihъ sгѣčanъstvo *potvr̃dismo* imъ (P18: 79, 15)

potvr̃dismo — s nimi našъ stricъ g(ospo)d(i)нъ banъ stѣpanъ ѓneizi vѣre *potvr̃dismo* mi (P8: 37, 4)

potvr̃dismo — sгѣd(ъ)čanъstvo *potvr̃dismo* ihъ vse i vsakoe povelinъe i zapisanъê rečene gospode sгѣrъske rašъke bosanъske (P22: 107, 11)

potvr̃dismo — togazi *potvr̃dismo* mi g(ospo)d(i)нъ banъ tvгѣtko. (P8: 38, 15/16)

potvr̃ьju — i eče imъ *potvr̃ьju* ѓnai Sela u primorъi i zemlu čo imъ se udrъži u povelii bivъšago krala ѓstoe (P20: 89-92, 17/18)

potvr̃ьjuemo — i oče ѓnakoe daemo i *potvr̃ьjuemo* sela (P13: 54, 15)

potvr̃ьjuemo — i *potvr̃ьjuemo* i siѓmъ povelomъ zapisuemo u vѣkъ vѣkoma ѓrјini (P13: 54, 12)

potvr̃ьjuemo i *tvr̃dimо* — i zato sa vsimi edinosгѣd[n]o *potvr̃ьjuemo* i *tvr̃dimо* (P20: 92, 24)

potvr̃ьjuju i *tvr̃ьju* — tako že i mi g(ospo)d(i)нъ kralъ tvгѣtko tvгѣtkovijъ *potvr̃ьjuju* i *tvr̃ьju* vse zakone (P20: 89, 15/16)

potvr̃ъždajuče — i sija bolše *potvr̃ъždajuče* prisegѓsmo prѣdъ s(ve)tymъ E(van)g(e)lijemъ (P10: 44, 38)

povelismo — da su nimъ i nihъ poslidnimъ va viki i takozí *povelismo* (P20: 92, 27)

poznasmo — *poznasmo* va istinu po starѣhъ pismѣhъ (P13: 54, 3)

pravimo – Vse toi ôbljubismo i *pravimo* da su dobre i prave granice (P19: 87, 21)

pravimo i *povelivamo* – i takozi *pravimo* i *povelivamo* (P20: 93, 31)

prêda – judê skariôtskomu koi *prêda* sina b(o)žiê na raspetie za (P7: 35, 24)

prêstuplju – ako li sije *prêstuplju* da me sypne b(og)ъ (P2: 18, 15)

pri ne izъma – da sê *pri* i da *ne izъma* (P4: 23, 18-19)

pride – a vašъ človêkъ ki *pride* (P2: 18, 10)

pride – ake li *pride* tak člov(ê)kъ komu ne iskana pravina (P2: 18, 12)

pridoh – a *pridoh* si sъ moimi bolarimi (P4: 21, 4)

pridohъ – *pridohъ* si u dubrovъnikъ (P4: 21, 3)

pridoše – i togda *pridoše* Va slavni dvorъ kraljevstva mi (P18: 78, 7)

pridoše – i togda *pridoše* va slavni dvorъ kraljevstva mi u gradъ bobovacъ plemeniti mužъe slavnoga grada dubrovnika (P22: 106, 5)

pridosmo – mi tvrъtko milostiju b(o)žiômъ banъ bosъnski *pridosmo* u našu kuju (P8: 36, 2)

pridu – da si svobodъno. *pridu*. stoju. i poidu /sp/aseno. (P6: 31, 30/31)

pridu – I da *pridu* u dubrovъnikъ (P4: 23, 19)

priêmъ i *sabludamъ* – i da *priêmъ* gradu dubrovniku i da *sabludamъ* nihъ tъgovce (P15: 67, 13/14)

priêznovati – i vsemu nihъ ne uđiti ni nihъ ôd(ъ)tisnuti pačê imъ *priêznovati* s'r'dčeno i pravo (P23: 110, 23)

prihodečemъ – koe po ôbičaju daete kraljevstvu mi ô vsakomъ *prihodečemъ* (P21: 99, 5/6)

prîhъ – i toboju *prîhъ* božastvenuju blagoditъ (P17: 71, 2)

prîhъ – i toboju *prîhъ* božastvenuju blagoditъ (P17: 71, 2)

prilomi – I kьto sie prilomi (P4: str, 26)

primiše – i g(o)sp[o]da dubrovč'ka primiše za svêť brat(a) svojego radiča (P19: 85, 9)

primiše – i rečeni vlastele i poklisarije grada dubrovnika primiše i zavezaše se (P22: 108, 15)

primiše – i vsa ôpĵina grada dubrovnika primiše (P15: 65, 7)

prîmiše i zavezaše se – i r(e)čeni vlastele i poklisarie grada dubrovnika prîmiše i zavezaše se

kraljevstvu mi davati ôd(ь) r[e]čenoga grada dubrovnika (P18: 9, 20)

prîmiše i zavezaše se – I rečeni vlastele i poklisarije grada dubrovnika prîmiše i zavezaše se

kral(e)vьstvu mi davati ôd(ь) rečenago grad(a) (P14: 61, 20/21)

primismo – i lubimo i milosrđno primamo i primismo ôd(ь) danas naprida do- koli svitъ Stoi vlastele i vsoju

ôpĵinu grada dubrov'nika (P20: 89, 12)

primismo – i po pisanъêhъ koe ôd(ь) nihъ primismo viditi estъ (P23: 110, 9)

primismo – i zemle koe primismo ôd(ь) kraljevstva bosan's'koga (P23: 109, 3)

prinesti – I želanoje Slovo prinesti (P12: 49, 1)

prinesti – želanoje slov(o) prinesti kъ svojemu bl(a)godêtelju vl(a)d(y)cê h(risto)su (P10: 40, 1)

prîsegohъ – I na to više pisanno prîsegohъ azъ reč(e)ni kral(ь) stefanъ dabiša (P14: 61, 22/23)

prîsegohъ - u viki prîsegohъ i zakl[e]h[ъ] se azъ rečeni g(ospo)d(i)нь kralъ stipanъ (P22: 108, 20/21)

prîsegohъ i kleh[ъ] – prîsegohъ i kleh[ъ] se Azъ r[e]čeni kralъ Stepanъ Ôstoê (P18: 79, 22)

prîsegosmo – b(o)gu ugodiv(ь)še i va d(u)še naše Sa izbranimi vlasteli i velъmožami rusaga bosan(ь)skoga rotismo

se i prîsegosmo (P20: 93, 41)

prîsegôsmo – i sija bolše potvrzđajuče prîsegôsmo prêdъ s(ve)тымъ E(van)g(e)lijemъ (P10: 44, 38)

prîsegosmo – I takozī se ôbečasmo i prîsegosmo vъ vsa više upisana. (P10: 45, 41)

prisegosmo – *prisegosmo* na moĳehъ i na sv(e)tomъ evanĳeli (P8: 37, 5)

prisegu – stvoriti da naglaviti ludie i boli ôdъ župa *prisegu* nihъ vêromъ i dušomъ i kletvomъ (P13: 55, 22/23)

priseliv se – tere pošalъ vola *priseliv se* stat[ъ] u konavalъsku župu ali u vitalinu (P13: 55, 30)

prisezaju – *prisezaju* (P1: 14, 12)

prîseže – i kraljevstvo mi *prîseže* i kle se zgora rčeni mi vlasteli (P16: 70, 18)

prîseže i roti – i krale(vъ)stvo mi *prîseže i roti* se s vrbъhu pisanimi našimi Vlasteli (P17: 75, 20)

pristaše – i vsemu više pisanomu *pristaše* i potvrđiše (P13: 55, 32/33)

pristavъ – a ô(tъ) vladaniê *pristavъ* dragošъ šanъtîjъ (P7: 34, 19/21)

pristavъ – tomu *pristavъ* knezъ bogdanъ bêlъhaniĳъ ô(tъ) dvora (P7: 34, 19)

pristoêše – koemu gradu *pristoêše* župa konavaoska (P13: 54, 5)

pristoi – i kotarĳi čo nimъ rečenimъ *pristoi* (P20: 92, 25)

pristupimo – ako li sъ *pristupimo*. da ni b(og)ъ sъrъne. (P6: 31, 42)

prišъdšu – i tu *prišъdšu* mi prîdъ slavni i dobronaročĳi gradъ dubrovnik(ъ) (P10: 41, 8)

privrъže – do koga imъ mirъ *privrъže* ôstoê bivъši kralъ (P20: 89, 13)

Prizovite – i vamъ ôvъ listъ budi za espeditorĳu *prizovite* gôsti ludi da budu vamъ svidoci (P21: 99, 7/8)

prizvahъ – I togda *prizvahъ* na pom(o)čo g(ospo)da b(o)ga (P12: 49, 8)

procisti – *procisti* mi ô(tъ)rasli b(o)gosadnêi vъ rodê moĳemъ (P10: 40, 3)

prose – i *prose* · da tuzi · u tômъ · mêsti · u gradu i podъ ônêmъ · gradomъ /.../ postavi · kraljevъstvo mi slanice (P12: 49, 12/13)

prosiše i moliše – i meĳu inimi rabotami slatko *prosiše i moliše* (P16: 68, 4)

prostismo – i ednosrъd(n)o *prostismo* i blagoslovismo (P20: 93, 31)

prostriše i pokazaše – i vse ôpĳine grada dubrovnika koju vazda mnogomilosrdno i bezъ mire u vsakoemъ
počtenъju *prostriše i pokazaše* (P23: 110, 8)

prĳidъnjuju – i isplъnajuću kraljevstvu mi *prĳidъnjuju* ljubôv(ъ) (P10: 41, 14)

prĳidoše – I po sihъ vsehъ više sъvгъsenyh(ъ) *prĳidoše* vse počteni vlastele dubrov[a]čci (P10: 44, 37)

r[e]čen'nu – i paki егъ ôbnahodimo za doli *r[e]čen'nu* župpu (P23: 110, 10)

razgledavše – i takoe *razgledavše* povelĳi i lĳestove i kletvi g(ospo)d(i)na krala tvгъtka (P16: 69, 6)

razumĳeti – jestъstvi i *razumĳeti* i tvoriti sudъ i pravdu (P10: 40, 2/3)

razumivъše – i kraljevstvo mi slišavъše i *razumivъše* nihъ podobne i razumne i prilične (P22: 107, 9)

razumivъše – i kraljevstvo mi slišavъše i *razumivъše* nihъ podobne i razumne i prilične (P22: 107, 9)

re dai – b(ož)e *re ti dai* zdravie (20, 9) –

re dai – B(ož)e *re ti dai* zdravie (P3: 20, 9)

reč(e)na – takoz i ôvazi trĳi sela *reč(e)na* (P20: 92, 26)

rečeniĳъ – ili po veĳemъ dĳelu ôt(ъ) četirehъ sudbĳe *rečeniĳъ* (P20: 93, 36)

rečeniĳъ – i kotarĳi čo nimъ *rečeniĳъ* pristoi (P20: 92, 25)

rekôĳъ – i vyše *rekôĳъ* (P12: 49, 9)

rotismo se – b(o)gu ugodiv(ъ)še i va d(u)še naše Sa izbranimi vlasteli i velъmožami rusaga bosan(ъ)skoga
rotismo se i prisegosmo (P20: 93, 41)

rotismo se – *rotismo se* i zaklesmo na častomъ i životvorečemъ krsti (P23: 113, 42)

s /û/ hodili – tako kako *s /û/* u bana kûlina *hodili* (19, 4)

s /û/ hodili – tako kako *s /û/* u bana kûlina *hodili* (P3: 19, 4)

s(a)mъ se klelъ – takomъ *s(a)mъ se* kletvъju *klelъ* (19, 3)

s(a)mъ se klelъ – takomъ *s(a)mъ se* kletvъju *klelъ* (P3: 19, 3)

samъ – da *samъ* dubrovniku priêtelъ viranъ (67, 13)

samъ – da *samъ* dubrovniku priêtelъ viranъ (P15: 67, 13)

sastalena – timъže vasa ôdъ nebitiê vъ bitъe *sastalena* biše timъže (P22: 105, 2)

sastoêti – i tako *sastoêti* mi se kral(e)vъstvu va miri (P14: 59, 7)

sastoêti – i tako *sastoêti* mi se kraljevstvu va miri i slavi (P18: 78, 7)

sastoêti – i tako *sastoêti* mi se kraljevstvu va miri i slavi (P22: 106, 5)

sastoêti – i tako *sastoêti* mi se kraljevstvu va miri i slavi (P22: 106, 5)

se e klelъ – kakomъ *se e* banъ kûlin *klelъ* da hode vlasi (19, 3)

se e klelъ – kakomъ *se e* banъ kûlin *klelъ* da hode vlasi (P3: 19, 3)

se imenue – do sela koe *se imenue* dlъži (P19: 86, 12)

sê isъpravi – da ta krivina *sê* sъ pravinovъ isъpravi (P4: 23, 22-23)

se izrodilo – tada mi i vidivъše da *se* ni njegovo sime izrodilo (P11: 46, 8)

se kleše – [vъ]si sû hlъmlane · koi *se kleše* (P5)

sê ne reši – da *sê* ne reši (P4: 23, 24)

se ôbečasmo – I takozi *se ôbečasmo* i prisegosmo vъ vsa više upisana. (P10: 45, 41)

se ôbêtuje – I jeêe *se ôbêtuje* kraljevstvo mi (P10: 42, 22/23)

se ôbrite – tko li *se ôbrite* se potvor'ivъ (P20: 93, 32)

se plaјaju – da ôd togai dohotka rčenoga namъ nêčare ne dadu razi da si *se plaјaju* za duge (P16: 70, 13/14)

se podoba – i zato da e vidomo vsakomu komu *se podoba* kako ed'nosrъd[n]o (P20: 89, 11/12)

se potvor'ivъ – tko li *se ôbrite* *se potvor'ivъ* (P20: 93, 32)

se rasu – i kada *se* onъ stari gradъ *rasu* i opustê (P13: 54, 5)

sê razьratitê – I ako *sê razьratitê* съ kralêмъ rašьki (P4: 22, 17)

se udrьži – kako *se* в(ь)se ôstalo primogъe *udrьži* u povelî bivъšago krala ôstoe (P20: 92, 26)

se udrьži – ônakozi kako imъ *se udrьži* u povelahъ g(ospo)d(i)na krala tvгъtka i g(ospo)d(i)na krala dabiše (P20: 89, 16/17)

si hodite – tûdê *si hodite* (P3: 19, 5)

sju bila – i vsakoe rane i ubьenъê i zle rîčî i hotinъê zla koê *sju bila* meju bosanъsîmi ludъmi (P20: 92, 30)

sju imali – i prîêteli kako ihъ *sju imali* пръvi naši do [o]nogaizi d(ь)ne (P20: 89, 13)

sju imali – kako *sju imali* съ gospodomъ bosanъskomъ rašьkomъ sгърьskomъ (P20: 89, 16)

sju imali – kako *sju imali* съ gospodomъ bosanъskomъ rašьkomъ sгърьskomъ (P20: 89, 16)

sju pale – tko li drъzъne i potvorîi slovo gospostva mi da *sju* в(ь)se kletvi *pale* na nemъ (P20: 94, 44/45)

slavetiь – i skipetrîê car(ь)skaê po vsoi vaselenoi utvгъždajutъ se i kraeêe se *slavetiь* (P20: 88, 3)

slavetъ – i kraseêe se *slavetъ* b(o)ga vsedrъžitelja (P14: 59, 5)

slavetъ – i kraseêe se *slavetъ* b(o)ga vsedrъžitelja (P14: 59, 5)

slavetъ – i kraseêe se *slavetъ* boga vsedrъžitela (P11: 46, 4)

slavetъ – timъže i skufetra crъska po vsoi vьselenoi utvгъždaju se i kraseêe se *slavetъ* b[o]ga vsedrъžitela (P22: 105, 2/3)

slišavъ – kako srъčane prijateli I azъ radičъ toi *slišavъ* ôt kr(a)l(e)v(ь)stva (P19: 85, 8)

slišavъše – i kralenvъstvo mi *slišavъše* i razumivъše nihъ podobne i razumne i prilične (P22: 107, 9)

slišavъše – i kralenvъstvo mi *slišavъše* i razumivъše nihъ podobne i razumne i prilične (P22: 107, 9)

slobodni – i vsoi ôpъjini va viki vika da su volni i *slobodni* (P23: 110, 17)

slučî – i *slučî* se nêkoje vrîme (P10: 42, 24)

sluшaju – i po vsihъ koi našъ *sluшaju* stoêti koliko imъ bude lupko (P15: 67, 17/18)

smiti bude uspomenuti – da nitko ne usmože ni *smiti bude uspomenuti* ni iskati kŕvŕi ni [i]ne

ôsvete ni vražde (P20: 93, 31/32)

smo dali – i počteno natražŕe naše čo godi *smo* u sŕemŕ listu *dali* i zapisali i ôbitov'ali (P23: 113, 41)

smo držali – i dolnu goru vŕse sa vsimŕ čo *smo* i danŕ *držali* i gospodovali (P23: 110, 14)

smo imali – i našihŕ grŕvihŕ koju *smo imali* ôt(ŕ) grŕva (41, 12)

smo imali – i našihŕ grŕvihŕ koju *smo imali* ôt(ŕ) grŕva (P10: 41, 12)

smo izrekli – ône kletvi koje *smo* ôboi my *izrekli* prêdŕ s(ve)tymŕ e(van)g(e)lijemŕ (P10: 44, 33)

smo potrdili – povelê koju *smo potrdili* i našêmi pečati [pe]čatili (P14: 57, 46)

smŕ – de ja *smŕ* radŕ pravŕdu učine (23, 20)

smŕ – de ja *smŕ* radŕ pravŕdu učine (P4: 23, 20)

smŕ – de ja *smŕ* u svoju z[e]mlu *seda* (23, 19)

smŕ seda – de ja *smŕ* u svoju z[e]mlu *seda* (P4: 23, 19)

snide – milosti *snide* s nebese na zemlju člov(i)koljubno (P14: 58, 2)

snide – Va načetakŕ ôca vŕ isŕpunenŕe sina i svetoga duha iže va načetakŕ nebese divnimŕ utvŕžđ(ŕ)eniemŕ utvŕđi i
vaselenuju svoeju ôsnova zemlŕ grŕde že m[i]l[o]sti *snide* s nebese na zemlu člov[ê]kolubno (P22: 105, 1)

snide – že milosti *snide* s nebesŕ na zemlju čl(ovê)koljubno (P18: 78, 2)

spasemo i *strezêmo* – i koi uč[e]nu imeti. da *spasemo* i *strezêmo* (P6: 30, 11-12)

spod[o]bi – i *spod[o]bi* me sugubimŕ vêncem(ŕ) (P10: 40, 3)

spod[o]blŕšu – potom(ŕ) že gospodu mojemu bogu *spod[o]blŕšu* me naslêdovati pristolŕ (P10: 41, 4)

spodoblenŕ – I k tomju *spodoblenŕ* bêhŕ kralovati (P20: 88-89, 4/5)

spodoblenŕ – takože že i azŕ stêpanŕ po milosti božastva kralŕ grŕblemŕ bosnii i primoriju *spodoblenŕ* bihŕ

kralévstvŕe va zemlahŕ (P22: 105, 3)

stat[b] – tere pošalъ vola priseliv se *stat[b]* u konavalъsku župu ali u vitalinu (P13: 55, 30)

ste dali – егъ mi *ste dali* r[e]čeni dohodakъ (P21: 99, 8/9)

stoêti – i po vsihъ koi nasъ slušaju *stoêti* koliko imъ bude lupko (P15: 67, 17/18)

stoi – dokole. vašъ gradъ dubrovnikъ. *stoi*. (P6: 30, 10-11)

stoi – dokole i c(ar)ъ *stoi* u kletъvu (P6: 30, 21)

Stoi – i lubimo i milosъrdno primamo i primismo ôdъ danasъ naprida do- koli svitъ *Stoi* vlastele i vsôju ôrъjînu grada dubrov'nika (P20: 89, 12)

stoi – kako *stoi* šъ nimъ. gradъ. dubrovčъki. (P6: 30, 20)

Stoi – ni u edno vrime dokoli *Stoi* svitъ (P20: 93, 32)

stoju – da si svobodъno. pridu. *stoju*. i poidu /sp/aseno. (P6: 31, 30/31)

stoju – da vi *stoju* u večъni i tverđi mirъ (P4: 21, 12)

stoju – da vi *stoju* u večъni i tverđi mirъ (P4: 21, 12)

stv[o]ri – kako *stv[o]ri* mil(o)stъ g(ospo)d(i)нъ tvrtko mil(o)stiju b(o)žiomъ banъ bosanski (P9: 39, 1)

stvari – da sie pismo i zapisaniê koe *stvari* kralstvo mi našimъ sгъčanimъ prîtelemъ (P17: 75, 20/21)

stvari – i kъda *stvari* siju milostъ kralvstvo mi tuzi bihu kralstva mi vlastele (P17: 74, 18)

stvari – i s vlasteli i s velikomožami kralvstva mi *stvari* milostъ kralvst(v)o mi (P22: 107, 10)

stvari – *stvari* milostъ kralvstvo mi r[e]čenomu gradu dubrovniku i vlastelomъ (P18: 79, 14)

stvariъ – g(ospo)d(i)нъ *stvariъ* milostъ svoju gospodъsku (P7: 34, 4)

stvorismo – (ъ)se toi razgledavše i vidivъše *stvorismo* svitъ s kralstva mi (P16: 69, 7/8)

stvorismo – i *stvorismo* imъ milostъ (P16: 70, 9)

sû – ki *sû* zdê podpisanî · kъnemo se knezû dûdubrovčkomû (str, 3-4)

sû – ki *sû* zdê podpřisani · kľnemo se knezû dŭdubrovъčkomŭ (P5: 25, 3-4)

su – koim *su* dužnê davati kralestvu mi (70, 11) –

su – koim *su* dužnê davati kralestvu mi (P16: 70, 11)

su – koimъ *su* dužnêi našimъ ргъvimъ i namъ (P16: 70, 12) –

su bili – kako siъ *su bili*. u starihъ d(a)niъ. (31, 31/32)

su bili – kako siъ *su bili*. u starihъ d(a)niъ. (P6: 31, 31/32)

su davali – k(a)ko *su* ga davali našimъ ргъvimъ (70, 14)

su davali – k(a)ko *su* ga davali našimъ ргъvimъ (70, 14)

su davali – k(a)ko *su* ga davali našimъ ргъvimъ (P16: 70, 14)

su davali – koi *su davali* g'ospode sгъbъskoi (P10: 42, 17)

su davali – po zakonu i uvêtu kako *su davali* našemu bratu Sv(e)topočivъšemu (P18: 79, 21)

su davali – po zakonu i uvitu kako *su davali* našemu bratu sv(e)topočivъšemu g(ospo)d(i)nu kralju stefanu
tvrъtku (P14: 61, 22)

su davali – po zakonu i uvitu kako *su davali* rečenomu g(ospo)d(i)nu roditelu mi (P22: 108, 16)

su gospodovala – i vsa ina gospoda ka *su gospodovala* (P22: 108, 13)

su gospodovala – vsa (i)nna gospoda koê *su gospodovala* (P18: 79, 18)

su gospodovali – i noi ргъvo bivъšoi gospodi koi *su* do mene gospodovali (P22: 108, 17)

su imali – i poveljahъ koje *su imali* s praroditeli (41, 9)

su imali – čo *su imali* sъ gospodomъ · raškômъ (P12: 51, 17)

su imali – i koi *su* zakonъ imali s našimъ s(ъ)t(ъ)ricemъ sъ g(ospo)d(i)nomъ z banomъ stêpanomъ, (37, 8/9)

su imali – i poveljahъ koje *su imali* s praroditeli (P10: 41, 9)

su imali – i za Vsake uvête i zakone i za svobodyčine r[e]čenoga grada dubroVnika koe *su imali* u povelahъ
(P18: 78, 10)

su imali – i za vsakoe uvite i zakone za slobodyčine rečenoga grada dubrovnika koe *su imali* u povelahъ (P22:
106, 7)

su imali – kako *su* i moi starê *imali* (18, 8)

su imali – kako *su* i moi starê *imali* (P2: 18, 8)

su imali – kako *su imali* · отъ ргъва · zakone (P12: 51, 18)

sû imali – kako *sû imali* i naši starêši (P5: 25, 7-8)

su imali – koe *su imali* u poveljahъ s roditelê i praroditelê našimi z gospodomъ sгъbъskomъ raškomъ i
bosanъskomъ (P14: 59, 11)

su imali – koi *su* zakonъ *imali* s našimъ s(ъ)t(ъ)ricemъ съ g(ospo)d(i)nomъ z banomъ stêpanomъ, (P8: 37,
8/9)

su imali – povelje i tгъговъчъke svobode koje *su imali* z gospodomъ bosъnъskôm(ъ) (P10: 41, 13)

su imêli – čo *su imêli* · dubrovčane (49, 15)

su imêli – čo *su imêli* · dubrovčane (P12: 49, 15)

su pala – hojemo i lubimo da *su* vse kletvi i rote i proklectva *pala* s vrhu nasъ (P23: 113, 47)

su pale – da *su* vse kletvi na nemъ *pale* (P14: 61, 28)

su pisani – i s(ve)ta b(ogorodi)ca i vъsi s(ve)ti ki *su* zde pisani (P4: 23, 27)

su postali – koi *su* vazda postali meju kralestvomъ mi (P16: 69, 7)

su primali – i razlike pricêne dare koe *su primali* (P19: 85, 6)

su učinena – koe *su* u ôvui nepravednu ratъ učinena (P20: 92, 30)

su učinili — i zapise koe **su učinili** i zapisali gospoda pr̃va bosañska raš̃ka i s̃gr̃pska gradu dubrovníku
(P20: 89, 9)

su volni — i vsoi ôp̃jini va viki vika da **su volni** i slobodni (P23: 110, 17)

sudi — kol̃ neôb̃hitimi sut̃ **sudi** ego (P11: 46, 2)

sudu — I ja da im̃ **sudu** pravi sud̃ (P4: 22, 16)

svitovañše — s̃vitovañše s kraljeṽstva mi vlasteli (P11: 46, 8)

svr̃šue — i pak̃ kako g(ospo)d(i)ñ kral̃ **svr̃šue** d̃lom(̃) dubrov(̃)niku (P19: 86, 13)

š̃db̃šu — i tamo **š̃db̃šu** mi (P10: 41, 6)

s̃griši — da im̃ se za to ne ôd(̃)nimu nego da plãja ôñ koi **s̃griši** (P11: 46, 13)

s̃tvori — jegože **s̃tvori** ṽ pr(i)ć(i)sty ôbraz̃ svojego b(o)ž(̃)stva (P10: 40, 2)

s̃tvori — Thakožde **s̃tvori** milost̃ kral(e)ṽstvo mi (P11: 46, 7)

s̃tvorih̃ — i s t[o]go poč̃tenimi vlasteli **s̃tvorih̃** m(i)l(o)st̃ kraljev(̃)stva mi (P10: 41, 15)

s̃tvorismo — I više toga **s̃tvorismo** mu milost̃ (P11: 46, 9/10)

s̃vr̃ši — posluć(̃)st)vo va d̃lo **s̃vr̃ši** êkože iz̃ volê Thim̃ že (P11: 46, 3/4)

s̃vr̃ši — Volja kraljev(̃)stvo mi ne **s̃vr̃ši** (P10: 42, 25)

s̃vr̃ši se — i sije **s̃vr̃ši se** (P10: 45, 41)

s̃zdaħ̃ — i ṽ ime · jego **s̃zdaħ̃** · grad̃ · na reć(e)nnôm(̃) m̃st̃i (P12: 49, 9)

têramo i imamo — i ne bili ṽr̃ni da ih̃ mi **têramo i imamo** kako naše neprĩteli (P13: 55, 25)

tvore — i sv(e)topoćivañšaga g(ospo)d(i)na mi krala stifana ôstoe i naših̃ privih̃ praroditel̃ **tvore** pravdu ispralae
pravila čine milosti (P22: 105, 4)

tvore — pače d̃lom̃ **tvore** g(o)spoda dubroṽčka (P19: 85, 4)

tvore – spod(o)bljenъ bih(ъ) c(a)гъ(s)tvovati va zemljah' roditelъ i praroditelъ naših(ъ) *tvore* pravъdu i izъpra[v]ljae
pravila čine milosti i zapisaniê (P14: 59, 6)

tvore – *tvore* imъ milosti i zapisaniê (P11: 46, 6)

tvore – va zemlahъ roditelъ i praroditelъ našihъ *tvore* pravdu i ispralae pravila čine milosti (P18: 78, 5/6)

tvoriti – jestъstvi i razumêti i *tvoriti* sudъ i pravdu (P10: 40, 2/3)

tvrъdimô – I meni *da* stvorimo i svršimo i *tvrъdimô* u vse pisano u sioi povelî (P13: 57, 39)

uč(i)ni – i *da* uč(i)ni pravinu (P2: 18, 11)

učine – *de ja smъ radъ pravъdu* učine (P4: 23, 20)

učini – a *da se* nêkoê krivina meĵu nami učini (P5: 25, 17)

učinihъ – A ê g(ospo)d(i)nъ kralъ učinihъ (P20: 92, 27)

učinilъ i pobilъ – zli učinilъ i velike kletvi pobilъ (P20: 89, 8/9)

učiniše i pokazaše – *lubavъ i priêzanъ koju* učiniše i pokazaše u takovo vreme naše (P23: 110, 10)

učiniti – i pravimy nimъ veliku zlobu i četû učiniti povelî (P20: 89, 8)

učiniti i stvoriti i gospodovati – *da su volъni vlastele i opĵina dubrovačъka* učiniti i stvoriti i gospodovati gradъ i župu (P13: 55, 20/21)

ugodiv(ъ)še – b(o)gu ugodiv(ъ)še i va d(u)še naše Sa izbranimi vlasteli i velъmožami rusaga bosan(ъ)skoga
rotismo se i prisegosmo (P20: 93, 41)

ugodivšiъ – ôd(ъ) vika s(ve)tiъ b(o)gu ugodivšiъ (P23: 113, 44)

ugodivъše – /[i] v[ъ]/ vъsi s(ve)ti ugodivъše b(og)u ôdъ vêka. (P6: 30, 7)

ugodivъši – i zъ banimi b(o)žimi i vъsêmi : b(o)gu: ugodivъši mi u si vêkъ i u priduči aminъ (P7: 35, 23)

ugodivъšiъ – i ôda vsihъ b[o]gu ugodivъšiъ ôd(ъ) vêka da[ž]e e (P17: 75, 24)

ukazuju – koju pokazaše i v(ь)segda *ukazuju* (P19: 85, 3/4)

ukřipiti – želaje padšaja sa vьzdignuti i razoršaja se *ukřipiti* (P10: 41, 8)

umoli se – umoli se kraljevstvo mi · po dragôju (P12: 51, 18)

unidemo – ô(ь) zemle esmo i u zemlu ← *unidemo* (P8: 38, 13-14)

upibše – koi izliha *upibše* propni: propni křьvь na nemь i na čedêhь ego (P7: 35, 25)

upisa – a *upisa* diêkь radosavь milosalijь (P15: 67, 27)

upisa – a *upisa* g(o)sp(od)cva mi logothetь mileta popovikь. (P19: 87, 26)

upisa se – A *upisa se* siê m(i)l(o)stь kьda bismo u dubrovnici s više reč(e)nimi našim(i) vlastel(ь)mi (P19: 87, 25)

upisah(ь) – ves(e)lo i mnogo v'sesřdno *upisah(ь)* (P19: 85, 8)

upomenuše – I *upomenuše* kraljev(ь)stvu mi ô(dь) svojihь zakonêhь (P10: 41, 9)

ushotêše potvrđiti – I sizi vlastele *ushotêše potvrđiti* (P10: 41, 11)

ushotêše potvrđiti – I sizi vlastele *ushotêše potvrđiti* (P10: 41, 11)

ushotêše potvrđiti – I sizi vlastele *ushotêše potvrđiti* (P10: 41, 11)

uslišasmo – u dobrîhь dêlihь *uslišasmo* prîšnu poklisarevь dubročsichь (P16: 70, 9)

uspomenuše – I potomь *uspomenuše* mi kraljev(ь)stvu (P10: 41, 13)

uspomenuše – i *uspomenuše* kralestvu mi ôdь r[e]čeniь vlastelь (P17: 74, 10)

ustanovite – da imь se u ôvoizi povelî upišu potvrđe i *ustanovite* na vičьnu pametь (P20: 92, 27)

ustanovitili – kako da bismo imь i mi po ôbičaju rečene gospode nimь potvrđili i *ustanovitili* křipko (P22: 106, 8)

ustanovitismo – kako gospostvo mi sa vsimi edinosřd(n)o ponovismo potvrđismo i bole utvrđismo i uviite

ustanovitismo gradu dubrovníku i negovimь vlastelemь (P20: 89, 14)

utvrъdi – div'nēmъ utvrъžde(nie)mъ *utvrъdi* i vas'elenuju ô(s)nova zeml(ъ)u milosrъdi (P20: 88, 1)

utvrъdi – Va načetakъ nebesa divnimъ utvrъždeniemъ *utvrъdi* (P18: 78, 1)

utvrъdi – Va načetakъ ôca vъ isъruneņe sina i svetoga duha iže va načetakъ nebesa divnimъ utvrъžd(ъ)eniemъ *utvrъdi* i vaselenuju svoeju ôsnova zemlъ srъde že m[i]l[o]sti snide s nebese na zemlu člov[ê]kolubno (P22: 105, 1)

utvrъdismo – kako gospostvo mi sa vsimi edinosrъd(n)o ponovismo potvrъdismo i bole *utvrъdismo* i uviite ustanovitismo gradu dubrovniku i negovimъ vlastelemъ (P20: 89, 14)

utvrъždaju se – timъže i skufetra crъska po vsoi vъselenoi *utvrъždaju se* i kraseče se slavetъ b[o]ga vsedrъžitela (P22: 105, 2/3)

utvrъždajut(ъ) se – Thimъ že i kčftri [?!] c(a)rъsci po vsei vaseslennoi *utvrъždajut(ъ) se* (P14: 58, 4)

utvrъždajutъ se – i kîftri c(a)rъsci po vsei vъselennoi *utvrъždajutъ se* (P11: 46, 4)

utvrъždajutъ se – i skipetrîê car(ъ)skaê po vsoi vaseslenoi *utvrъždajutъ se* i kraeče se slavetiъ (P20: 88, 3)

uzelъ – a drugu knigu *uzelъ* nikolavъ tonisъto knezъ (P4: 23, 29)

uzelъ – jedъnu knigu *uzelъ* banъ veliki ninoslavъ (P4: 23, 28)

uzeše – i po sili *uzeše* konavalъsku župu i druga mēsta togai grada (P13: 54, 6)

uzeto – da e krivo *uzeto* i ne po pravъdi ludemъ dubrovč(ъ)cimъ (P20: 93, 36/37)

uzeto – vola na viri mju *uzeto* na gosposkoi moge dubrovčiniņ tozi istinomъ pokazati (P20: 92, 29)

uzetъju – ine rîči u [v]sъju ratъ tomui *uzetъju* (P20: 93, 33/34)

uzgovoriše – I zato *uzgovoriše* s kraljevъstvomъ (P10: 41, 10)

uzima – gdê se godê *uzima* c(a)rina u vladani[i] g(ospo)d(i)na bana tvrъtka (P9: 39, 3)

uzme – i *uzme* imъ čo vъ ôblasti kraljevъstva mi (P10: 42, 21)

vazvede – na nebesa *vazvede* tim(ъ)že v(ъ)sa ôt(ъ) nebitъê (P20: 88, 2)

vazvede – na nebesa *vazvede* tim že v(ъ)sa (P18: 78, 2/3)

vazъvede – soboju ôboživъ na nebesa *vazъvede* (P14: 58, 2)

vêdivъše – i mi *vêdivъše* prošenje prav(ъdъ)no i dostoino govorenje (P16: 69, 5/6)

vêrûe – a se eče ako *vêrûe* (P3: 19, 7)

vêrue – ako: *vêrue* vlahъ srъblina (P3: 20, 8)

veruje – I jako *veruje* vlahъ serblina (P4: 23, 21)

vêruje – I sê ôče ako *vêruje* serblinъ vlaha (P4: 23, 20-21)

vide – I tui gospo(d(i)нъ kralъ *vide* krasnu lubъvъ (P19: 85, 10)

vide – pakъ *vide* čo e svêtu neskrobno · prîsъd(ъ)čnu i krasnu ljubimu prijazъnъ (P19: 85, 3)

vidêvše – I ja g(o)sp(o)gja kîru Elena i gospo(g)ja kralica kîra dorotheja *vidêvše* ôbečanja (P10: 44, 37/38)

vidimo – i k tomu da e *vidimo* vsakomu človêku (P16: 68, 2)

viditi estъ – i po pisanъêhъ koe ôd(ъ) nihъ primismo *viditi estъ* (P23: 110, 9)

vidivъše – a ôni k'h[e]zъ vlaste i vsa ôpъina grada dubrovnika *vidivъše* veliku lubavъ našu i s'r'čan'st'vo (P23: 112, 24)

vidivъ i razmislivъ – i u plemenito vъ sihъ vsihъ *vidivъ i razmislivъ* (P23: 110, 7)

vidivъše – i *vidivъše* rečenoga kneza hrъvoê dostoina časti svoego ô(ъ)ca (P11: 46, 8/9)

vidivъše – tada mi i *vidivъše* da se ni njegovo sime izrodilo (P11: 46, 8)

vratiti – da se ima platiti i *vratiti* (P20: 93, 37)

vъzdvignuti – želaje padšaja sa *vъzdvignuti* i razoršaja se ukrîpiti (P10: 41, 8)

vъzvede – i padъšeе člov[ě]če sučvo pristuplenъe soboju ôboživъ na nebesa *vъzvede* (P22: 105, 1/2)

vъzvede – ô boživъ na nebesa *vъzvede* (P11: 46, 3)

zabaviti – ili čimъ *zabaviti* ni vlastelinъ ni vlastelič(i)jъ (P10: 42, 21)

zada i *privrъže* – i k tomu čo imъ ratъ *zada* i mirъ *privrъže* (P20: 89, 7/8)

zakl[e]h[ъ] se – u viki prisegohъ i *zakl[e]h[ъ] se* azъ rečeni g(ospo)d(i)nъ kralъ stipanъ (P22: 108, 20/21)

zakleše se – i k tomu *zakleše se* vlastele našega plemena (P23: 113, 51)

zaklesmo – rotismo se i *zaklesmo* na častnomъ i životvorečemъ krsti (P23: 113, 42)

zapečatismo – zakonom(ъ) pečatiju našom(ъ) podъ visekomъ pečatiju *zapečatismo* (P19: 87, 24)

zapečatititi – ôbičnomъ pečatiju povelihъ *zapečatititi* (P21: 99, 12)

zapisa – i *zapisa* gradъ dubrovnik(ъ) (P10: 42, 16/17)

zapisa – i zapisanije *zapisa* i potvrđi kraljevъstvo mi pridъ gradôm(ъ) dubrovnikômъ (P10: 44, 36)

zapisa – zato kraljevъstvo mi *zapisa* i potvrđi i bolše ispravi vsake zakone (P10: 41, 12/13)

zapisahъ – i *zapisahъ* i ôbnovihъ i bol(ъ)še isplъnihъ vъ vsaku svobodu i čistotu (P10: 41, 15)

zapisali – i počteno natražъe naše čo godi smo u sъemъ listu dali i *zapisali* i ôbitov'ali (P23: 113, 41)

zapisali – i zapise koe su učinili i *zapisali* gospoda prъva bosanъska rašъka i srъpska gradu dubrovniku (P20: 89, 9)

zapisano – u kojui emъ e *zapisano* vse primorъe (P20: 92, 26)

zapisаше – i *zapisаше* mene kneza pavla radinovija (P15: 65, 8)

zapisasmo – dasmo mu i *zapisasmo* u lašъvi naša tri sela (P11: 46, 10)

zapisasmo – i *zapisasmo* po sihъ našihъ povelahъ (P16: 70, 9)

zapisаше s(e) – *zapisаше s(e)* sije vъ lъta po roždъstvi božijem(ъ) (P12: 51, 23)

zapisuemo – i potvrbjuemo i siđmъ povelomъ *zapisuemo* u vĕkъ vĕkoma ôpĭini (P13: 54, 12)

zapisuju – i *zapisuju* knezu vlastelemъ i vsoi ôpĭini grada (P15: 67, 12)

zapisuju i *ukrĭpluju* – reč(e)nago *zapisuju* i *ukrĭpluju* kakot e zapisalъ g(ospo)d(i)nъ kralъ ôstoê
(P19: 87, 19)

zavezaše se – i rečeni vlastele i poklisarъe grada dubrovnika primiše i *zavezaše se* (P22: 108, 15)

zborĭvъ i besêdivъ – i sa vsimi vlasteli i s velmožami rusaga bosanъskoga *zborĭvъ i besêdivъ* bezъ
nĕdnoga propaistva (P20: 89, 6)

zidaše – i *zidaše* gradъ dubrovnikъ (P13: 54, 7)

zidaše – i *zidaše* gradъ dubrovnikъ (P13: 54, 7)

PRILOG 2
(DIGITALIZIRANA GRAĐA)